

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3-4 1895

ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ

1895 № 3-4

ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	երես	
1 ԱԳԷԼԵԱՆ, Ա.	361	Նրա յաւը (պատմաւածք):
2 ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . .	385	Անտէր գերեզման (բանաստ.):
3 ՇԱՆԹ.	387	Երազ օրեր (վերջ):
4 ՆՈՅՆԸ.	420	Երնէկ (բանաստեղծ.):
5 ԳԷՕԹԷՐԻՅ ԼՆԻՈՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ	422	Հերման և Դորաթէա (վերջ):
6 ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԴԵՐԵՆԻԿ . . .	435	Բարի զիշեր (բանաստեղծ.):
7 ԺԵՐՈՄ, Ժ.	436	Արտառուչ պատմութիւն:
8 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	444	Աստիճանաբար ուսուցումը (վերջ):
9 ՍԷՅԼԱՆ.	455	Սասուն (շարունակութիւն):
10 Գ. ԱՍՏ.	474	«Հալիականք»:
11 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, ԱԼԵՏԻՔ. . .	476	Ժամանակակից Տեսութիւն.— Հալ- կական խնդրի ճորագոյն զար- գացումը: (Յօդած երրորդ: Ընդ- հանուր տեսութիւն: Նոր միախնդ- ներ Անդրկալում: Նոր լաւանու- թիւններ: Բանակուիւ Դէլլի Տեղե- գրաֆի դէմ: Քննիչ լանձնաժողովը: Նոր կոտորածների սպառնալիք: Բանտարկեալները: Հալիական խն- դիրը):
12 ՍԵԼԵԱՆՅ, Հ.	550	Թատրոնի շուրջը:
13 Հ.	553	Քաղաքական Տեսութիւն:
14 ԽԱՐ.	557	Ձանազան լուրեր:

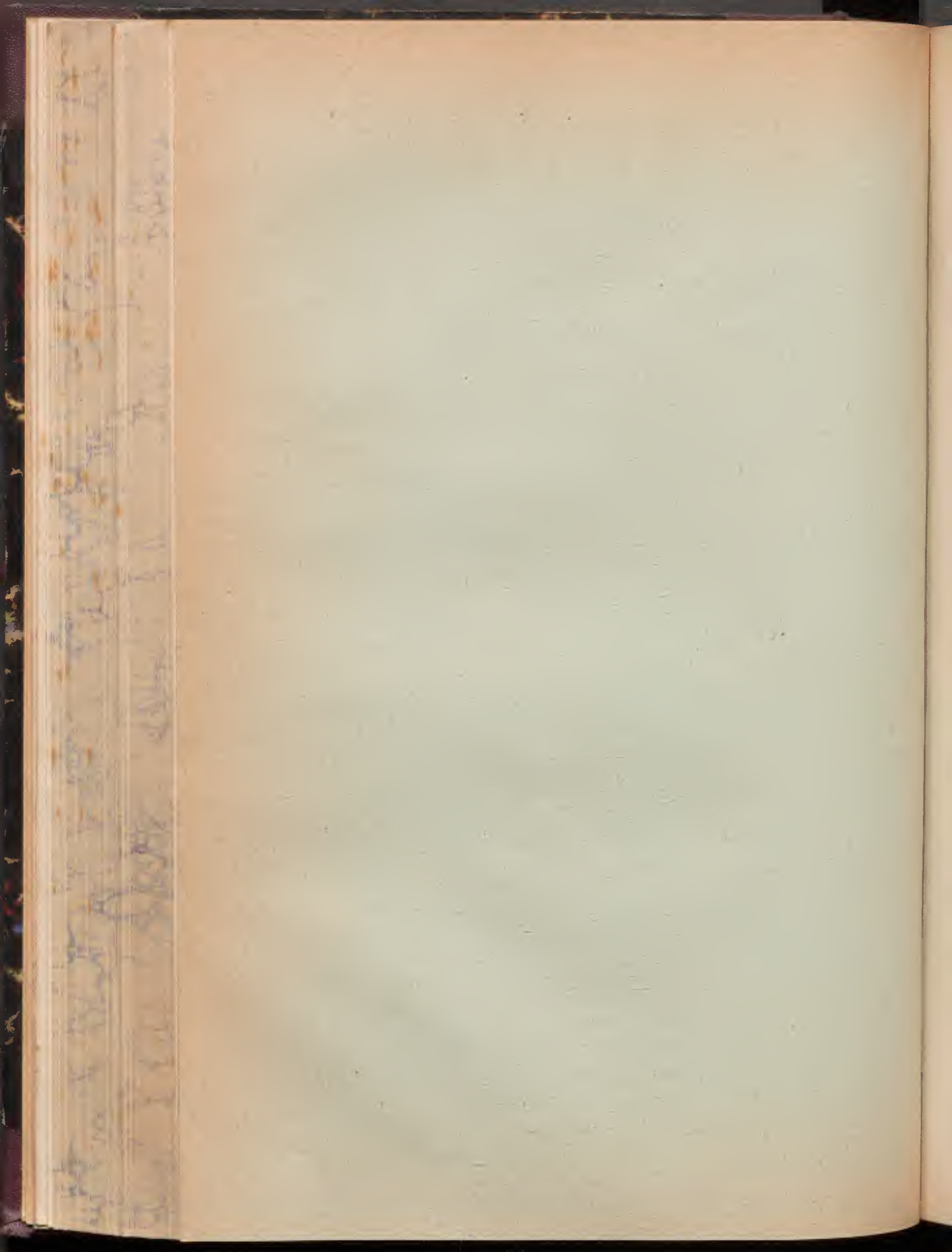
ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ և ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротшианца, Гол. пр., д. № 41.

1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3--4 1895

ՍՐՏ—ԱՊՐԻԼ

1895 № 3—4

ԵՐԹԵՂԻՐԳ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Ա. Դ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр. д. № 41.

1895

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 16 Марта, 1895 г.

VII SUPH

ՄՈՒՐՃ

SUPH VII

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿ. ՀԱՄԱՐ ԲԱՅԻԱԾ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը 1895 թվականին կը հրատարակէի նոյն ծրագրով և նոյն զիրքով, որպէս և նախկին վեց տարիներու մէջ «ՄՈՒՐՃ»-ը, որպէս անցեալում, նոյնպէս և ապագայում կը բովանդակի՝

- I. Յօդաւճներ մեր կեանքի հիմնական պայմանների մասին:
- II. Վէպեր և պատմաճշներ:
- III. Ոտանաւոր-բանաստեղծութիւններ:
- IV. Նկարագրական-ճամբորդական:
- V. Գիտական հանրամատչելի յօդաւճներ:
- VI. Հետազոտութիւններ տնտեսական, սոցիալական, պատմական:
- VII. Դրական քննադատութիւն:
- VIII. Գրախօսութիւն նոր յոյս տեսած գրքերի:
- IX. Ժամանակակից Տեսութիւն մեր կեանքի ընթացիկ խնդիրների և այլ յօդաւճներ մեր ժամանակակից ներքին կեանքից:
- X. Գաւառական նամակներ:
- XI. Թղթակցութիւններ Ռուսաստանից և Արտասահմանից:
- XII. Քաղաքական տեսութիւն:
- XIII. Զանազան լուրեր:
- XIV. Ֆայտարարութիւններ և տեղեկատուներ:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԴՐԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ապահովւած է բազմաթիւ աշխատակից-ներով, որոնց կազմը ուժեղանում է նորերի նպաստներով:

Անցեալ 1894 թւականից սկսած աշխատակցել են «Մուր-ճին» հետեւեալ անձերը՝ որոնց անունները զասաւորում ենք ըստ աշխատակցութեան հնութեան.

1 Արախանեանց, Ա.	23 Յակոբեան, Յակոբ
2 Մանուէլեանց, Լեւոն	24 Խանդաղեան, Խորէն քահ.
3 Վարդանեանց, Գր.	25 Աստածատրեանց, Դէորդ
4 Ծատուրեան, Ալ.	26 Շանթ
5 Մխիթարեան, Արշալույս
(նույնը և Արդահատեան)	27 Աղէլեան, Ա.
6 Տէր. Սիրաքեան, Յովհաննէս	28 Բահաթրեան, Սարգիս
7 Ղազարեան, Նրւանդ	29 Ղլտճեան, Արսէն վարդ.
8 Արծրունի, բժ. Վահան
(նույնը և Ֆելիքս)	30 Մարդանեան, Ֆրիդոն
9 Խաժակեան, Գ.	31 Տէր-Մարտիրոսեան, Միք.
10 Նաւասարդեան, Մկրտ.	32 Յովհաննիսեան, Միք.
11 Փափաղեան, Վ.	33 Միրիմանեան, Յար.
12 Վանցեան, Գր.	34 Մելքումեան, Մ.
13 Մնացականեան, Գաբր.	35 Դուրբախեան, Յովհ.
14 Բաշինջաղեան, Դէորդ	36 Տէրեան, Ստ.
15 Մուրադեան, Յակոբ	37 Սողոմոնեան, Բ.
16 Ղարաջեան, Դէորդ	38 Մէդնիկեան, Յովհ.
17 Աթանասեան, Աշոտ	39 Գնունի, Յովհ.
18 Բալաղեան, Սամուէլ	40 Տէր. Մկրտչեան, Մ.
19 Զաքարեան, բժ. Թադէոս	41 Մինասեան, Նրւ.
20 Աղապեան, Ղազարոս	42 Դեմիրճեան, Դերենիկ
21 Վրոյր	43 Բահաթրեան, Լեւոն
22 Դազբաշեան, Յար.	44 Սէլան
	45 Տիգրանեան, Լեւոն
	46 Արսէնէ, Խ.

Դիմել՝ Խմբագրատունը—Тифлисъ, въ редакцію „МУРՇ“

Արտասահմանից—Tiflis, Rédaction „MOURTCH“:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 10 ռուբլի տարեկան:

Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի:

ՎՃԱՐԸ կարելի է հատուցանել նաև մաս-մաս՝ 5 ռ. (կամ 4 ռ.)

սկզբում, մնացածը մինչ առաջին կիսամեակի լրանալը

ՆՐԱ ՑԱԻԸ

(Պատմական)

Ա. ԱԴԵԼԵԱՆԻ

I

Այսօր էլ հանդիպեցի նրան:

Զգիտեմ ինչու, բայց ամեն անգամ, երբ պատահում եմ փողոցում այդ ալեգարդ ծերունուն, որի վշտադէմ հայնացքը և թոյլ ու մաքամոլոր քայլերը վիշա են պատճառում իմ սրտին, ես դեռ հեռւից իմ աչքերը ազահուլթեամբ չառում եմ նրա դէմքի վրայ, լի՜հետաքրքրութեամբ կամենում եմ թափանցել նրա սրտի խորքերը, որպէս զի իմանամ, թէ ինչ է նրան տանջողը:

Իմ վառ և զգացուն երեակայութիւնը տեղի է տալիս պէս-պէս պատկերների, որոնք աւելի ևս ճնշում են կարծես:

Երբ նա անցնում է, ես կանգ եմ առնում, դարձնում եմ երես և շարունակում եմ նայել նրա յետևից. ծերունին հագել է ընտելի մի հին և գունատ վերարկու, որի մետաղեայ կոճակներից տեղ-տեղ պակաս է, իսկ մի քանիսը փոխարինւած են ոսկրէ սև կոճակներով: Վերարկուն մէջքատեղից կապան չունի, որի պատճառով յետևից ցցւած է կանգնած: Այդ հնամաշ և այդ տարազի հագուստի մէջ ծերունին ծիծաղելի էր երևում, բայց դրա հետ միասին նայողի մէջ նա զարթեցնում էր խիղճ ու կարեկցութիւն:

Ծերունին դնում էր հանդարտ և մտախոհ: Ոտների մէջ ասեա

թուլութիւն կար: Նրա ծնկները ամեն մի քայլափոխից առաջ էին կռում և յետոյ ուղղւում: Ճանապարհին նա գնում էր միշտ զլիսակոր: Միայն երբեմն փողոցում պատահող մի արտասովոր դէպք կը գրաւէր նրա ուշադրութիւնը:

Ամեն անգամ կանգ առնելուց ես դարձեալ գնում եմ իմ ճանապարհով և շարունակ մտածում թէ, ով է արդեօք այդ մարդը և ինչ է նրա ցաւը:

Այդ հարցը երբեմն այնքան տանջում էր ինձ, որ ես մի անգամ իմ ալեգարդ և վշտագէտ ծերունուն տեսաջ երազումս: Հէնց է ես անցնում եմ քաղաքի փողոցներից մինով: Ձմեռն է, օրը ցուրտ: Սանձարձակ քամին վզգում է ուժգնութեամբ դէպի ամեն կողմ և ձիւնի փոշիով լցնում օդը: Հեռւից նայողին թւում է, թէ փողոցներում մառախուղ է կանգնած: Տեղ-տեղ պատահում են փաթաթւած անցորդներ: Կառապանները այս-այն մայթի մօտ պահած ունեն կառքերը, իսկ իրանք ասես թմրած լինեն: Ձիերը ականջները կախ և տխուր կանգնած՝ համբերութեամբ տանում են բուքն ու ցուրարը: Նեղ փողոցներից մէկի վրայ երևում է մի կիսաւեր երկյարկանի տուն: Նրա վերին մասերը քանդւած են բոլորովին, այնպէս որ հեռւից նայողին իշխանական կիսաւեր մի պանդոկի է նմանւում: Ձգիտեմ ինչու ես մտնում եմ այդ տունը: Մի փոքրիկ, լուսաւոր բաց ցուրտ սենեակ է: Մերկ յատակին նստած է մի կիսամերկ երեխայ, որ իւր գրկում ունի նոյնպիսի մի մանուկ: Ուրիշ ոչ ոք չկայ սենեակում: Ես սկսում եմ հարց ու փորձ անել, թէ ովքեր են նրանք, ով է նոցա տէրն ու խնամողը, բայց երեխան, փոխանակ պատասխան տալու, մանկան հետ սկսում է լաց լինել: Այդ բոպէին ներս է մտնում մի ջահիլ կին, զարմանքով և հետաքրքրութեամբ ինձ է նայում, յետոյ դառնալով երեխային սիրտ է տալիս, որ չվախենան և առնելով նրա գրկից մանկան՝ սկսում է ծիծ տալ: Ես հարցնում եմ կնոջ, թէ ով է ինքը և ումն են այդ երեխայքը, բայց մինչև պատասխան ստանալս ներս է մտնում իմ ալեգարդ ծերուկը նոյն վշտալին դէմքով և ձեռքին ինչ որ է մի կապոց: Նա տեսնում է ինձ, շփոթւում և ամաչում է փոքր ինչ: Յետոյ մօտենալով ինձ.

—Որբիկներս են, ասում է, իսկ սա հարկանուհիս է, որը իմ

խնորանօք մի քանի անգամ ծիծ է տալիս այս մանկան: Դրանց մայրը իմ աղջիկն էր. իւր աղքատ և անբախտ ամուսնու մահից մի քանի շաբաթ յետոյ էլ ինքը մեռաւ նոյն թշուառ և ողորմելի դուռնեան մէջ՝ այս անբախտներին վզիս թողնելով:

Ծերունու աչքերը արտասուակեցին: Նա իւր վշտադէմ հայեացքը որբերին դարձրեց, յետոյ խեղճ-խեղճ ինձ նայելով շարունակեց.

—Սիրտս շատ է կսկծում, բթիցս մուխ բարձրանում, երբ նայում եմ այս որբիկների վրայ և յիշում դրանց ծնողաց: Խնչու Ասուած դրանց լոյս աշխարհ գցեց: Զմեռը ցուրտ, իրանք տկուր, ինքս աղքատ ու ծերացած... Խնամող չկայ... չգիտեմ ինչ անեմ: Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ Գրիգոր աղայից. հիմայ փողոցում պատահեց, ասաց եկ փայտ տար վառիր... Ա՛ռ այս հացը, ասաց ծերունին ձեռքի կապոցը երեխային տալով, յետոյ դարձաւ ինձ և շարունակեց.

—Հիմայ ես գնում եմ փայտը բերեմ, վառեմ, խեղճ են ախր, տաքանան—և շտապով դուրս գնաց:

Մանր տպաւորութեան տակ դուրս եկայ և ես այդ սենեակից, իսկ այնուհետ... էլ չգիտեմ ինչ պատահեց հետո երազումս: Առաւօտեան, երբ քնից արթնացայ, մտածեցի, մի գուցէ մի այդպիսի ցաւ ունի ծերուկը:

Եւ ահա այսօր կրկին պատահելով նրան՝ էլ չկարողացայ համբերել, մօտեցայ ու հարցրի.

—Ներողութիւն, դուք որտեղացի էք:

Իմ հարցը լսելով նա խկոյն կանգ առաւ, զարմանքով երեսիս նայեց, որ կարծես ուզում էր ասել. «սա ինչու է հարցնում», մի թեթեւ ժպտաց և խղճալի ու պարզասիրտ եղանակով պատասխանեց.

—Չանգեղուցի եմ:

—Ո՞ր գիւղից:

—Է՛, չեմ ճանաչիր:

—Ասացէք, կր ճանաչեմ. ես էլ այն կողմերիցն եմ:

Ծերունին ասաց իւր գիւղի անունը:

—Ճանաչում եմ, ճանաչում եմ, պատասխանեցի ես: Դա մի

գիւղ էր, որտեղ մշակում էին բամբակ և պահում շերամ, մի գիւղ, որի տնտեսական դրութիւնը վերջին տարիներս բաւական վատթարացել էր գլխաւորապէս հողի պակասութեան, եղած բերքերի, արտահանելու միջոցների բացակայութեան, սերունդների անհամեմատ անձնան և նորանոր պահանջների զարգացման շնորհիւ: Դրա հետ միասին անմիջական հետեւանքն էր գիւղացոց բարոյական անկումը: Անձնական ամենաշնչին շահի համար նրանք ոտնատակ էին տալիս ամեն մի սրբութիւն, խիղճ, ազնւութիւն, մարդասիրութիւն, արդարութիւն և այլն: Ներս էր մղւել մի այսպիսի սկզբունք. «ինչ որ քոնն է, պիտի պահիր, իսկ ինչ որ ուրիշինն է, աշխատիր ձեռքդ գցել»:

Եւ յանուն այդ սկզբունքի գործում էին համարեա ամենքը:

— Ինչո՞ւ ես հարցնում, ասաց ծերունին նոյն զարմանքով և հետաքրքրութեամբ:

— Հենց այնպէս...

Նա մի րոպէ լռեց: Դէմքը մի այնպիսի արտայայտութիւն ընդունեց, որ կարծես մի բան էր ուզում ասել, բայց ամաչում էր և չէր համարձակւում: Վերջապէս նա սիրտ առաւ և ասաց.

— Զէ, մի բան կը լինի, որ հարգնում ես:

Եւ նրա դէմքը փայլեց լի, բայց լշտագին ծիծաղով:

— Ի՞նչք իմ հօրեղբօր շատ նման էք, որը ձեր հասակակից մի մարդ է, ասացի ես: Նա երկու որդոցը երկար ժամանակ է, որ բաց է թողել օտարութիւն, բայց նրանք ոչ մի օգնութիւն չեն հասցնում հօրը: Նրանք այդ կարող են, բայց չեն անում, որովհետեւ մոռացութեան են տւել ամ եւն ինչ, հասկանում էք, ամեն ինչ: Դաշտային բոլոր աշխատանքը կատարողը և տնային հոգսեր քաշողը հօրեղբայրս է դեռ: Նա է վարում, նա է ջրում, նա է քաղահանում և այլն: Ափսոս, որ հողեր քիչ ունի: Եթէ նրա առաջնայ հողերը հեղեղի կուլ չգնային, այն ժամանակ հօրեղբայրս լաւ կ'ապրէր իւր աշխատանքով: Կրկնում եմ, աշխատանքը մնացել է, իսկ հող չկայ: Ահա թէ ինչու օգնութեան կարօտ է իւր որդիներանցից: Եթէ միայնակ լինէր կնոջ հետ, դարձեալ կը կառավարէր. բայց նա տանը ունի երկու հասած աղջիկ, որ շուտով մարդու պիտի տայ: Լաւ է, որ այդ 60-ամեայ ծերունին բաւական առողջ կաղ:

մըւածքի տէր է և դիմանում է այդ ամենին ամառային սարսափելի շոքերի ժամանակն անգամ: Երբեմն աշխատանքը շատ էր հոգնեցնում նրան: Նա վշտակալւում էր և դէմքը դառնում ցաւազին: Յիշում էր որդիերանցը ու զանգասում իւր վիճակից. «խր ես ինչո՞ւ որդոցս բաց թողնեմ, որ հիմա էս օրերում, էս հասակում մնամ էսքան խեղճ, էսքան շարշարելիս: Պա իսկի ես մի հանդիստ չպիտի առնեմ: Ոչ գալիս են իրանց տունը—տեղը կառավարեն և ոչ փող են ուղարկում—ես մի կերպ կառավարեմ: Ախր ի՞նչ անեմ: Ել օր օրւայ համար են նրանք, եթէ ծերութեանս այս հասակումն էլ ինձ չեն օգնելու»:

Այսպիսի գանգատներ էր անում հօրեղբայրս: Նրա դէմքի արտայայտութիւնը այդ բոլորներին նոյնն էր լինում, ինչ որ ձերինը: Եւ հենց այդ է պատճառը, որ ամեն անգամ ձեզ տեսնելուց չիշում էի խկոցն հօրեղբօրս, կամենում էի խօսեցնել ձեզ, հետաքրքրւում էի իմանալ մշտական տխրութեան պատճառը, իմանալ ձեր ցաւը:

Ծերունու դէմքը, որ իմ խօսելու միջոցին աւելի ևս մռայլւել էր, վերջին խօսքերիս հետ փայլեց վշտալի ժղիտով և դարձեալ մարեց: Նա թափահարեց իւր դուխը, ոչինչ չասաց ու կրկին խորատուղեց ցաւերի աշխարհը:

—Հը՞, չէք ասիլ ինձ ձեր շարունակ տխրութեան պատճառը, հարցրի ես:

—Ե՛հ, հառաչեց ծերունին, քեասիբութեան տունը Ասուած քանդի, ի՞նչ ասեմ, քեասիբին էլ կը հարցնեն, թէ ցաւդ ի՞նչ է:

—Ճշմարիտ է, հասկանալի է, բայց անկեղծութեամբ կրկնում եմ, որ ես շատ եմ կամենում իմանալ, թէ ո՞վ էք զուք, ի՞նչու գիւղը թողած այստեղ էք եկել: Միայն աղքատութիւնը այնքան էր մթնացնիլ ձեր դէմքը:

—Խ՛նչ արած, մեծ է ցաւս, թող աղքատ ապրեմ, բայց ազատ եմ զրանից: Քեզ կը պատմեմ զրա մասին յետոյ, երկար է, հիմա ժամանակ չունիմ: Համ էլ մի նամակ պիտի ուղարկեմ գիւղը, բայց լաւ զրոյդ չեմ գտնում: Դու, գիտեմ, կը գրես, քանի որ համ ուսեալ ես, համ էլ հարցնում ես: Ամենքը հոգեւ չեն, մանաւանդ մեր ուսուրաւ իրաւչիկը» (կառավառիչ): Եղ անխիղճը իսկի ոչ երեսիս է

նայում, ոչ հետս խօսում: Խնդդ էլ որ ուզում ես հետը մի երկու խօսք խօսաս, տեսնում ես թթւեց, երեսը շուռ տաւ: Լեզուդ էն սհաթը կապւում է, մնում ես խեղճ: Խնդիրքս է, որ մի նամակ գրես ինձ համար: Մեր կանտորում կան տղերք, մի քանիսին վախենում եմ խնդրեմ: զիտես, վրաս կը ծիծաղեն, սր համարձակում եմ նրանց էդպէս բան ասել, ու կ'ասեն՝ Գնահ, գնահ: Մի քանիսն էլ հայերէն իսկի չեն կարող գրել, թէև հայեր են: Մեր ուպրաւեալ իւշիկը, ասում են, լաւ կը գրի, ամա ես որ նրան մի էդպիսի բան խնդրեմ, հաւատան, ինձ ծառայութիւնից դուրս կ'անի:

— Որտեղ էք ծառայում, հարցրի ես:

— Կիրակոսովենց կանտորումը, սրբում եմ, լամպաները սաղ եմ անում, վառում, սամաւար եմ գցում, թղթեր եմ դէս-դէն տանում: Ամիսը 15 մանէթ աշխատում եմ:

— Իսկ ռրտեղ էք գիշերում:

— Հենց կանտորումը:

— Որ այդպէս է, եկէք ինձ մօտ, երբ կամենաք, և ես ուրախութեամբ կը գրեմ ձեր կարեւոր նամակը:

Ես ասացի նրան իմ հասցէն:

— Շնորհակալ եմ, շատ ապրես, Ասուած քեզ պինդ ձեռով պահի, հօրդ համար շատ չտեսնայ:

— Շնորհակալ եմ, ասացի ես, և մէկը բաժանեցանք:

— Ե՞րբ կը գաք, դարձայ ես դէպի նրան:

Նա փոքր ինչ մտածեց և ասաց.

— Էգուց երեկոյ սհաթի 9-ից յետոյ:

— Շատ բարի, ես կը սպասեմ:

II

Միւս օրը երեկոցեան սենեակումս թէյ էի խմում, թերթերով Գլէբ Ուսպենսկիի հեղինակութիւնների բ. հատորը, որտեղ գետեղւած է նրա հռչակաւոր «Власть земли» (Հողի իշխանութիւնը) գրւածքը, որ ներս մտաւ իմ ծանօթ ծերունին, Սահակ ապերը: Նա նախ թրխկացրեց սենեակիս դուռը, յետոյ կամացուկ կիսաբաց արաւ և, երբ ես հաւեցէք արեցի, ներս մտաւ:

Սահակ ապերը նստեց աթոռներից մէկի վրայ: Ես նրա համար թէյ պատրաստեցի և հրաւիրեցի սեղանին մօտ:

—Նամակս լաւ պիտի գրես, հմա, քեզ մատաղ, սկսեց նա քիչ լուռ թիւնից յետոյ:

—Կ'աշխատեմ, բայց զուք հէնց այժմ պատմեցէք ձեր ասելիքը, որ պիտի գրեմ:

—Դէ առաջ շատ բարով գրիր:

--Ո՛ւմ գրեմ:

—Մկրտչին:

—Ով է դա:

—Եղբօրս փեսան է:

—Յետոյ:

—Գրիր առաջ շատ բարով, թէ փառք Աստծոյ, ողջ սալամաթ եմ, պարապ չեմ, գոհութիւն Աստծոյ, առողջ եմ:

—Այդ յետոյ, Սահակ ապեր, յետոյ: Մենք նախ պիտի սկսենք գործի ամենաէական մասից: Դուք նախ պատմեցէք այն, ինչ որ նամակի վրիսաւոր բովանդակութիւնը պիտի լինի:

—Հմա, լաւ, զրոնից սկսիր, պատմես:

Նա թէջը բաժակակալից բաժակը ածեց, մի երկու կում խմեց և սկսեց:

—Գրիր Մկրտչին, թէ էգպէս չի, որ զու անում ես, էդ անխղճութիւն, անասուածութիւն է: Ախր գիտես ինչ կայ: Ես մի աղքատ մարդ եմ: Ունէի քիչից-շատից հող, որ ինձ կառավարում էր: Ամա սելը (հեղեղը) մի լաւ, շատ լաւ արտա տարաւ ու հէնց էդ օրից մէջքս կոտրեց: Եկամուտս շատ պակասեց: Տունս դժար էի կառավարում: Ապրուստս շատ, շատ դժարացաւ: Երկու տղայ ունէի, նրանց կարգացնել էր հարկաւոր, երկու հասած աղջիկ ունէի, հագցնել էր հարկաւոր: Մեր գիւղի ապրուստն էլ էնպէս է, որ շատ բանի ենք փող տալիս՝ ցորենի, իւղի, բրինձի, հագուստի... ինչ ասեմ, ամեն բանի: Մեծ տան-տեղ, շատ թթենի ծառեր չունէի, որ շերամի որդ շատ պահէի, պահածն էլ իսկի լաւ բերք չէր տալիս, քանի որ պահելը լաւ չենք իմանում, եկամուտի ուրիշ աղբիւր չկար: Ուրիշի համար բան էի անում, ամա զրանով աշխատածը չնչին էր լինում: Են էլ իսկի փող չէին տա-

լիս. աշխատանքիս փոխարէնը գինի, արաղ կամ ուրիշ բան կը տա-
յին: Ստիպւած պիտի սլարտք վերցնէի, էն էլ անասելի տոկոսով,
100-ին 20—25 մանէթ: Էդ անխիղճ փողատէրերի պատճառով մի
արտ էլ ձեռքիցս զնաց: Շատերը հէնց փող են տալիս, որ վերջը
հող գցեն ձեռքները: Մնաց խաղողի այգիս, բամբակի մի փաթիկ
ձուլթով: Փող չէր լինում, որ ցորեն առնեմ: Տարին 12 ամիս
պանրի, իւղի, չաչի կարօտ կը մնայի: Միայն գինիս էր լինում,
էն էլ խմում էի, որ դարդերս մոռանամ: Ափսոս, որ էդ էլ շուտ
էր վերջանում: Դրանից յետոյ հոգսն ու աղքատութիւնը էլի ու-
տում էին ջանս: Ճար չկար. տղերանցս օտարութիւն ուղարկեցի:
Համ բեռս կը թեթեւանար, համ էլ մի բան տուն կ'ուղարկէին:
Մեր վարժապետը շատ արեց, որ չուղարկեմ. ասում էր ափսոս են,
լաւ են կարգում, թող հալա մնան ուսումնարանում, շատ բան
սովորեն, յետոյ գնան օտարութեան: Ես էլ Կպէս էի միտք անում,
ամա ասում եմ, ճար չկար: Ուղարկեցի, գնացին, իսկ պարտքը էլի
ծանրացաւ վզիս: Պարտատէրս ամեն անգամ պատահելուց ծիծա-
ղելով ասում էր. «Սահակ ապէր, դէ այգին ու ձուլթը տուր, հա-
շիւներս վերջացնենք էլի»: Ես ոչինչ չէի խօսում, ինքս էլ ծիծա-
ղում էի, ամա ինչ արած, որ էդ վախտը ներսս կտոր-կտոր էր լի-
նում: Իմանում էի, որ աչքը անկել է մինուձար հողիս ու ուզում
էր իր ձեռքը պցի: Չար-չար մտքերը ինձ տանջում, հողիս հա-
նում էին: Քիչ էր մնում գժեւեմ: Որ միտք էի անում, թէ դա էլ
ձեռքիցս դուրս կը դայ, քթիցս մուխ էր բարձրանում, ջանս փշա-
քաղում էր: Մի օր էնքան յուսահատուել էի, որ կամուրջով անց-
նելուց ուզում էի ինձ գցեմ գետը, ազատեմ, երեխայքս, կինս
միտքս ընկան, չկարողացայ: Իսկ պարտատէրս պատահելուց միշտ
ասում էր. «Սահակ ապէր, պա ախր ինչ ես ասում, փողը տալիս
ես, թէ չէ: Բեր էդ հաշիւը հեշտ վերջացնենք: Զուր էդքան տո-
կոս տալով ինչ կը լինի: Այգիդ տուր, ամեն ինչ վերջանայ: Ի՞նչ
ասէի: Միայն խեղճ-խեղճ բամբակի էի անում և գլուխս կախ
ճանապարհս գնում: Միտք էի անում, թէ ինչ կը լինի ճարս, եթէ
մի օր էդ մինուձար հողիցս, որը չէր թողնում յոյսս կտրելի,
զրկեմ: Կամ սաղ ընտանեքովս պիտի գնայի խեղուէի և կամ
յաւիտեան պիտի թողնէի գլուղը: Իսկ ես ախր կարող էի թողնել

գիւղը: Պա իմ ճարը ինչ կը լինէր քաղաքում: Աեանքիս վերջին օրերը պիտի էնաեղ անցկացնէի, էն էլ ո՞վ գիտէ ինչ օրում, դըր-սումը, սոված, կնոջս, երկու աղջկերանցս հետ: Օ՛հ, էդ չէի կա-րող: Խնչեր չէի լսել քաղաքի վատ-վատ բաների մասին... Տունս կրակի մէջ կ'ընկնէր: Քաղաքում ապրելը Ասուած հեռու տանի, եթէ անգործ ես, փող չունես. ոչ տուն կը տան ապրես, ոչ հաց կը տան ուտես: Գիւղում ինչ օրում էլ լինեմ, տունս, փառք Աստուծոյ, կայ, մի հարեանից հաց փոխ կ'առնեմ, միւսից բրինձ, միզը խօմ կայ: Գիւղում կը պահպանեն, քանի որ իրանց մարդն ես, աչքները վեր չի առնիլ, ամա քաղաքում երեսիդ էլ չեն նայիլ: Ձէ, քաղաքում ես ապրող չէի, էն էլ ընտանիքովս: Համ էլ այգիս էնքան սիրում էի... Աչքիս լոյսի պէս էի պահել: Սիրտս էնքան կպիլ էր նրան, որ ասես նա էլ որդկերանցիցս մինն էր: Նրանից զրկւած, քաղաքում անտուն, անտէր ընկած, որ չի չէի հնձանս ձեռքիցս դուրս եկած, իմ ձեռքով աշխատած սարգ ու կարգը, այգիս, սրան ջրելը, պահպանելը, ես չեմ իմանում ինչ կը դառ-նայի: Անպատճառ կամ կը գԺԷի, կամ ջանս կարօտից դուրս կը դար: Եդ էր պատճառը, որ չէի ուզում մինուճար հողս ձեռքիցս թողնել: Իտի նրանից պինդ բռնէի: Նա չէր թողնում, որ յոյսս կորէի, նա էր ինձ սիրաւ և մտիթարութիւն տուող: Առանց նրան ցամաք ընկած ձուկի նման կը լինէի: Հէնց ամեն մի զիւղացի էլ առանց հողի էդպէս մի բան է: Որ էդ հողից էլ զրկւէի, էլ ես կորած էի: Հարկաւոր էր ուրեմն մի կերպ ազատել այգիս պարտա-տիրոջս մօտեցող ճանկերից: Եդպէս էլ արեցի: Գնացի Մկրտիչ փե-սայիս մօտ խորհուրդի: Դէ նա ջահել տղայ է, քաղաքից նոր եկած, դէսից դէնից կարգացած, զաւամբ ձեռքին, հասկացող տղայ է, ին-քըն էլ միշտ մեր գիւղի վարժապետների հետ նստում վեր կենում: Նրան որ չայտնեցի ցաւս, քիչ միտք արեց և յետոյ յանկարծ ասաց. «պա քո տունը Ասուած շինի, ճշմարիտ, իսկի մտքովս էդ բանը անց չի կացել: Աւետիս ապերը (պարտատէրս) էդպէս բաներ է խօսում, հանա էդ անիրաւը շատ շատերի տունն է քանկիլ, հիմայ էլ քեզ է իր ձեռքը գցել ու ուզում ծուծդ քամի: Մկրտիչը շատ թնդւեց. լանխիղճների անխիղճը, ասում էր նա բարկացած, իր օթախում դէս դէն գնալով, վաշխառու շան որդի, կարծում է,

Թէ հիմա էլ ինչ ուզի, կարող է անել... Հը, պարտքդ 150 մանէթ է, իսկ նա 400 մանեթանոց այգիդ է վերցնում զրա տեղի Հերը կ'անխօսենք, միամիտ կաց: Շատ էլ նա մաքումը դրել է, թվ կը թողնի: Կը խաչտառակենք, ուղղակի երեսին կը թքենք: Հանաք մասխարան է գիւղացուն բողբոջին զրկել հողից և ընտանիքը փողոցը անել... Ձէ, էն վաղ էր, որ էշը կաղ էր: Հիմա էլ էգ պէս բաներ չեն թողնում, որ մարդիկ անեն: Թող իմ ընկերներն հետ էլ խորհուրդ անեմ, տեսնեմ նրանք ինչ կ'ասեն:

Միւս օրը երեխային ուղարկեց յետեւիցս, Թէ տուն գալ Գնացի: Ձգիտեմ էլ խորհուրդ էր արել վարժապետների հետ Թէ չէ, ասաց. «Յաւիդ ճարը սա է. եկեղեցուց կը վերցնենք իմ անունով և կը տանք պարտքդ: Եղպիտով հողդ Աւետիսի ձեռքից կ'ազատենք: Իսկ դու լաւ կ'անես, որ գնաս օտարութիւն: Համ ինքդ կ'աշխատես, համ էլ տղերանցդ ձեռքինը կը պահես: Փող կ'ուղարկես տոկոսները կը տանք, տոկոսն էլ քիչ է, 12 մանէթ է: Յետոյ կամաց-կամաց պարտքդ էլ կը վերջացնենք: Տղերքդ շուտով լաւ աշխատանքի տէր կը դառնան, էն ժամանակ դու կը գաս տանդ կը նստես, հողդ կը կառավարես, իսկ տղերքդ փողով կ'օգնեն քեզ:»

Ասացի ֆնաս չունի, օտարութիւն կը գնամ: Թող մի երկու տարի էլ էնտեղ մնամ, միայն Թէ մինուճար հողիցս չզրկեմ: Մկրտիչը մի քիչ էլ մտածեց ու ասաց.

— Սահակ ապեր, այգին մօտս պիտի գրաւ դնես: Աշխարհ է կարող է պատահի, որ ոչ պարտքդ կարողանաս տալ և ոչ տոկոսները: Էն ժամանակ ամեն ինչ իմ վզիս կը մնա, որ պարտքը իմ անունով է: Մի քանի մարդ կը բերենք էս բանը նրանց կ'ասենք: Միւսնոյն է, ուրիշն էլ էս բանը քեզ կ'ասէր, պատճառը, որ օրէնքը էգպէս է:

Յետոյ քիչ էլ միտք արեց ու աւելացրեց՝

— Մէկ էլ այգու եկամուտը պիտի կիսենք: Կարող է պատահի, որ դու իսկի չը կարողանաս փող ուղարկել, էն վախով տոկոսը ինձանից են առնելու և ես ստիպած պիտի տամ: Դրա համար եմ ասում եկամուտը կէս անենք:

Մտածեցի. սա որ ինձ համար ցաւում է, ուզում է օգնի, պա ինչու գրաւ է ուզում: Ասացի, դէ մարդ է, հալբաթ չի հաւատում,

կասկածում է: Ըն վախտը օվ էր միտք անում, թէ ոչ եղած փեսա էսպէս շար մտքեր է ունեցել գլխումը: Լաւ, պա եկամուտը ինձն է կէս անում: Ասացի, հալբաթ դա էլ ինձ արած լաւութեան վարձն է: Որ ուզում է, ինչ արած: Իսկ որ ես էն ժամանակ իմանայի, թէ դա ինչ գաւակ է, պա իսկի կը լսէի նրան:

Այդտեղ լռեց Սահակ ապերը, թափահարեց գլուխը, հանեց գրպանից մի պատուոտած և համարեա սեւացած թաշկինակ, սրբեց քիթն ու շարունակեց:

—Փորձերս միամիտ կերպով էնպէս էլ վերջացրի, ինչպէս Մկրտիչն ասաց, ու ինքս ճանապարհ ընկալ զէպի քաղաք: Մի տարի է, որ զարիբութիւնում եմ: Մինչև հիմայ 40 մանեթ փող եմ ուղարկել զիւղը, որ համ պարտքիցս տան, համ մի 10-15 մանեթ տանեցիք վերցնեն: Փողը նրա անունով էի փոշո գծել: Կնիկս էր նամակ ուղարկել, թէ փողը ստացանք: Համ էլ գրել էր, թէ Մկրտիչը մի ուրիշ կերպ, խեթ-խեթ է նայում մեզ վրայ, երբ այդին ենք գնում: Ասացի, տէր Ասուած, դա ինչ նշան է: Այգին իմը, նա բարկանայ տանեցոցս վրայ: Չար կասկածը նեղացնում էր ինձ: Վատ մտքեր էր անցնում գլխովս: Եւ էդ ամենն էլ ուղիղ եղաւ: Մի երկու շաբաթ սրանից տաջ տնից էլի նամակ ստացայ, որտեղ գրում են, թէ Մկրտիչը այգու եկամուտը չի կիսում մեզ հետ, այլ սաղ ինքն է վերցնում: Ասում է՝ մենք էդպէս բան չենք խօսացել: Համ էլ տանեցոց չի թողնում, որ ոտք դնեն այգում, հայհոյում, դուրս է անում:

Մէկ էլ գրում է, թէ Մկրտիչը գերաններ է առել և ուզում է հնձանը քանդի, նորից շինի: Կնիկս գնում ասում է, որ էդպէս բան չանի, Մկրտիչն էլ բարկանում, անպատում է կնոջս և ասում, դուրս էստեղից, էս քո գործը չի: Հիմայ ես շատ վախեցնում եմ. վայ թէ գլխիս մի օյին բերի, այգիս ձեռքիցս խլի: Ես էստեղ նստած, նա էնտեղ տեսնես ինչ թալակներ է սարքում: Էս երկու շաբաթումը բողազովս հաց չի անցկացել: Որ ասում են ժամանակումս բարեկամից էլ փայրայ չը կայ, սուտ չեն ասում: Ե՞ս է եղել Մկրտիչի արած բարութիւնը:

—Լաւ, պաշմանաթուղթ չունէք ձեր մէջ, հարցրի ես:

—Ինչ պաշմանաթուղթ, նա ասաց՝ քո տեղ փող կը վերցնեմ,

պարտքդ կը տամ, այգիդ ինձ մօտ դրաւ կը դնես, իսկ ինքդ կը գնաս փող կ'աշխատես կ'ուղարկես, որ պարտքդ տանք վերջացնենք: Համ էլ թէ՛ եկամուտը կը կիսենք: Պայման թղթում էդ է գրւած: Դէ ես նրան բարեկամս եմ համարել, նրանից եմ պարտք վերցրել: Ուրիշից չէի կարող, ամա ուրիշին չէի հաւատում:

Մերունին խոնարհեց գլուխը և ընկղմեց վշտերի աշխարհը: Որքան խղճալի, որքան ցաւալի արտայայտութիւն ստացաւ նրա դէմքը վերջին խօսքերից յետոյ: Անկասկած նրա միտքը ամբողջապէս զբաղւած էր Մկրտչի անարդար վարմունքով: «Եղբան էլ չարութիւն, էղբան էլ անխղճութիւն» — ահա այն մտքերը, որ կարծես պատուում էին նրա գլխում:

— Եւ, ինչ պատճառով նա պիտի վերցնէ այգիդ:

— Ես գիտեմ: Ամեն մի աղւէտութիւն կ'անի, կը վերցնի էլի: Քիչ բարեկամներ ունի: Որ մտքումը դրել է, էնպէս կ'անի, որ ձեռքիցս կը խլի: Անխղճ, անասուած մարդու համար էլ կ'անեն, թէ ինչպէս կ'անի, էն էլ գիւղերում: Էնպէս թաւակներ կը սարքեն որ... դրա համար հա շատ պատճառներ: Էնպէս էլ փաստաբաններ են դուրս եկել գիւղերում որ...

Ես մտածեցի ու ասացի.

— Անշուշտ նա պատճառ չ'կը բերի այն, թէ եկեղեցին փող պահանջում է (նա այդ կաշառքի միջոցով գլուխ կը բերի), յետո՛յ կ'ասէ. որովհետեւ դու գեռ փողը չես ուղարկել, իսկ եկեղեցու պահանջի համաձայն ինքը պիտի վճարէ պարտքը, ուստի նա այդ անում է ստիպւած և վերցնում է գրաւ դրւած այգին:

— Ե՛հ, թող Մկրտչին մնամ պարտ: Եթէ նա իմ լաւս է ու գումար, թող քիչ էլ յետոյ աղաւում պարտքիցս:

— Բայց որ մտադրւել է անպատճառ վերցնել այգիդ, էլ չ'էր այդպիսի մտքեր կ'անէ:

— Պա իմ ասածն էլ հէնց դա չէ, արտասանեց ծերունին մի առանձին հաւաչանքով և գլուխը օրօրելով: Նրա երեսը քանի գնում, աւելի մռայլ, աւելի գունատ կերպարանք էր ստանում:

— Եւ, միթէ Մկրտչին չէիք ճանաչում:

— Համ լաւ չէի ճանաչում, քանի որ քաղաքից նոր էր եկել: Համ էլ դէ ուրիշներին չէի կարող հաւատալ, գիտէի նրանք ինչ:

գալեր են, ամա նա իմ բարեկամն է: Հիմա նա էլ դուրս է գալիս մէլիք Մէլքումի նման մի մարդ: Պարսից ժամանակներում խաներից մէկը գալիս է մեր գիւղը և ուզում է մի աղջկան, որի վրայ առաջուց աչք է եղել դրած, իւր հետ վերցնի տանի: Եդ բանը իմանում են գիւղացիք, աղջկատէրն էլ: Խնդրում են, որ մէլիք Մէլքումը, ինքը մեծ իշխան, վերցնի մօրն ու աղջկանը իրա տանը պահի, խանից ազատի: Մէլիքը հրապէս էլ անում է: Մօրն ու աղջկան չի տալիս խանի ձեռքը, մինչև որ հզ անիծւածը հեռանում գնում է: Ամա հզ միջոցում ինքը մէլիք Մէլքումը, հզ գէօռբագէօը, ամօթ է ասելը, խայտառակում է մօրն ու աղջկանը ու խանի գնալուց յետոյ բաց թողնում: Մեր էս Մկրտիչն էլ մէլիք Մէլքումի նման մի մարդ է դուրս գալիս: Հաւատում եմ, հողս նրան պահ տալի, որ խանի նման մարդիկ չը խլեն, ամա Մկրտիչը, որին հաւատ էի ընծայել, ինքն է իր ճանկը գցում:

Նա դարձեալ լռեց և երկար ժամանակ ոչինչ չէր խօսում:

—Վուք լաւ կ'անէք, որ գնաք գիւղը, մէկից փող վերցնէք, վճարէք պարտքներդ եկեղեցուն և Մկրտչի հետ հաշիւներդ վերջացնէք:

—Ես ի՞նչ իմանամ, որ ուրիշն էլ նրա նման չի անելու:

Մերունին արտասուեց:

—Ձէ, դու մի լաւ նամակ գրիր, Է՛հ բան է, բաւքի խղճաց ինձ, հզ բանը չանի: Գրիր, ասա, հզ խղճմանք չի որ դու ես անում, Մկրտիչ: Պա հզ անստուածութիւն չի, էս հասակումս զրկեա ինձ գիւղից և քաղաքի փողոցները անես: Իմ նեցուկը, իմ մխիթարութիւնը էն միտուճար հողս է, էն ուզում է խլի ձեռքիցս: Ախր ես ուրիշներին չհաւատալով հզ բանը արեցի: Պա ամօթ չի, ուսեալ տղերանց հետ նստում է վեր կենում: Աղջկերանցս խղճաց: Եսպէս մի քանի բաներ գրիր, քեզ չմատաղ: Ե՛հ, մարդ է, գուցէ սրտի մէջ ուսմ ընկնի, չար սատանան գլխիցը դուրս գայ:

Նա վերցրեց բաժակը, որ արդէն սառած էր և սկսեց միջին թէյը խմել: Ես հասկացայ, թէ գործը ինչու՞մն է, և Մկրտիչը իսկոյն պատկերացաւ իմ առաջ: Մերունու խօսքերից երևում էր, որ նա գալլ էր գառանմորթով: Նա անշուշտ ուսեալների առաջխրան ձեւացնում էր,

Թէ իբր ինքը ևս հետաքրքրուում էր այն ամենով, ինչով որ նրանք, որ ինքը ևս նոյն գաղափարներն ու ձգտումներն ունի, ինչ որ ուսեալները: Դրանով նա Թող կը փչէր ուսեալների աչքերին, իսկ ժողովրդի մէջ մանեկով մարդիկ կը խեղդէր:

Դրանք էլ նոր տեսակի գալլեր են: Առաջ բարեպաշտութեան, եկեղեցասիրութեան և աստածավախութեան դիմակի տակ էին մարդիկ խեղդում, իսկ այժմ սկսել են ինտելլիգենտի դիմակ առնել և նոյնպէս մարդիկ խեղդել, նրանց արիւնը խմել, մարմինը դէն գցել, կարծելով թէ միշտ կարող են ծածուկ պահել իրանց բարոյական մերկութիւնը:

Ես իմացայ ծերունու ցաւը: Լաւ էր գիւղում ապրել աղքատ, քան յաւիտեան զրկւել գիւղից և այն կտոր հողից, որ նրա յոյսն էր նեցուկը և մսիթարութիւնն էր:

Նամակի մէջ մոցրի այդ խօսքերը և դրա առիթով յայտնեցի մի քանի մոքեր, որոնց մասին Սահակ ապերը իւր պատմութեան մէջ կցկտուր, ոչ այնքան որոշ կերպով ասել էր: Զկարողացայ սառնասրտութեամբ դիմել Մկրտչին: Ես նրան համեմատեցի մելիք Մէլքումի հետ, որը բարոյապէս ընկած և ամեն մի սրբութիւնից զուրկ լինելով, ի չարը գործ դրեց ժողովրդի հաւատը և բռնաբարեց իւր մօտ փրկութեան յոյսով պատուապարւած մօրն ու աղջկան: Մասնացոյց արեցի և այն նոր տիպերի վրայ, որոնք, ինտելլիգենտի դիմակ առած, մարդիկ են խեղդում և արիւն ծծում:

Ծերունին ստացաւ նամակը, չսպասեց ընթրիքի և շնորհակալութիւն յայտնելով դուրս գնաց:

Նրա և իւր ընտանիքի ցաւալի ու գուցէ դէպի կորուստ տանող վիճակը երկար ժամանակ դուրս չէր գալիս մոքիցս:

III

Անցաւ այն օրից մի քանի շաբաթ: Այդքան ժամանակամիջոցում Սահակ ապօր ես միանգամ միայն պատահեցի: Իմ հարցին, թէ նամակ կա՞յ Մկրտչից, նա պատասխանեց տխուր և մտախոհ եղանակով.

—Չէ, մեծր է, որ պատասխան զրի: Հալա նպասում եմ:

Ես շատ էի հետաքրքրում, թէ Մկրտչը, արդեօք, նամակիս

ինչ է պատասխանելու: Իմ վերջին հանգիստումից մօտ մի ամիս յետոյ, որի ընթացքում Սահակ ապօրը երբէք չէի հանդիպել, մի երեկոյ Կիրակոսովենց կանտորը գնացի նրան տեսնելու և հարցնելու, թէ գիւղից ինչ լուր կայ:

Մտայ բակը, թրխկացրի Սահակ ապօր սենեակի դուռը: Ես լսեցի, որ նա արագութեամբ վեր թռաւ տեղից և շուտով բացաւ դուռը: Ես ներս գնացի: Մի փոքրիկ սենեակ էր, սպիտակ ներկւած, բայց զարդարանքով աղքատ: Ղէպի բակը նայող պատուհանի առաջ կանգնած էր մի հին, տեղ-տեղ այրւած սեղան, որի մի անկիւնում հեշտակու էր դրւած, իսկ հակառակ կողմում շարւած էին լամպաները և նաւթամանը: Նրեաց, որ նա մաքրում էր լամպաները, երբ ես թրխկացրի դուռը: Դռան հանդէպ պատի տակ դրած էր հասարակ մահճակալ, որը ծածկւած էր մի հնամաշ վերմակով: Բացի մի հասարակ աթոռից, աւելից, ամխամանից և պատից և կախ արած լամպի խոզանակից էլ ուրիշ զարդարանք չկար սենեակում:

Սահակ ապօրը շատ ուրախացաւ իմ այցելութիւնից, առաջարկեց ինձ սենեակի միակ աթոռը, իսկ ինքը նստեց մահճակալի վրայ:

— Զը նամակ գրել են, թէ ոչ, եղաւ իմ առաջին խօսքը:

— Կայ, պատասխանեց նա հեգնօրէն և ձայնը երկարացնելով: Յետոյ ծոցից հանեց նամակը և ինձ տւեց: Մկրտիչիցն էր, նամակիս պատասխանը: «Այն պարոնը, գրում էր նա, որ գրել է քեզ համար այս նամակը և ինձ զայլի հետ համեմատել, իմ հասցէին ամեն տեսակ կեղտոտ բաներ ուղղել, պարզ է, որ կամեցել է ինձ խաչտառակել, անպատուել և ի հարկէ այդ էլ քո կամքով: Այնքան անհասկացող ես դուրս եկել, որ չես տեսել, թէ դրանով իմ պատիւը վիրաւորում ես և իմ արած լաւութիւնը մոռանում: Դրան ասում են ապերախութիւն: Այս նամակը գրողին էլ ասա, որ մարդիկ քեզ նմանների ասածներին եթէ լսեն, հիմա աշխարհը քանդւած կը լինէր: Քաղաքում նստել է մեծ-մեծ բրդում: Այն խելքը թող իրա համար բանեցնի, ինձ հարկաւոր չէ: Իսկ ես իմացածը կ'անեմ այսուհետ: Դէ որ մարդիկ այնքան են կուրամոռ, այնքան ապերախոտ են գտնւում, որ արած բարերարութեան փո-

խարէն ամեն տեսակ վիրաւորանք են հասցնում, հարկաւոր է արած լաւութիւնը յետ վերցնել և վասուծեանը վատութեամբ էլ պատասխանել: Եշերի հետ էշաւարի սկիտի վարւել: Ես իմ գիտեցածը կ'անեմ:

Այս էր նամակի բովանդակութիւնը: Ճիշդ Կրիլովի «Գայլն ու գառը» առակը:

Կարդալու միջոցին ես երբեմն աչքերս ապօրն էի դարձնում և տեսնում, թէ ինչպէս խեղճը ամառում, քաշում էր, լսելով Մկրտչի ինձ ուղղած խօսքերը. իւր դէմքի արտայայտութեամբ նա կարծես ուզում էր ասել. «Նրան մի լսիր, ի սէր Աստուծոյ, նրա խելքը զլինին չէ, նա չի իմացել, թէ ինչ է գրել, քեզ մատաղ, մի նեղանար, մեղաւորը ես եմ, որ քեզ գրել եմ ու ել նամակը և հիմա քո սիրտը պիտի կոտրուի»:

Իմ ենթադրութիւնը սխալ չէր:

— Պարոն, մի նեղանար, դարձաւ նա դէպի ինձ լսնդրանք, ականջ մի դնիր նրա ասածներին, ինչ գրել է, զլինին տւած:

— Ես չեմ նեղանում, միամիտ կ'ացէք, բայց ինձ մի բան է անհանգստացնում, վնչ թէ Մկրտիչը հողը իւր ձեռքը դցած լինի արդէն: Նրա նամակից երևում է որ վճռել է այդ բանը անելու:

— Պա ի՞նչ, պա ի՞նչ, ասաց ծերունին հառաչելով:

Մի քիչ միամտւում եմ նրանով, որ տանեցիք ոչինչ չեն գորում: Ախր եթէ հպպէս բան լինէր՝ տանեցիք խկոյն կը գրէին, չէ՞:

— Իհարկէ:

— Լաւ, որ հպպէս անասուածութիւն արած լինի, էն վախով էլ ճար չի լինիլ էլի, հարցրեց նա փոքր ինչ անտարբերութեամբ և սառնութեամբ:

Ես տատանում էի պատասխանել:

— Հէ, նրանից յետոյ էլ ոչինչ չեմ կարող անեմ:

— Դժւար է, պատասխանեցի ես մտախոհ և զխաղոր:

Նա ևս կախեց գլուխը և մտածմունքների մէջ ընկղմեց: Ես աչքերս երբեմն զաղտագողի նրա երեսին էի դարձնում: Ո՛րքան նիհարել, որքան գունատուել էր այդ մարդը սկսած այն օրից, երբ առաջին անգամ գրաւել էր իմ ուշադրութիւնը: Առողջութեան այդ քայքայութիւնը ցոյց էր տալիս, որ ծերունու հոգեկան և

բարոյական ցաւը շարունակ տանջում և ուտում էր նրա հոգին ու մարմինը:

Ես զարմացայ մի բանով, որ Սահակ ապերը Մկրտչի նամակի վերաբերմամբ այս անգամ հեգնական եղանակով խօսաց: Նամակի լեզու իմ գիտեցածը կ'անեմ խօսքերը. նրան վախեցրած պիտի լինէին և նա դէպի ինձ սարսափահար պիտի դիմէր: Բայց երևի այն ցաւը, որից ազատուելու մասին նա շարունակ լարւած մտածում էր, արդէն նրան այն եղրակացութեանն էր հասցրել, թէ այլ ևս ճար չկայ: Անուհետ ցաւը կատարելապէս կը յաղթէր, կ'ընկճէր ծերունուն իւր սակ: Զոհի մէջ նախ յառաջ կը գար յուսահատութիւն, իսկ յետոյ սառնասրտութիւնը և անտարբերութիւնը. դէպի ցաւը կամաց-կամաց սերմեր կը գցէին նրա հոգու մէջ: Կամ գուցէ այնքան ուժեղ էր նրա մէջ ազատութեան յոյսը, որ նա Մկրտչի խօսքերին լոկ արհամարանքով էր վերաբերւում, այնքան բանի տեղ չէր դնում:

Երկուսս էլ լուռ մտածում էինք: Վերջապէս ես խօսեցի:

— Դիտէ՛ք ի՞նչ, Սահակ ապեր, ես ձեզ համար փող կը գտնեմ, դուք կը ճանապարհւէք գիւղը, կը տաք Մկրտչին այդ փողը և կ'ազատէք ձեր ազգին:

— Եստեղից էլ պարտք վերցնեմ:

— Զէ, դա պարտք չի լինիլ, այլ օգնութիւն իմ մի քանի ընկերներու կողմից, որոնք անշուշտ գլուխ կը բերեն այդ օգնութիւնը:

Նա ոչինչ չպատասխանեց:

— Ես շուտով հարկաւոր գումարը կը պատրաստեմ և դուք վաղը կամ միւս օրը կը ճանապարհւէք դէպի գիւղը: Որքան շուտ, այնքան լաւ:

Սահակ ապերը ոչինչ չէր պատասխանում: Նա ասես շշկւած էր: Իմ առաջարկութիւնը նրա համար երազի նման մի բան էր երևում, որից նա ապշել էր: Այդպիսի մի գործ իւր կեանքում երևի նա դեռ չէր տեսել: Նրան թւում էր, թէ իւր ցաւից այդպէս հեշտ և միանգամից ազատուելը անպաստելի, աներևակայելի մի բան է, որ դա կատարեալ հրաշք և զարմանք է: Ծերունին չգիտէր ինչ ասէր:

—Փող այսպէս լինի, ասացի ես, ես դնամ և հէնց այժմեանից հողամ փողի մասին:

Սահակ ապրը լուռ էր, մտախոհ և դարձեալ ոչինչ չէր պատասխանում:

—Դէ բարի գիշեր, ասացի ես, վերկենալով տեղից, ու դուրս եկայ սենեակից:

Փողոցում զէպի տունն զնալուց ես մոքումն կազմում էի ասնանքի ցուցակը, որոնցից նսպաստ պիտի խնդրէի:

IV

Երեք օրուայ ընթացքում ես կարողացայ ժողովել մօտ հարիւր թուրքի փող, որի նւիրատունները համարեա ամենքն էլ զբասենեակում ծառայողներ էին: Ես պարզեցի նրանց առաջ թշաւածերունու խղճալի դրութիւնը և նրանցից համարեա իւրաքանչիւրը ուրախութեամբ իւր ոյժի համեմատ այդ գործին օժանդակեց:

Մերունու հետ վերջին տեսակցութիւնիցս երեք օր անցած էս, դարձեալ երեկոյեան, Կիրակոսովենց կանտորը զնացի, որ փողը Սահակ ապրը յանձնեմ և հետեւեալ օրը նրան ճանապարհմ զէպի զիւղ: Ներս մտայ բակը և բախեցի սենեակի դուռը մի քանի անգամ: Քիչ յետոյ բացեց այդ և մի անձանթ զէմք դուրս եկաւ՝ վրաս զարմանքով և հետաքրքրութեամբ նայելով.

—Տանը չէ՞ Սահակ ապրը:

—Չէ, էստեղ չի:

—Կը գնայ շուտով, որ սպասեմ:

—Չէ, նա էստեղ չի. էս է երկու օր է հիւանդ է, բախիցումը (հիւանդանոց) պառկած:

—Ինչո՞ւ, ի՞նչ է պատահել, հարցրի ես վախով ու կասկածով:

—Ես գիտեմ, պատահեց էլի:

Ներս մտայ սենեակ լի հտաքրքրութեամբ և լուսաւորութեան ներքոյ տեսայ Սամսոնի (այդպէս էր անձանթիս անունը) զէմքն ու հասակը: Դա մի կարճահասակ, հաստլիկ, երեսը լիքը աչքերը սև, մեծ-մեծ և շարունակ զարմանք ու հետաքրքրութիւն արտայայտող երիտասարդ էր, որը, ինչպէս իմացայ յետոյ, Սահակ ապրը համագիւղացին էր:

ես վերցրի սենեակի միակ աթոռը և նստեցի:

—Դէ պատմիր, Սամսոն, տեսնենք այդ ի՞նչ բան է, հարցրի ես արագաշունչ:

—Պատահեց էլի, Աստուծո հետո տանի էղպէս ցաւը: Լաւ, դու Սահակ ապորը լաւ ես ճանաչում:

—Այո, ես նրա բոլոր ցաւերը գիտեմ:

—Հասն, ասան, ուրեմն դու կ'իմանաս, որ նրա եղբօր փեսան Մկրտիչը ուզում էր նրա մինուճար հողը իր ձեռքը պցի:

—Գիտեմ, գիտեմ:

—Եղպէս էլ արեց Մկրտիչը, նրա գլխին քար ընկնի, հողը հաստատեց իր վրայ, ալեորի պարտքն էլ տւաւ:

—Յետոյ:

—Յետոյ... էն է, ես էդ օրերումը ճանապարհ ընկալ դէպի էստեղ: Սահակ ապոր կնիկը մի նամակ էր տւել բերեմ: Ես էլ բերայ տւեցի իրան: Որ իմանայի էդ բանը գրել են, խկի չէի տալ: Հասալ քաղաքը, էս կանտորը գտալ ու վեր եկալ Սահակ ապոր մօտ: Ինձ տեսաւ, համեցէք արեց, շատ ուրախացաւ, ասեց, լաւ ես արել, որ եկել ես մօտս վեր եկել: Ուրիշ տեղ գնայիր, զուր փող պիտի մսխէիր: Քիչ յետոյ տամաւարը դուրս տարաւ, կրակ պցեց ու էլի ներս եկաւ: «Ե՞հ, Սամսոն, ասաց, դէ պատմիր, քեզ մատաղ, մեր տանեցիք ինչպէս են եօլալ գնում: Ասում են ցորենը թանկացել է: Մեր էն սևերես Մկրտիչը իսկի մերոնց նայում է: Ինչպէս արեց: Մի նամակ էր գրել, երևում էր, որ ուզում է տունս գլխիս քանդի: Եղպէս բան խոմ չի արել: Ասեցի, չեմ իմանում, սուտ ասեցի: Տանեցոց նամակն էլ իրան տւեցի, ասեցի մա, կարդայ, եթէ էղպիսի բան լինի, գրած կը լինեն: Էս որ ասեցի, խեղճ ալեորը իմացաւ, որ սուտ եմ խօսում և շատ վախեցաւ: «Այ տղայ, ասեց, չլինի էդ անիծւածը ուզածն էլ արել է: Հը՞, արել է, Սամսոն, ախր դու կ'իմանաս, ի՞նչու ես սուտ խօսում: Քեզ մատաղ, դիւզը ասա, այգին իր ձեռքն է պցել, հիմա նրանն է էլի: Ի՞նչու չես խօսում, այ տղա, ախր սիրտս հալ է անում դուրս գայ: Եղ սհաթին Սահակ ապոր երեսի գոցնը դառել էր էս սիպտակ պատի գոցնը, իսկ կերպարանքը՝ խղճալի: Նրա պռօշները դողդողում էին:

Նամակը տւեցի իրան, ամա շատ էի խղճում ալեորին, որովհետեւ գիտէի թէ ինչ գրած կը լինեն նամակում «Նամակը տւել ես ինձ, ինքդ լալիւել, դողդողալով ասաց Սահակ ապերը, ինչ ես սուս արել, ես նամակ կարդացող եմ, որ ինձ ես տւել, ասա ինչ որ գիտես»: Նա սկսեց լաց լինել: Այ Սահակ ապեր, որ իմանամ, կ'ասեմ էլի, ինչո՞ւ եմ ծածկում: Էս ասեցի և նամակը առայ ձեռքից: Վարդալը քիչ գիտեմ: Բաց արեցի նամակը ու կարդացի. «Տուններս քանդուց, սուգ ու շիւանի մէջ ենք ընկել, Մրկտիչը այգին խլեց մեզնից, փողը տւաւ և մեկիքի ¹⁾ ու սուղեաների ²⁾ ներկայութեամբ այգին հաստատեց իւր անւանը: Հիմայ ինչ անենք»: Հէնց էս երկու շաբթ կարդացել էի, որ մին էլ տեսնեմ Սահակ ապերը թուլացաւ, աչքերը շաղկեցին, սաղ մարմնով դողդողաց ու յանկարծ ուժեղ կերպով փռւեց դետնին: Վրայ վաղեցի, տեսայ ուշքը դնացել է: Ջուր գտայ, բերայ, գլխին ածեցի, ոտքն ու ձեռքը հարեցի, ուշքի եկաւ, ամա էլ չը կորոզացաւ տեղը կանդնի: Մի կողմը թուլացել էր: Վայ էն, որ խօսում էր: Խոտեցի դրեցի մահճակալի վրայ, պսակեցրի, և ինքս կողքին մնացի նստած մինչև առաւօտ: Երբ լուսացաւ՝ խաղէջիներին յայտնեցի էդ բանը, նրանք էլ չը գիտեմ ում ասացին, եկան Սահակ ապորը տարան բախիցա ³⁾: Հիմայ էնտեղ պառկած հիւանդ է: Երեկ գնացել էի տեսնելու, ասես լաւանալու յոյս չկայ:

Ես մնացել էի լուռ և շարած: Ահա թէ որքան էր նրա սէրը դէպի գիւղը, դէպի հողը, այն էլ մինուճար, աչքի լոյսի պէս պահած հողը, նրանից զրկւելու բոթը ծերունուն անգամալոյծ էր արել: Ճիշտ է, որ գիւղացին առանց հողի՝ ցամաք ընկած ձկան նման է: Որքան էլ լայն հասկանալու լինենք այդ միտքը, դարձեալ նա ճիշտ է:

Եւ այդպէս հիւանդանոց ընկաւ Սահակ ապերը, զրկւելով իւր մինուճար հողից, որը նրա կեանքի վերջին նեցուկն էր և որին ապաւինելով իւր յոյսը, պայծառ օրերի էր սպասում: Անգամալոյծ եղաւ խեղճ ծերունին, սարսափահար լինելով այն խոր անդունդից,

¹⁾ Գիւղի տանուտէր. ²⁾ Կատաւար (ուռա). ³⁾ Հիւանդանոց (ուռերէն):

որ նա տեսաւ յանկարծ իւր առաջ ալլ եւ անդիկ, անճար ու աղքատ դրութեան մէջ:

Մի քանի վաչրկեան լուռ մնալուց յետոյ ես վեր կացայ տեղիցս, դուրս եկայ սենեակից եւ քայլերս ուղղեցի դէպի քաղաքային հիւանդանոցը: Տեղեկանալով, թէ որ սրահումն է գտնուում Սահակ ապերը, ես ներս մտայ նրա մօտ: Յերունին ինձ նկատեց այն ժամանակ միայն, երբ ես արդէն մօտեցել էի նրա մահճակալին: Նա բոլորովին նիհարւել եւ նւազւել էր: Դէմքի արտայայտութիւնը այնպիսի տալանտութիւն էր թողնում, որ կարծես ծերունու սիրտը, թոքերը եւ ընդհանրապէս ամբողջ մարմինը հազիւ էին քարշ տալիս իրանց գոցութիւնը: Եւ երկար չէր տևիլ այդ քայքայւած, ջարդւած կեանքը: Նոյն բանը ասաց ինձ յետոյ բժիշկը, երբ ես նրանից տեղեկութիւն հարցրի հիւանդի դրութեան մասին: «Խիստ յառաջադիմող պարալիչ (կաթւած) է, որ շուտով վերջ կը տայ ծերունու կեանքին», ասաց բժիշկը իւր ասանձնասենեակի մօտ, երբ ես դուրս էի գալիս հիւանդանոցից:

Սահակ ապերը ինձ տեսնելուն պէս մի թեթեւ ժպտաց: Երևի իմ աչցելութիւնը նրան ուրախութիւն պատճառեց: Բայց յետոյ իսկոյն նրա շրթունքները դողացին եւ արտասուքի կաթիլները սկսեցին հանդարտիկ գլորւել նրա աչքերից: Տեսնելով իւր մտերմին, անշուշտ նա աւելի խոր զգաց իւր թշուառ եւ անբախտ դրութիւնը, գառն վիշադ աւելի խոր խոցեց նրա սիրտը եւ ծերուկի աչքերը արտասուակեցին:

— Սահակ ապեր, սա ի՞նչ է պատահել ձեզ, դարձայ ես դէպի նրան:

Հարցս այս անգամ եւ ցնցեց նրա փափուկ սիրտը եւ ծերունին սկսեց մեղմ կերպով հեկեկալ: Ես եւս յուզւեցի, կուրծքս ծանրութիւն զգաց, կամեցայ խօսել, բայց ձայնս խեղդւեց կոկորդումս: Մի կողմ քաշւեցի, որպէս զի հիւանդից թագցնեմ արտասուքս: Եւ երբ ներքուստ փոքր ինչ թեթեւութիւն զգացի արտասուք թափելուց յետոյ, ես կրկին մօտեցայ հիւանդին ու հարցրի:

— Սահակ ապեր, ինչպէս էք զգում ձեզ:

— Է՛հ, վատ, շատ վատ, պատասխանեց նա նւազւած ձայնով: Նրա աչքերում դեռ չէր ցամաքել արտասուքը, իսկ այտերից մէկի վրայ դեռ մնում էին երկու խոշոր կաթիլներ:

—Մի յուսահատուէք, ասացի ես, Աստծուն փառք, կ'առողջանաք:

—Կ'առողջանամ... հը՛ (դառն քրքիջ էր այդ), սրանից յետոյ պա ես էլ առողջանցող եմ: Վատ, անասուած մարդը մէջքս կոտրել պրծել է, ես էլ՝ էլ վեր կացող եմ: Իմ տունը քանդողի տունն էլ Ասուած քանդիւ Զէ, էլ իմ բանս պրծել է, էնպիսի ցաւի չեմ պատահել, որ ազատեմ:

—Յոյս կապեցէք Աստծուն, սրտպինդ եղէք, դա ձեր առողջութեան վերականգման կը նպաստէ:

—Շատ էլ յոյս կապեցի, ինչ օգուտ: Ասուած որ ինձ օգնող լինէր, հէնց էն է, առաջուց կ'օգնէր, իսկ վատ մարդկանց տներն էլ կը քանդէր: Ես ոչինչ չգտայ ասելու: Քիչ լռութիւնից յետոյ շարունակեցի.

—Ախր այն փողն էլ ժողովել եմ: Հիմա ինչպէս անեմ, մոածում եմ ուղարկեմ ձեր տանեցոց վրայ:

—Դէ ինչպէս ուզում ես. ես ինչ անեմ, ինքդ ինձանից լաւ ես հասկանում: Միայն մի բան եմ խնդրում. էնպէս արա, որ տանեցիք հիւանդութեանս մասին չիմանան: Քող մեռնեմ, յետոյ իմանան: Խեղճ են, երկմիտ կը մնան: Ախ, բալէքս, որ իմանաք ձեր հայրը ինչ օր է ընկել, սրտներդ կը ճաքի: Հեռու տեղում, էս չորս պատերի արանքում, բարեկամների, ազգականների և գիւղին կաթոռ: Ախ, Մկրտիչ, էն աշխարհում ահեղ դատաստանին ինչ ես ասելու Աստծուն արած տնաքանդութեանդ համար: Զան բալէքս, ձեր ճարը ինչ է լինելու: Ել դուք ոտք չէք դնելու իմ աչքի լոյսի նման պահած այգում, էլ մի հողի կոտոր չէք ունենալու, որով ուրախանաք ու ասէք. էս էլ մեր հողն է: Երկու կողմից էլ որք էք փնացել հիմա. հօրից զրկւած, հողից զրկւած: Աչքներդ վեր չի առնելու, քթներիցդ մուկս է դուրս գալու անգամ մեր այգու մօտով անցկենալուց: Հալբաթ ես մեղաւոր եմ, որ Ասուած ինձ էս պատիժը հասցրել է: Ամա ախր մեղաւոր չեմ, ոչ ոքի մի վատութիւն չեմ արել... ինձ անէծք չտաք, բալէքս, անխիղճ մարդու տունը կրակ ընկնի, որ իմ տունս կրակ զցեց:

Նա դարձեալ արտասուեց, յետոյ փոխեց իւր դրութիւնը, տեղից մի փոքր շարժւելով և փնաց լուռ՝ աչքերը առաստաղին ձգած:

Նա մտածում էր անշուշտ իւր հիւանդութեան, ձեռքից դուրս եկած հողի և իւր թշուառ ընտանիքի դրութեան մասին:

Գրա համար նրա դէմքը աչքան դալկացած, աչքան վշտազին էր:

Քիչ յետոյ ես թողեցի հիւանդին, խոստանալով շուտ-շուտ յաճախել նրան: Հետեւալ օրը ժողոված գումարը փոստով ուղարկեցի Սահակ ապօր կնոջ վրայ իւր անունից:

Այնուհետ ազատ ժամերիս միշտ գնում էի նրան այցելելու: Հիւանդի դրութիւնը օրէցօր վատթարանում էր: Անդամալուծութեան հետ միասին թուլանում էր նրա սրտի գործողութիւնը: Խնդարւած էր և ստամոքսը: Այդ ամենը, որոնց դէմ բժշկութիւնը կուէրու ոյժ չունէր, օրէցօր ծերունուն մօտեցնում էին գերեզմանի դռան: Եւ ահա մի օր, ուղիղ երկու շաբաթ իմ առաջին այցելութիւնից անցած, Սահակ ապերը չկար այլ ևս: Մանր հիւանդութեանը նա չկարողացաւ դիմանալ և խեղճը մեռաւ հողին, ընտանիքին ու գիւղին կարօտ մնացած: Բայց նա զեռ յոյս ունէր գիւղ վերադառնալ, գիւղում ապրել և գիւղում մեռնել: Նա սկզբնորում ուրախ էր, որ Մկրտիչը օգնութիւն էր հասել: Անզգալի կերպով կը տանէր երկու-երեք տարւայ պանդխտութիւնը, իսկ յետոյ ուրախ սրտով գիւղը կը վերադառնար տան համար քիչից շաւից բերած, իսկ որ գլխաւորն է, հողը ազատած: Այդ էր նրա յոյսը, այդ ձգտումն էր նրան եռանդ ներշնչողը: Բայց գայլ մարդը, որ ոչխարի մօրթի էր հազել, խեղդեց նրան, խմեց արիւնը և այդպիսով վերջ տւեց նրա կեանքին: Խնչու. որովհետեւ այդ կեանքը նրա աչքը ծակում էր, որպէս այդպիսի մի կեանք նա զուր, աւելորդ էր համարում: Այդ մարդը ներքուստ միշտ այս էր մտածում. «աշխարհքիս բոլոր աղքատները պիտի կուլ գնան հարուստներին և ղոչաղներին»: Նա այդ համարում էր մի օրէնք և իւրաքանչիւր քայլափոխում աշխատում էր միայն առնել ու կլանել:

Խեղճ, խեղճ Սահակ ապեր: Սիրում էիր հողդ ու տունդ անսահման սիրով, նա էր քեզ եռանդ ներշնչողը ծերութեան այդ հասակում, նա էր քեզ յոյս տալիս, թէ անշուշտ կը գան և պաշտօն օրեր, վերջապէս նա էր քո կեանքի ժիակ նկցուկը: Բայց չար, անխիղճ և անգութ մարդիկ, որոնց սրտերում որդեր են պտտում, որոնց ամբողջ ներքին աշխարհը նեխած ճահիճ է պառկեցնում, զարշէլի զեռուններով լի, անգթաբար խեցին քեզա-

նից այդ վերջին նեցուկը ևս վերջ տալով կեանքիդ, որպէս զի փոքր ինչ կշտանայ իրանց ծակ աչքերն ու անկուշտ փորը, որպէս զի մութ անկիւններում առիթ ունենան զևային ժպիտներ ու քրքիջներ արձակել:

Յաւալի էր, շատ ցաւալի:

Ծերունուն թաղեցինք քաղաքի գերեզմանատանը: Անբախտի յուղարկաւորութեանը եկել էին միայն նրա նման մի քանի թշուապանդուխտներ, որոնց մաշւած մռայլ և գունատ դէմքերը անսահման վիշտ ու ցաւ էին արտայայտում:

Ուսուցիչ Սմբատ Ներսիսեանը իմ լաւ ծանօթն է, որ այժմ գտնւում է Սահակ ապօր գիւղում: Նրանց նամակով հարցրել էի ծերունու ընտանիքի մասին: Ներսիսեանը պատասխանել էր, թէ այդ մարդու ընտանիքը անտանելի օրեր է կրում գիւղում քաղցած ու համարեա տկոյր: Վերին աստիճանի աղքատութիւնը ցեցի արագութեամբ ուտում էր նրանց: Թէ Սահակ ապօր կնոջ և թէ նրա աղջկերանց մասին վատ լուրեր էին պտտւում գիւղում:

Այդպիսի լուրերով հետաքրքրւող և ապրող հասարակութիւնը վերջապէս հանդիստ առաւ և գնաց մտաւոր ուրիշ պալատ որոնելու, երբ Սահակ ապօր մեծ որդին քաղաքից վերադարձաւ և գետնին մնացած սնանկ ընտանիքը իւր հետ տարաւ քաղաք: Թէ ինչպէս են ապրում քաղաքում, այդ անյայտ է: Միայն լուրեր են հասում, թէ որդու գործերը այնքան յաջող չեն և թէ նրա մայրը փոքր ինչ ցնդւել է խելքից: Ոմանք ասում են դրա պատճառը այն է, որ որդին մօր հետ շատ վատ է վարւում, իսկ ոմանք էլ պնդում են, թէ խեղճ կինը շատ է մոռածում գիւղի մասին և սրա կարօտը քաշում: Աղջիկները դեռ մարդու չեն գնացել:

ԱՆՏԷՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆ

(Սերբիական երգերից)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Ահա գերեզման՝ մոռացած, անտէր,
Ուր հանգչում է այն հերոսն անվհեր,
Որ հայրենիքի սուրբ սիրով վառւած՝
Նորան էր մատաղ կեանքը նւիրած:
Նա թաղւեց իւր չար ոսոխի ձեռքով՝
Անլաց, անզազան, խեղճ, անտիրական.
Ո՛չ խաչ է կանգնած, ո՛չ էլ քար դրւած
Անմահ հերոսի սուրբ շիրմի վերան:

Միայն դեռաբոյս համեստ ուռենին
Կանգնած է մենակ լայն դաշտի միջին.
Նա գիշեր ցերեկ գոռում է, գոչում
Կատարը թեքած դէպի գերեզման,
Եւ այնտեղ նիրհող հերոսին պատմում
Հայրենի երկրի վիճակն անպաշտպան.
«Դեռ չար ոսոխի ծանրը լլծի տակ
«Տնքում, հեծում է քո խեղճ հայրենիք
«Եւ ազատութեան փայլուն արեգակ
«Դեռ նա չի տեսնիլ... Կ'անցնեն շատ տարիք...
«Քո հայրենիքում սակաւ են քաջեր,
«Եւ դեռ զօրեղ է թշնամիդ դաժան.

«Ամեն տեղ ճնշում, ամեն տեղ աւեր.
«Ամեն տեղ արիւն, լնց, կոծ ու շիւան...»

Ուռին լուում է... Բայց վայրկեան չանցած,
Դարձեալ թեքւում է դէպի մոռացւած
Յուրա գերեզմանը—և նորից գոչում.
Նա ողբ է կարդում այն անբախտ, թշւառ,
Տանջւած, հալածւած ստրուկ աշխարհին,
Ուր խոնարհւում է ամեն մի անձար
Անարգ, բռնակալ ոյժի առաջին...

Մոսկւա:

ԵՐԱՋ ՕՐԵՐ

(Գիշերօթիկի մը յուշատետրէն)

Շ Ա Ն Թ Ի

(Շարունակութիւն ¹)

Օգոստոս 14

Գինովի պէս գնացեր եմ:

Անբացատրելի աղմուկ մը ինծի քունէս ցատկել տուաւ: Կէս վախցած, կէս զարմացած սենեակի դուռը բացի, որ դուրսէն պինդ-պինդ կը զարնէի:

— Պարոնք, պարոնք եկաւ:

Աչքերս շփեցի. յիշեցի, որ հօրեղբայրս գալու էր. Աստուածածնի տօնին Սեան երթալ ուխտ էր ըրած:

Թեթեւ մը հագնելուս պէս դժուար վազեցի:

Թիֆլիսէն եկած թարմ լուրերու ազդեցութեան տակ երկու ժաման չափ անցած էր արդէն, երբ յայտնեցին Չ.-երու գալուստը:

Անոնք ալ եկած էին բարի-եկաքի ու նոր լուրերու:

Ճաշին վար զրինք:

Տիկինը կը համոզէր Չ.-երը, որ ուխտին մեզի ընկերանան: Նախ քիչ մը չեմ-չում ըրին, բայց վերջը սկսան թուլնալ: Տիկին Նատալիա բարեպաշտ էր, ուխտի երթալը մերժելու կը զժարանար. պ. Կարապետ Սեան լիճը տեսնել կ'ուզէր, նկարչական տե-

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 11—12, և 1895 թ. № 1 և 2.

սակեալէն. Վարդուհին, ըսելն ալ աւելորդ, խենթի պէս կը ցանկար, թէև կը ծածկէր:

Այս բոլորէն դիւրին է եզրակացնել անոնց ցուցուցած ընդդիմութեան տկարութիւնը. վերջապէս զիջան ու մեկնեցան տուն անհրաժեշտ պարտաւորութիւնները տեսնելու համար. որոշեցաւ վաղը կէսօրին ճանապարհ ելնել:

Վարդուհին լուրջ դէմք մը առած էր ու բոլոր ջանքերու հակառակ՝ հետո առանձին մնալէ խուսափեց. քանի մը անգամ հետը խօսիլ փորձեցի՝ վռնտեց. մեկնելու ատեն ձեռքը սեղմեցի՝ զայրոյթով ետ քաշեց. միայն չիկրցաւ աչն պզտիկ ժպիտը սանձել, որ թշերէն յանկարծ սահեցաւ՝ իր կամքին հակառակ:

Ուրախութիւնս չափ չունի:

Մէջս ամեն բան իրար է խառնուած. կոտրելու մօտիկ աղեղի պէս լարւած՝ զգացումներս, Վարդուհիս պատկերն ու քմահաճոյքները, առաջիկայ ճամբորդութիւննիս, լեռները, ծովը՝, Սևանի կապոյտ երկինքը և միշտ Վարդուհին հետ գիշեր-ցորեկ:

Տունը կը պատրաստուէին:

Ես ուղղեցայ դէպի Միքայէլենց. իրենց տան դուռը կեցած, կովուն գլուխը բռներ էր, մինչ կը կթէր:

Ելանք շրջելու. յայտնեցի ուխտագնացութիւննիս. առաջարկեցի մեզի ընկերանայ, բայց վախնալով, որ մի՛ գուցէ առաջարկս ընդունի. բարեբաղդաբար մերժեց. Ասուածածինը մօրն ու քրոջը հետ ընել կ'ուզէր: Այս մերժումը վրաս լաւ ազդեց. երէկան ինձի պատճառած տանջանքը կերպ մը քաւած եղաւ. ներեցի սրտիս խորէն. դեռ տեսակ մը զիղջ ալ զգացի. ես մտքէս հայհոյէր էի այդ աղան, որուն բոլոր մեղքը ինձի սիրելը, պարզ լինելն ու մօրը եփած քիւֆտէն ինձի ալ կերցնելու փափագն էր եղած:

Ուշ ատեն իրարմէ բաժնեցանք. զւարճութիւն մաղթեց ինձի. ես ալ իրեն:

Օգոստոս 17

Շաբաթ օրը կէսօրին քիչ մը վերջն էր, որ կառքերը շարժւեցան: Կառք մը մերոնք, կառք Վարդուհիինք. ես ալ ձիուս վրայ, որ ամբողջ գիւղի մէջէն Միքէի եղբոր փորձառութիւնն էր ընտրած:

Խեղճ ձին ինչ կը քաշէր ձեռքէս. մեկ առաջ կը վազէի, մէկ ետ, կը դառնայի կառքերուն շուրջը. Թիթեանիկի մը պէս, որ ճրագին շուրջը կը Թռվոյտայ:

Մէջէմէջ կը խօսակցէի պ. Կարապետի հետ անիւների աղմուկի մէջէն հազիւ ձայնս լսելի ընելով:

Վարդուհին լուռ էր ու ծանր. իր լուրջ դերը կը խաղար: Զիռս վրայէն երբ աչքերս վրան կը յառէի՝ հեռուն դիտելու ձևեր կ'առնէր զայրացկոտ, Թէև շատ աղէկ դիտէի, որ անդին դառնալուս պէս հայեացքը վրաս էր:

Նս աչդ կ'ըզգայի ու ջիզերուս բոլոր ճարպիկութիւնը հանդէս էի դրած. առանձին յոխորտանքով մը սանձը կը քաշէի. և ձին կարծես միտքս կը հասկնար. ան ալ խրոխտ ու սիրուն ձևեր կ'ըստանար, գլուխը սիգաբար կը բարձրացնէր, բաշը կը Թոթուէր ու կը խրինջար: Նս ու ձիս աղբոր անբողջութիւն մը կը կազմէինք. այն աստիճան, որ պարոն Կարապետը չափշտակած խոտացաւ ինծի աչդ դիրքով նկարէ. լայնեզր յարպէ գլխարկը գլխուս. նեղ, ճերմակ տաբաղով. քրէմ՝ շապիկ մը վարդկապ կարմիր փողպատով. մէջքս զօրի և ուսընդանութ ատրճանակիս տուփը. ծունկերուս ձգած էի ամսուան փալթոս, որ վաջը ընկնելու աստիճան ծունկերէս սահած էր, բացց հս դիտմամբ չէի ժողւեր:

Կատակներով, աչքի խուսափումներով ու հանդիպումներով, շուրջերինս դիտելով՝ անցեր էր հինգ վեց ժամը, երբ լեռնադաշտակին մէջ ոլոր մըն ալ ընելով՝ ծովու երկնագեղ հայելին բացւեցաւ առջիս:

Հանեցի ատրճանակս ու երեք հարւած տւի. ամենքը կառքերէն գլուխնին երկնցուցին: Տրկիւնները ջերմեռանդութեամբ խաչ կը հանէին. ձիշգ մեր գէմն էր Սեանի կղզին, որու սրածայր գագաթին բաղմած էր մատուռի սրածայր գմբէթը, որու վրայ խաչն էր:

Քիչ մը վերջը ձանսպարհը աչլ ևս ծովու ափովն էր. միայն հեազհեա է կը բարձրանար դէպի լեռան լանջը:

Ամենքս ալ ծովը կը դիտէինք ու չէինք կըշտանար: Նս քանի մը հեղ անցած էի այս տեղերէն, բացց այս անգամ առանձին հրապոյր մը ունէր կարծես. կարծես դէմքիս կը ժպտէր. ևս ալ քանի մը անգամ ծովու երեսին ժպտեցայ:

Յանկարծ պարոն Կարապետը հակառակ էր ձի նստելու դեմ ունեցած գաղափարներուն, կամ, յաւելի ճիշտ, երկիւղներուն, փափաղ յայտնեց քանի մը վայրկեան ձիս նստելու. կառքէն յոգնած էր Ես իրով համաձայնեցայ. մանաւանդ աւելի սիրով, քանի որ կառքին մէջ իր տեղն էի բռնելու քրոջը դիմաց:

Կառքը կեցաւ. ձիուս վրայ տեղաւորեցի վախկոտ նկարիչս ու ցատկեցի կառքը:

Վարդուհին ամիոյութեցաւ, ըստ կարելւոյն ինծի լացն տեղ տալու համար. արտաքուստ յարգանք, ներքուստ պատիժ:

Իրիկեան զովութիւնը սկսած էր. մենք լեռան ստւերի մէջ էինք: Տիկինը հաստ կրկնողին մէջ փաթթւած կը մրափէր կառքի ցնցման տակ, և քանի աչքը բանար տղան կ'ըզզուշացնէր ձին քշելէ: Սպասուհին լծով զբաղւած էր՝ Կատեան գրկած: Վարդուհին խոշոր շալի մը ծալքերուն մէջ թաղւած՝ երբեմն նիրհել կը կեդժէր, երբեմն հեռուն կը դիտէր միշտ իմ հայեացքէ խուսափել ջանալով: Բաց անկարելի էր. քանի մը անգամ նայւածքնիս իրարու զարկին և ամեն անգամ աւելի թուլցած էր կեղծելու կարողութիւնը. վերջին անգամ հաճոյքի ժպիտը չկրցաւ ծածկել, պահ մը շրթունքները սեղմած անթարթ աչքերուս նայեցաւ ու արագ շարժումով մը դէմքը շալին մէջ թաղեց:

Ես սպասուհիի գրկէն Կատեան առի ու սկսայ անկուշտ համբուրել:

Կառքի ցնցումը ինծի նստարանէն վար կը սահեցնէր. ես ինքզինքս չիբռնեցի. քիչ մը վերջը մեր ծունկերը իրարու յարեցան. աղջիկն ալ սահած էր: Ծունկերս զողացին ու Կատեան պինդ մը գրկիս մէջ սեղմեցի, որ երկու թաթիկներովը վիզս փաթթւէր էր:

Վարդուհին իր դէմքը բոլորովին ծածկած էր շալի ու լայն գլխարկի եզերքին տակ. միայն իր կուրծքը կը տեսնէի, որ անհանդարտ շնչառութենէն կ'ուռէր ու կը ցածնար սեղմւած քորսէին մէջէն:

Կառքի կանգ առնելը աղւոր երազէ մը արթննալը եղաւ ինծի համար:

Եկանք ծովու ափը՝ կղզիին ամենէն մօտիկ կէտը: Հոն հանդիպեցանք տուար խումբ մը գիւղացիներու, որոնք մեզի պէս ուխտի էին եկած իրենց ունիւմ-չունիմով:

Քանի մը հրացան պարպեցին. ես ալ նորէն ատրճանակիս ձայնը հանեցի, նաւակ ստանալու համար: Պահ մը յերջը կղզիի ծովափի ծառերուն տակէն երեք նաւակ բացեցան դէպի մեզի:

Երկուքի մէջ լեցւեցան մեր գիւղացի ուխտակիցները, երրորդի մէջն ալ մենք տեղաւորւեցանք: Ես նաւակի ծայրը մնացի կամքիս հակառակ:

Նաւակները տփէն հեռանալուն պէս զուռնաչիները սկսան իրենց արևելեան եղանակները: Պառաւները երկիւղածութեամբ պղնձէ թասով լծի ջուրը կը խմէին. երիտասարդուհիները իրենց երփներանգ հագուստներու մէջէն, ուր տիրող գոյնը կարմիրն էր, իրենց երկար ու սև հիւսքերուն տակ գրաւի: մեզի կը դիտէին. մանաւանդ «քաղքցի» աղջիկը, որ անոնց աչքին անշուշտ նախանձելի էակ մը կը թւէր իր բարակ բաց-վարդագոյն շրջագգեստին մէջէն, իր նեղ քորսէէն դուրս ցայտած կրծքով, իր կարճ մագերուն խոպոպներովը, որոնք ծաղկեպառ գլխարկին տակէն առատութեամբ ուսերուն վրայ կը ծփային. ձեռքը բռնած սիրուն, նկարէն հովահարը, որով աչքերը արևի վերջին ճառագայթներէն կը պաշտպանէր, գեղջկուհիներու հիացումը կ'ամբողջացնէր:

Զուռնայի սուր ձայնը քանի կ'երթար կը սաստկանար. երիտասարդ ու չափահաս միաբերան կը խօսէին, կը խնդային, կը խմէին: Մերոնք լուռ էին և կը դիտէին քաղքցու հպարտութեամբ:

Ես ալ կը դիտէի այդ խումբը ու կը յիշէի անցեալը. կը յիշէի մեր ուխտագնացութիւնները Ախթամար: Հոգեկան ուրախ տրամադրութիւնս, որ արդէն սկսէր էր թուլնալ՝ նախ թեթև մտահոգութեան և վերջապէս տարտամ թախիծի մը տեղի տաւ:

Ձէ, սրտիս համար միշտ քաղցր պիտի մնան այդ խարխուղ նաւակները, այդ ալիքներու ծփծփումը, այդ թմբուկի պինդ զարկերը, այդ կոսիացի խայտաբղէտ նահապետական արդուզարդը, այդ առողջ, արձառ առնական դէմքերը, այդ համեստ դիմագիծերը, այդ հաստ ու բամբ ձայները, որ աշխատաւորի գոհ կուրծքէն կը վիժեն. ան, այդ բոլորը որքան ծանօթ է ինծի:

Երբ կղզի հասանք, մեզի դիմաւորեցին ու վանքի տնէն շնորհքով սենեակը առաջնորդեցին. պատուաւոր հիւրերէն էինք:

Թէև սթնելու վրայ էր արդէն, բայց հօրեղբօրս առաջարկով

բոլորս ալ անգամ մը մտանք տաճար սրբութիւնները համբուրելու:

Փոքր, մութ եկեղեցիմը բազմութիւ մանր մոմերու լոյսերը և խլրտող բազմութիւնը, որ երկիւղած կ'աղօթէր, վրաս ազդեցին, երկիւղած յուզումով խառն անուշ պատկառանք մը զգացի:

Տիկիները մոմերնին վառեցին, աղօթեցին, լացին և երբ ամէն բան վերջացաւ՝ դուրս ելանք:

Ընթրիքը կարճ տևեց. ամէնքն ալ յոգնած էին. ծածկոցներու մէջ կերպ մը փաթթեցան ու պառկեցան, առտուն կանուխ պիտի ելնէին ժամերգութեան ներկայ լինելու: Իսկ ես քնանալ կրնայի: Ութը տարւան անցեալը կենդանացեր էր աչքերուս դէմ. ելայ դուրս ու նստեցայ սենեակի սեմին. ձեռքերս երեսիս, արմուկներս ծունկերուս. սկսայ մտածել ու գիտել:

Սենեակներուն առջևը, հրապարակին մէջտեղը, ծառերուն տակ՝ ամէն կողմ խմբւած էին զիւղացիները. անգուլ աղմուկ մը շուրջս, ուրախ ժխոր մը. հոս պգտիկներուն խժըղութիւնը, գետնի մէջ փորած օճախներու վրայ փայտէ շամփուրներով դարձող խոր. վածին հօտը, մատաղներու պատրաստութիւնը, վանքի պաշտօնեաներուն իրարանցումը. անդին աղոց աշխոյժ պարը զուռնայի եղա. նալներուն տակ. հոն աղջիկներու ազատախօս անուշ երգերը, ուր առիթէն օգտուելով կը թափեն իրենց սրտի ամիսներով ծածկած չուզումները, կը կանչեն ձեռքը, կը դովեն. հոն ամէն աղջիկ սուր ու համարձակ ձայնով ու սրտին խորէն կ'երգէ իր իղձը, և ո՞վ գիտէ մօտը կեցած երիտասարդներէն որոն հոգին կը խռովէ. ու կտրիճը ալ չի կրնար դիմանար, ընկերներուն հետ կը միանայ աղջկանց շրջանին. շրջանը կը մեծանայ, երգերը կը շեշտաւորեն, սրտերը կ'ալեկոծւին. մանչ ու աղջիկ փոխնեփոխ կ'երգեն տուն. տուն բացարձակ իրարու հետ սիրաբանելով. ու պարը կը դառնայ ու կը դառնայ խենթ մտածման մը նման, որ ուղեղէջ դուրս չեկներ:

Բայց, Աստուծ իմ, այս բոլորովին նոյն պատկերն է, որ ասիէ տարիներ առաջ տեսած եմ ես իմ ծննդավայրս՝ հայրենիքիս մէկ ուրիշ անկիւնը: Շատ մը մոռցւած ու սուրբ բաներ միտքս կուգան. յուզումն իր գագաթնակէտին կը հասնի. զգացումներս կը բարդւին. ու այլ ևս ինքզինքս զսպելու անկարող, մութի մէջ

առանց ոչորէ քաշւելով՝ անձնաստուր եղայ ինծի ճնշող թախիծին ու արցունքներս սկսան հոսել այտերէս վար. անհշ...

Բայց սխալած էի. տեսնող աչք մը կար. ուսիս թեթև զարկ մը զգացի յանկարծ. ու ամբողջ մարմնէս սարսուռ անցաւ:

—Ինչո՞ւ այդպէս տխուր նստեր էք. լսեցի Վարդուհիի կարեկից ձայնը: Թէև չէք արժեր, բայց ինչ և է. ելէք միասին պտոյտ մը ընենք:

Ես ինքզինքս մոռցած անոր նայեցայ. լուսնի աղոտ լոյսին տակ արցունքս տեսաւ:

—Կուգի՞ք. բացականչեց յանկարծ, մոռցաւ իր դերը, նստեցաւ ինծի կից, երկու ձեռքով բռնեց թևս ու սկսաւ բոլոր ուժովը սեղմել:

Այդ քաղցր շեշտը, այդ համակրանքի շարժումը գրգռւած ջրղերս բոլորովին թուլցուց. ձեռքերովս դէմքս ծածկեցի ու սկսայ հեծկլտալ:

—Բայց ի՞նչ ունիք, ի՞նչ կայ. կը կրկնէր աղջիկը յուզւած, ինծի սեղմւելով ու ձեռքերս երեսէս հեռացնել ջանալով:

Ես յանկարծ ինքզինքս ժողւեցի, կամքի բուռն ուժով մը լացս կարեցի, ցատկեցի ոտքի ու Վարդուհին թևս առնելով՝ ըսի.

—Ոչ, ի՞նչ, ոչ, ի՞նչ, ջրղերու գրգռում. հիմա կ'անցնի. եկէ՛ք պտտենք:

Շուրջ-պարի ամենէն տաք ատենն էր. պարի գլուխը անցել էր հովիտ երիտասարդ մը բաց, թաւ կրծքով, որ ձեռքի խոշոր կարմիր թաշկինակը շարժելով՝ կ'երգեր տուն մը, որ անմիջապէս բոլոր շղթան կը կրկնէր գիւղական յստակ ու ազդու շեշտերով:

Մենք անցանք անոնց քովէն ու դիմեցինք ծովուն ափը:

—Ինչու կուլայիք. հարցուց աղջիկը յուզւած, երբ քիչ մը առանձին մնացինք: Յորէկը ընդհակառակը անչափ ուրախ էիք:

—Վայ, օրիորդ, այդ ուրկէ գիտէք. ըսի ես ծիծաղելով. այսօր մինչև անգամ երեսս չէք նայած:

Բռնւած էր. աչքերուս մէկը նայեցաւ՝ ժպտեցաւ:

—Լաւ, հաշտւինք. ըսաւ ձեռքս սեղմելով:

—Ա՛յ, որչափ բարի էք. ըսի ես զգացւած ու վայրկեան մը մտածկոտ կանդ առի:

—Բայց ինչո՞ւ կուլայիք. պէտք է ըսէք. թէ չէ չեմ հաշուիր. սւեցուց աղչիկը չարածը՞նի շեշտով մը:

—Օրիորդ, ես ալ ձեզի պէս ունիմ մայր, քոյրեր, եղբայր, ընկերներ, որոնց հետ բոլոր մանկութիւնս անցուցեր եմ. ունիմ հայրենի տնակ մը, քաղաք մը, ծովակ մը. սրտիս անչափ մօտիկ ձորակներ և վայրեր, որոնք երկնի, երկնի տարիներ չեմ տեսած. և հիմա այս ծովը, այս ծովափը, այս ուխտը կամաց-կամաց մոքիս մէջ բիւրաւոր թմրած յիշատակներ արթնցուցին. հասկըցա՞ք պատճառը, գո՞հ էք:

Կուրծքս լեցւած էր. պէտք ունէի սիրտս պարպելու. և առանց պատասխանի սպասելու՝ շարունակեցի.

—Ե՛, քանի՞ տարի է այս. ո՞վ գիտէ որքան մեծցած են հիմա քոյրերս. ամէն մէկը ձեզի պէս հասուն ու սիրուն աղջիկ մը:

Բերնէս փախած համեմատութիւնէս ձայնս զողաց. պահ մը լռեցի. ու խփոցն շարունակեցի.

—Այս պարողները կը տեսնէք. ահա այդ շրջանին մէջ ես ալ եղած եմ երբեմն. և գուցէ այս դիշեր նոյն այդ շղթային մէջ կը դառնան քոյրերս ու իմիներս. և այդ երգերն ու ոտուումը, որ գուցէ ձեր ճաշակին ծիծաղելի կուգայ, իմ սրտիս ամէնէն զգայուն թելերուն կը զարնէ: Զեր եւրոպական երաժշտութիւնը, ձեր արեւմտեան օպերաներն ու երգերը գեղեցիկ են, սքանչելի, արւեստի կատարելագործում, համակ ներդաշնակութիւն. աղէկ. բայց և այնպէս կան վայրկեաններ, որ այդ բոլորին հետ չեմ փոխանակեր զիւզական պարզակ սիրերդի գեղեցիկ մը, որ ամբողջ սիրտս տակնուվրայ կ'ընէ ու երեւակացութիւնս թափ կուտայ: Այդ այն ժողովրդի սրտին ձայնն է, որու զաւակն եմ ես. այդ իմ սրտիս ձայնն է:

Շունչ առի. աղջիկը լարւած ականջ կը դնէր:

—Բայց, է, անխելք բաներ կ'ըսեմ. այս դիշեր շատ տարօրինակ եմ, չէ, օրիորդ. մի՛ խնդաք վրաս:

—Ես ձեր վրայ խնդամ. այն ալ անչափ վայրկեանիս. երբէք ձեզի պիտի խոստանիմ. դուք ինծի համար, այնպէս տարօրինակ էակ մըն էք. ո՞չ միայն այս դիշեր, այլ միշտ. ձեր զգացումներն ալ, ձեր դատողութիւնն ալ, ձեր զաղափարներն ալ, ձեր վարմունքն ալ

ձեր... բարեկամութիւնն ալ, վերջապէս ձեր ամբողջ հոգին ուրիշ գոյն մը ունի, ուրիշ երանգ մը, որ իմ սովորական տեսածներէս շատ ու շատ... ինչպէս ըսեմ... տարբեր է, ազնիւ է, բարձր է: Այնպէս որ տեսակ մը նախանձ կ'ըզգամ դէպի ձեզի:

— Այո, նախանձեցէք, նախանձեցէք. բացականչեցի ես ու բարձրաձայն սկսայ խնդալ՝ այս գովեստի տարափէն կերպ մը ազատուելու համար, որ ինծի սաստիկ կը ճնշէր:

Պահ մը լռեցինք:

Եւ պահ մը գիւղական երգերուն ու երաժշտութեան մէջէն կարող եղանք ծովուն անդորր շշուոցն ու ոտքերնուս տակի խիճերուն խշրտուքը լսելու:

Լուսնի խոշոր մահիկը ծառերու ոստերու մէջէն լուսի ցանց մը կը նետէր դէպի ծովագրը: Եւ մենք այդ ցանցի մէջ կաշկանդուած կը քալէինք, լուռ թւթիւի, իրարու սեղմած: Մեր մէջէն կեղծ ու բռնազբօսիկ չարաբերութեան վերջին մնացորդները կը ցնդէին:

Իմ սրտագին յուզումն, աղջկան անկեղծ խոստովանութիւնը վերջին հարւածն էր տւած մեր բոլոր ծեքծեքումներուն. անցեալի ու ներկայի այդ բնքուշ խառնուրդը խեղդած էր իր մէջը մեր սգոսիկ քէները:

Երկուքս ալ այդ կ'ըզգայինք ու ակ ուժգին իրարու կը սեղմուէինք:

Ուշ էր, որ կամաց-կամաց դէպի խցիկնիս ուղղեցանք. ակամայ թւեւինիս բաժնեցինք ու աղջիկը ներս մտաւ:

— Ո՞ւր ես. լսեցաւ ներսէն մօրը կէս քուն, կէս արթուն ձայնը:

— Ես չընէի, եղաւ պատասխանը:

Իսկ ես դեռ երկար կը պտտէի դուրսը միայնակ:

Բոլոր ուխտաւորները երգէն ու ցատկելէն յոգնած՝ իրենց խփրներու վրայ խմբովին փուեր՝ պառկեր էին ամենատարօրինակ շարքերով, ամենախառնակ կոչտերով: Հոս ու հոն կը լսէր երգի մը մնացորդը, խօսակցութեան մը քայքայումը, կամ գինովի մը պոռոտախօսութիւնները:

Յիշ ծանր էր, զով ու անշարժ:

Ես ալ մտայ սենեակ. լուռ էր. աչքս բնականաբար Վարդուհիին կողմը նետեցի. կէս-բացուած լամպի աղօտ լոյսի մէջէն նշ-

մարեցի Վարդուհին, որ խոշոր շալին ծալքերուն մէջ փաթթւած կը քնանար. մազերը խառնակ եկեր դէմքին էին ինկեր. ձախ ձեռքը մինչև արմուկը բաց գլխուն վրայ էր նետեր:

Ես ալ նետուեցայ անկիւն մը՝ մերիներուն մօտ՝ աչքերս այդ մերկ դատաւին դամաճ: Զգիտեմ՝ յունաց դիցաբանութեան ինչ գրքի մէջ գիցուհիի մը պատկերն եմ տեսած. պառկած ճիշդ այդ դիւքով, ճիշդ նոյն կերպով խառնակ մազերը ճակտին թափւած, ճիշդ նոյն մերկ թւը գլխուն վրայ և երևակայութեանս մէջ, ուր կէս բացւած լապտերի ազօտ լոյսը մեծ դեր կը խաղար, այդ երկու պատկերները սկսան իրարու ձուլուիլ, հիանալի զեղարւեստական ամբողջութիւն մը առաջացնելով. միայն հեռզնեւէ սկսաւ մտքիս մէջ ամեն բան աղօտանալ ու խառնակուիլ...

Եւ երբ աչքս բացի՝ այնքան լոյս էր, որ աչքերս շլացան ու գոցելու ստիպեցայ:

Առաւօտեան պայծառ լոյսը ինծի հաճոյք կ'առթէր. առաջին մտածումս արմուկը եղաւ. Վարդուհին հոն չէր. սենեակի մէջ ոչ ոք չիկար. սեմին վրայ պարոն Կարապետը նստիւ իր ծոցատետրին մէջ բան մը կը գրէր, թէ կը նկարէր:

Աշխոյժ շարժումով վեր ցատկեցի ու նստեցայ. և նոր նկատեցի, որ վրաս ծածկեր էին. և որքան եղաւ հաճոյքս, երբ Վարդուհիի կրկնոցը ձանչցայ: Դեռ ինքս ինծի հաշիւ չիտւած, թէ այդ կրկնոցը ինչպէս էր վրաս նետւած, Վարդուհին ցատկելով ներս մտաւ սենեակ:

—Ա՛խ, արթնցե՛ր էք, պարոն ծոյլ. ըսաւ շիտակ ինծի գալով. մենք ճիշդ ժամ է ելեր ենք. տեսայ, որ հոս բաց պառկեր էք, կրկնոցս վրանիդ նետեցի. ո՛ւհ, ինչ անզգուշ էք. վերջացուց ձեռքի թաշկինակը դէմքիս զարնելով:

Անուշ հոտ մը դէմքս պարուրեց:

Ես ուրախութենէս զինովցած ոտքի ցատկեցի:

Մինչև ճաշ ինչպէս անցաւ չգիտեմ. շարունակ կը խօսէինք ու կը կատակէինք. իմ արտասովոր անփոյթ զւարթ օրերէս մէկն էր. ճիշդ զիշերւան հակառակը: Զէի կրնար նստիւ. անդադար կը շարժէի, կարծես մէջս բան մը կ'եռար:

Նոյնն էր Վարդուհին:

Իրարու շուրջ կը դառնայինք:

Ճաշէն անմիջապէս վերջը երեքով՝ Վարդուհին, եղբայրը և ես՝ ելանք կղզին շրջելու, թէև տաք արեւը վրանիս իր բոցերը կը թափէր: Բարձրացանք զագաթը, ուր քառական բազմութիւն կար. իջանք լեռան հարաւային եզերը, որ բոլորովին ամաչի է, կը մըտնէինք ժայռերու խողովները, կը մագլցէինք քարափներէն վեր և դարերէ ի վեր միացն սրբակրօն մենակեացի մը աղօթքին մրմունջները պահող ճգնարանները պահ մը կը թնդային Վարդուհիի զարթ ու կայտառ ծիծաղէն:

Վարդուհին ամբողջ շարժում ու նազանք էր դարձած. գրաւիչ, կրակոտ բան մը:

Մեր փոխադարձ յուզումը մեզի աւելի կը յափրեցնէր. և անձնատուր մեզի վարող հոսանքին՝ տղայ էինք դարձած. անդադար իրարու կը շարնէինք՝ կը սեղմէինք՝ զեանէն բան մը վերցնելու, ժայռէն անցնելուն օգնելու, իրարու թեւ մոնելու պատրասկներուն տակ:

Եղբայրը մեզի արգելք չէր. իր նկարներովն էր զբաղւած. հասած տեղէն ու բանկարներ կը հանէր:

Պարոն Վարապետը ժայռի մը տակ նստած կը գծէր: Ես ու Վարդուհին ծովի ափէն կը քալէինք. հասանք տեղ մը, ուր լերկ ժայռը եկեր ու մինչև ջուրը հասած էր. բայց քայլ մը միացն անդին նորէն հարթ ծովափին էր. ես առաջարկեցի վերէն պտոյտ մը ընել. աղջիկը կ'ուզէր շիտակ շարունակել. անմիջապէս քանի մը քար դտայ, լեցուցի ժայռի վերջացած տեղը ջրի մէջ. ես այդ քարերու վրայէն միւս կողմը անցայ, որ աղջկան օգնեմ. գաւազանս տւի անոր, որուն յենած ցատկեց քարերուն վրայ, բայց երբ քարէն աստին նետուի կ'ուզէր, ոտքը սահեցաւ. ես առաջ ծռեցայ, որ բռնեմ. ու շիտակ գիրկս ինկաւ. ես բոլոր ուժովս կրծքիս սեղմեցի: Վարդուհին ինքզինքը ազատեց, մատը վրաս թափ տաւ չարածճի ժպիտով մը ու ժայռն ի վեր վազեց. վերի կողմէն դարձանք եղբօրը քով՝ երկուքս ալ յուզումէն զողալով:

Այդ յուզումը, որ ամեն վայրկեան կ'աճէր ու իր սանձը փրցնել կըսպառնար՝ մեզի խեղտէր պիտի. մենք սոսկալի ուժով իրարու կը ձգտէինք. կարծես ելքարական երկու մարտկոցներ, որոնք

փոխադարձաբար իրար ելեքորականութիւնը կը բազմապատկեն ու ալ աւել իրարու կը ձգտին. չնչին, ամենաթեթեւ մերձեցում մը, և այդ երկու ուժերը իրարու պիտի ձուլին կուրացուցիչ կաջիմը զիկզակին մէջ. առիթ մը միայն...

Արեւը արդէն մայր խոնարհելու վրայ էր, որ մենք նորէն բարձրացանք լեռան դագաթը: Գագաթը այլ ևս մարդ էր մնացեր. խարխուլ մատուռը պարապ էր. ամենքը իրենց գիշերւան քէֆի պատրաստութեամբ էին զբաղւած վարը:

— Բայց այս ի՞նչ սիրուն է. բացականչեց պարոն Կարապետը՝ արեւմտեան կողմը լեռան դագաթներու խումբ մը ցուցնելով, որ ամպի պսակի մը տակ և ծովուն ջրին մէջ անդրադարձած աննման պատկեր մը կը կազմէր:

— Վայրկեան մը սպասեցէք. քանի մը բան ունիմ նշանակելու. ըսաւ ու նստեցաւ գետին:

— Մենք ալ եկէք մատուռի մօտ իրթանք, ըսաւ Վարդուհին. առտուն շատ բազմութիւն կար, շնորհքով չտեսայ:

Օրիորդի հետ շատ էի առանձին մնացեր, բայց այս անգամ երբ եղբորմէն բաժնեկով կիսասուեր մատուռին մէջ ինծի ու Վարդուհին մենակ զգացի՝ մարմնէս սարսուռ մը անցաւ ու սիրտս ուժգին սեղմեցաւ:

Ճերմակ լաթի մը վրայ փառօտ խաչ մը կար սեղանին տեղը. քոփն ալ պզըտկտած աւետարան մը:

Անգամ մը չորս դին հայեցանք ու բան մը ըրած լինելու համար սկսանք պատերու վրայի մատիտի արձանագրութիւնները կարդալ:

Վայրկեան մը վերջը պատահմամբ հայեացքս դուռնէն դուրս ինկաւ. Աստուած իմ, ի՞նչ տեսարան:

Արեւը դիմացի Գեղարքունեաց լեռներու երկու սուր գագաթներուն մէջ մայր կը մտնէր. խոշոր, ամենի ոսկի մը կարծես, որ բնութիւնը ծանր-ծանր ու զժւարաւ կը մղէր իր գանձանակը: Բայց ոսկին անյայտացած է արդէն ու արեան կարմիր մը կ'ողողէ երկնակամարի այդ հատւածը. բամբակ ամպերու փեռեկտումներ այդ արեան մէջ թաթխւած կը ծանրանան, կ'իջնեն ու կը գոցեն զանձանակին անցքը, ուրկէ վայրկեան մը առաջ ներս էր սահնր արեւը: Իսկ երկնքի այդ արիւնոտ կէտէն անդին՝ որքան հեռու այնքան

մութ-թանձր կապարագոյն կամար մը, որ իր դորշութեամբ բոլոր հայեացքդ կարմրին կեդրոնացնել կուտայ: Եւ այդ կարմիրը կը ցուլայ ծովուն վրայ՝ մութ-կապտորակ ջրին վրայ կարմիրի հեղեղ մը հասեցնելով: Ծովու ու երկնքի այդ կարմիրը կ'արտացուէ կղզիին ժայլերուն վրայ, գազաթին վրայ, մատուռին վրայ, մեր վրայ...

—Ասուած իմ, այս ի՞նչ է. բացականչեց իր կողմէն Վարդուհին այս տեսարանին առջև շլացած:

Ես իրեն նայեցայ. այդ մոգական լոյսով ողողուն՝ Վարդուհին երեսիս կը ժպտէր:

—Բայց հիանալի է այս. կրկնեց բոցոտ հայեացքով մը աչքերուս մէջ նայելով:

—Այո. միայն դուք աւելի հիանալի էք, ըսի ես յուզումէս դողացող, կամաց ձայնով մը:

—Վերջապէս. բացականչեց աչքերը աչքերէս չիզատելով. իրաւ այդ աստիճանի՞ հիանալի եմ. հարցուց պշրելով ժպտերես, յուզած ու ոգիչ:

—Ա՛հ, այս վերջալուսէն ալ, այս ծովէն ալ, այս արիւնոտ երկնէն ալ, այս բոլորէն ալ շատ ու շատ աւելի:

—Ձարմանք. հապա այդ ի՞նչպէս է, որ մինչև հիմա ինծի ոչինչ չէիք ըսած. ես ձեզի կը ճանչնամ. դուք կեղծել, ծածկել չգիտէք:

Վարդուհին ինծի կը նայէր օձի թովիչ ականարկովը, որ որսը իրեն կը ձգէ:

Ես յանկարծ խլեցի ձեռքը ու կ'ուզէի շրթունքներուս տանել. բայց ուժով մը ձեռքս սեղմեց ու չի թողուց:

—Ձեզի բան կը հարցնեմ:

—Ի՞նչ. ըսի ես սչինչ չի հասկնալով:

—Ինչո՞ւ մինչև հիմա ոչինչ չէիք ըսեր:

—Ա՛խ, չգիտեմ. կմկմացի աւելի իրեն մօտենալով:

—Ձգիտէք:

—Վարդուհի, ա՛, սոսկալի ես. այս աստիճան հպարտ:

—Հպարտ, հպարտ. հապա դժն... փոքրիկ վայրենիս. կը հծծէր ակաւներուն մէջէն, երկու ձեռքովը ձեռքերս սեղմած ու գլուխը քիչ մը ետ նետած:

Ամուր ցնցում մը անցաւ մարմնէս. սիրտս ակնթարթ մը զարնելէ զադրեցաւ. ուժգին շարժումով մը ձեռքերս ազատեցի ու իր կրծքին գալարեցայ:

Նախ դիմադրելու պէս բան մը ըրաւ. ետքը կամաց մը կրթնեցաւ մատուռի դրան, ու իր թևերու բոլոր առանձգականութեամբը գլուխս իր լանջին վրայ սեղմեց:

Ալ միայն «վայրենիս» բառը կը յիշեմ, որ կը կրկնէր մեր կիզանուտ, տենչոտ համբոյրներուն մէջէն:

...Երբ պարոն Կարապետը եկաւ, մենք յուռ ու երազուն նստած էինք իրարու քով մատուռին մօտիկ քարի մը վրայ: Վարդուհին քիչ մը գոցնը նետեր էր ու կիսաբաց շրթունքներուն մէջէն ծանր ու անկանոն կը շնչէր: Եւ գլուխս հրդեհ կար. ճակտիս դրոշմած համբոյրները կարծես ուղեղս էին թափանցեր:

Թեթև կէս-մութ մը կը տիրէր արդէն, երբ մենք ետ ճանապարհ եկանք. Վարդուհին թևէս կախուեցաւ: Պարոն Կարապետը կարծեմ իր հանած ուրանկարներուն վրայ կը խօսէր:

Ոգոստոս 24

Ամբողջ շաբաթ մըն է, որ յուշատետրս թողած եմ. ինչ գրեմ. երբ գրեմ:

Ո՛չ կը կարգամ, ո՛չ կ'ըզբաղիմ. չեմ կրար կեդրոնանար. հաւասարակշռութիւնս կորսնցուցած եմ բոլորովին. ամբողջ օրը հոս ու հոն եմ. սիրտս զեզուն է:

Առաւօտ-իրիկուն Վարդուհիս հետն եմ. ցորէկներն ալ կ'երթամ դաշնակի պատուակով: Կը նւագէ, կը պտտինք, կը խօսենք ու կ'երազենք. կը գծենք ծրագիրներ ապագային համար, մեր միասին գործունէութեան համար. կ'երեւակայինք այդ մեր տենչալի կեանքի աշխատութիւնը. ա՛յ, ինչ սէր, ինչ եռանդ, ինչ ազնւութիւն, ինչ գործունէութիւն կը նկարէր մեր աչքերուն առջև. ու մեր ոգեւորութեան թափէն իրարու կը փաթթուինք:

Միքայէլը մէջէ մէջ կուգայ, և որովհետեւ գալու առենը գիտեմ՝ միշտ տունը կը գտնւեմ. բայց իր ներկայութիւնը ինծի կը ճնշէ. զբաղում կը կեղծեմ. խեղճը հոսկէ-հոնկէ քիչ մը կը ճռճաւ ու կ'ենէն կ'երթայ փիլիսոփայութիւնս հաշտեցնելով. կը ցաւի, որ նո.

բէն ճամբէս շեղեցայ. թէ ի՞նչպէս շէնք-շնորհք մարդ լինելու վրայ էի ու կրկին գրքերուս դարձայ:

Երբ կը մեկնի բուժ խաչթ մը կ'ըզգամ: Նսիս որ ուրիշի աչքին ինքզինքս փիլիսոփայ կը նկարեմ՝ աչսպէսով և երկրորդ որ ընկերս կը վռնտեմ, թէև ինքը այդ չըզգար:

Երէկ սենեակս մտածին պէս, երբ վերստին ինծի գրքերու մէջ թաղած տեսաւ, գլխարկը բարկութեամբ սեղանին վրայ նետեց, ու բարձրաձայն՝

— Իբրանց, քիչ մը ձեռք վերցուր այդ գիրքերէդ. քիչ մը չորս դիդ նայէ, չորս կողմի պէտքերդ ուսումնասիրէ, հերիք է. տեսական մարդիկներու պէտք չունինք. քիչ մը գործնական եղիր:

— Քեզի պէս. լսի ժպտելով:

— Մաղբէ որքան կ'ուզես, բայց ես լուրջ կը խօսեմ: այդ քու գրքերովդ, թուղթերովդ, փոշիներովդ ապագային քանի ստակի օգուտ պիտի տաս: Ատոնց ժամանակը անցաւ. կամ եթէ կ'ուզես՝ դեռ չէ եկած:

— Այդ ի՞նչպէս:

— Զգիտեմ. միայն հիմա այդ տեսակ բաներու ատեն չունինք:

— Ե՛, շատ ազէկ քու հաշուով, ի՞նչ կը բարեհաճիս որ ընեմ:

— Ինչ որ կ'ուզես. միայն կեանքի հետ կապէ:

— Կնցիր. պարզ խօսէ. երևի գլխուդ մէջ ծրագիր մը կայ:

— Ե՛, կը գտնուի. գոնէ ինծի համար:

— Եւ ինծմէ կը ծածկես:

— Մածկեմ, ինչո՞ւ. տեղը չէ եկեր, որ ըսեմ:

— Լա՛ւ, ըսէ՛ տեսնենք ի՞նչ բան է այդ:

— Զգիտեմ, Երւանդ, մէկ կը մտածեմ կապեմ հողին հետ ու շնորհքով, լուրջ, ընդարձակ գործունէութիւն սկսեմ, նախապէս լրջութեամբ պատրաստեւելով:

— Այս ի՞նքն:

— Շատ պարզ. գիտես որ փիլիսոփայական բաներու խելքս չի հասնիր: Գալ տարի դպրոցը աւարտելուս պէս կ'երթամ՝ Եւրոպա երկրագործական գործնական վարժարան մը:

— Այդ նւազը շատ ենք լսեր:

— Կատակը մէկդի: Գիտես, որ հոսկէ Աղստե տանող ճամբուն վրայ բաւական ընդարձակ հողեր ունինք. վերադարձիս՝ բերել կու-

տամ՝ նոր գործիքներ. նոր մեթոտներով գործի կը ձեռնարկեմ, կը ժողւեմ գլխուս առոյգ, հողատէր դիւղացի երիտասարդներ, կ'սկսեմ գործի. անոնց ալ կը սորեցնեմ, իմ ալ գործս կը տեսնեմ, այնքան պատուական տղաք կան այստեղ. մէկ-երկու տարւան մէջ թէ իմ ագարակս տիսլար կը դառնայ և թէ միւլենոյն ժամանակ կը լինի գործնական դպրոց մը: Իսկ թէ մեր մշակութեան եղանակի աւ գործիքներու փոփոխութիւնը որքան անհրաժեշտ է՝ դուն անգամ կրնաս հասկնար քու փիլիսոփայի անպէտք խելքովդ: Ամբողջ երկիրը դաղթականներ լեցւած են. հիմա ալ սկսած են յանդուգն ու բազմախնդիր եւրոպացիներ երևան գալ. անոնց հարստութեան ու արեստին գէմ մերոնք չեն կրնար մրցել. և հետեւանքը այն կը լինի, որ շատ չանցած մեր բոլոր հողերը օտարներուն ձեռքը կը կեդրոնանայ. անոնց գէմ մաքառելու համար իրենց զէնքերը ունենալու ենք. բայց զիւղացին դիւրութեամբ ձեռք չվերցնէր դարերու սրբազործած իր սովորութիւններէն, գործիքներէն. վստահութիւն պիտի ներշնչել դէպի նորը. Թովմաս առաքեալին պէս ինքը շօշափէ պիտի նստի. մանաւանդ ուշ դարձնելու է նոր սերնդին. հինը համոզելը շատ դժուար խնդիր է. ահա երազս, ար, թէ իրագործեցի:

Ձեռքերը գրպանը խոթած՝ արագ քայլերով կ'երթեկէր սեւեակիս մէջ: Յանկարծ կանգ առաւ, բռնեց մահճակալիս գունդերէն մէկը ու սկսաւ մտածել. և մէկ ալ մտածման ու ոգևորութեան ներքին թափէն մղած՝ «էէէ» մռնչեց ականներուն մէջէն ու այնպէս ուժով թեւը ցնցեց, որ մահճակալիս գունդը ձեռքը մնաց: Խեղճը զարմացած նախ վրան նայեցաւ, ետքը բարկութեամբ անկողնիս վրայ նետեց. ինքն ալ վրան ցատկեց ու նետեցաւ:

—Այս բոլորը աղէկ. բայց... մումուաց նորէն ու կանգ առաւ:

Բայց վայրկեաններ կան, շարունակեց, որ աչքիս ոչինչ չերևար. այդ բոլորը շատ երկար-բարակ կը թուի ինձի ու անիրագործելի. մանաւանդ իմ բնաւորութիւնս ալ ոչ այնքան յարմար այդ խաղաղ, անվերջ ագարակի կեանքը: Այդ վայրկեաններուն բուռն ու խենթ իղձեր կ'անցնին մէջէս. ազմուկ ու իրարանցում կ'ուզեմ. անձնւիրութիւն ու դիւցազնութիւն կ'երազեմ. կ'ուզեմ զարնեմ, կուխմ. կարծես իհեճուկս նոյն վայրկեանին ձիս ակոտէն

կը վրնջէ և հայեացքս տկամոյ դէպի պատէն կախւած հրացանս
կը բարձրանայ:

Եւ երեսս նայեցաւ. ես իր ազդեցութեան տակ կը լռէի, վայր-
կեան մը մտախոհ պատուհանէս դուրս սեւեռեց աչքերը:

—Է՛, մնաս բարով. պուաց յանկարծ, ցատկեց, գլխարկը առաւ
ու դուռը ետեւէն ուժով մը գոցեց:

Ես կը հետեւէի իր քայլերու ձայնին նախ սրահը, վերջը սան-
դուղներէն վար ու պարտէզը աւազին վրայ. քայլերը թուլցան,
անորոշցան ու հալեցան, իսկ ես դեռ ականջ կը դնէի անշարժ...

Օգոստոս 27

Այո՛. այս այս պէս է, ուզեմ՝ չուզեմ հաւատամ պիտի...

Երեք օր առաջ՝ իրիկունը 2.-երը մայր ու աղջիկ մեղի եկան
թէյ խմելու:

Պատշգամն էինք նստած:

Առաջին ակնարկէս Վարդուհիս տեսակ մը երեցաւ աչքիս:

Մէնք ներս դացինք. և երբ առանձին մնացինք՝

—Ի՞նչ ունիս այս իրիկուն, ի՞նչ է պատահեր. հարցուցի խան-
դաղատանքով՝ երկու ձեռքերս քորսէին մէջ կաշապարւած մէջքին
յենած:

—Քեզի՞ ինչ. իմ մտատանջութիւնը քեզի՞ ինչու կը հետա-
քըքրէ. ըսաւ կտրուկ շեշտով մը:

—Վարդուհի՛...

—Իրաւ. ինծի շատ կը սիրեմ. աւելցուց իսկոյն, քնքշալով
սեղմեցաւ ինծի, ձեռքերը մազերուս մէջը խրեց, բռնեց գլուխս
երկու ձեռքով ու սկսաւ աչքերուս մէջը նայել:

—Բայց ի՞նչ ունիս, ի՞նչ է պատահեր. հարցուցի կրկին ան-
հանգստութեամբ:

—Ոչինչ. ի՞նչ պիտի պատահի. պատասխանեց բռնի ժպտելով.
ամենասովորական բան մը... վաղը չէ միւս առաւօտ կանուխ մեկ-
նելու եմք:

Կարծես կուրծքս քար մը ինկաւ: Ձեռքերս մեքենաբար ետ
քաշեցի. և տեսակ մը խենթ յոյսով՝

—Ո՞ւր, ինչո՞ւ, հարցուցի:

—Ո՛ւր. Թիֆլիս. միթէ ամենեւին մտքէդ չէր անցնիր, որ օգոստոսի վերջերն հնք. շուտով դպրոցները կը բացւին, եղբայրս ալ գործ ունի:

Ես այդ բոլորը գիտէի, բայց միշտ մտքէս մէկդի էի նետած Վրէժ Ժամանակ կայք ըսելով. չէի ուզեր ներկայի հաճոյքը պղտորեմ. ու այն աստիճան զբաղւած էի ներկայով, որ անցեալն ու ապագան իր սուերի տակն էր ձգեր ամբողջովին: Եւ իմ այդ մոռացման վիճակէն յանկարծ իրականութեան հետ ճակատ ճակատի գտնուելս ինծի քարացուց:

—Ե՛, ի՞նչ եղար. օր մը չէ օր մը այս պատահելու չէր. ըսաւ զսպւած ձայնով մը:

—Բայց այսչափ շուտ, այսպէս արագ, այսպէս զգացումներու ամէնէն վառ ատենը, դեռ հազիւ իրար ճանչցած, դեռ հազիւ սիրած...

—Ա՛, լռէ. պոռաց ձեռքը բերնիս դէմ դնելով. ի՞նչ իմ բոլոր մտածածներս կը կրկնես. ուրիշ բան ըսէ, հերքէ, հակառակը ինծի համոզէ. ըսէ, որ պէտք է բաժնւինք, որ այդպէս աղէկ է. ես այդ յոյսով քու քովդ եկայ:

Ու աղերսող աչքերով սկսաւ ինծի նայել:

—Դէ՛հ, խօսէ՛, այնպէս չէ. կը կրկնէր ձեռքերս պրկելով. մենք հեռուէն աւելի երջանիկ կը լինինք, չէ. իրար անդադար չիշելը, զիտնալ, որ հարիւրաւոր վերստեր հեռու սիրտ մը կայ, որ քեզի համար կը արփէ, զիտնալ որ ամէն գիշեր երազներուն մէջ քեզի կը տեսնէ. այս բոլորը անբացատրելի հեշտանքներ են, չէ. դէ՛հ, բառ մը ըսէ. նկարագրէ մեր ապագան, մեր երազները, մեր տենչերը, մեր միասին գործունէութիւնը հայրենիքիդ մէջ. ո՛ւր է լեզուդ, ուր է ոգևորութիւնդ. չիխօսիս:

Ես լուռ, արձանի պէս, կեցած էի:

—Դէ՛հ խօսէ՛, խօսէ՛, Երւանդ. հիմա գլուխս կը պալթի:

Եւ իր սովորական ջանկարծ շարժումովը նիւտեցաւ բազկաթուին մէջ ու ձեռքերովը դէմքը ծածկեց:

Ես վայրկեան մը կեցած տեղէս դիտեցի. ետքը ջուշիկ դացի քովը, նստեցայ նոյն բազկաթուին մէջ ու ձեռքերը երեսէն ետ տուի:

Նայեցաւ երեսս. վիզս փաթթւեցաւ ու սկսաւ լալ: Փոթորիկը անցած էր, անձրև կը տեղար:

Բայց ես չէի կրնար լալ. ոչ ալ խօսիլ. ինչ խօսէի Իմ արցունքներուս փոխարէն անոր տրցունքները այտերէս վար կը կաթէին. իր թաց այտերը կը սահէին շրթունքներուս վրայ... ես վայրկեան մը կարծեցի, թէ սիրելէ դադրած եմ. այն աստիճան մեռելութիւն մը կը տիրէր մէջս:

Երբ քիչ մը հանդարտեցաւ, դնաց լրացւեցաւ. և մենք այլ ևս մինակ չի մնացինք:

Մութը կոխած լինելուն դէմքերնուս այլայլութիւնը աննշմարելի անցաւ:

Անոնց մեկնելէն անմիջապէս վերջը քաշւեցայ սենեակս ու նիզը դրի:

Տաք գիշեր մըն էր. բացի պատուհանս ու առջևը նստեցայ. քիչ վերջը ելաւ լուսինը. շատ քիչ աստղեր կային. սկսայ համբել. բայց միշտ հաշիւս շփոթելով՝ վերջապէս ձանձրացայ. գլուխս փիս արմուկս ալ պատուհանի եզերքին յենած՝ սկսայ գիտել հեռուն լեռները, որոնք լուսնի լոյսի ու մութի խառնուրդի մը մէջէն երկնի վրայ ամենաանկանոն երկրաչափական գիծ մը կը քաշէին. ոչինչ չէի մտածեր. ժամը գիշերւան երեքը զարկաւ սրահէն, ես դեռ նստած էի ու լեռները կը գիտէի:

Այդ դիրքով առաւօտեան դէմ քունս տարեր էր. երբ աչքս բացի լոյս էր. թեւս թմրած. ու կուրծքս կը ցաւէր փայտին դէմ զալով. նետուեցայ անկողնիս վրայ, բայց ալ քունս չի տարաւ. կէս կէս արթուն նիրհման մը մէջ էի. իմացայ, թէ ինչպէս կաթնափածառ գիւղացիներս եկաւ, քիչ մը վերջը ուրիշ մէկը, որ սպասուհիին հետ կռիւ ըրաւ. կը լսէի սրահէն աւելին խշրտուքը:

Նախաճաշէն անմիջապէս վերջը Զ. երուն գացի: Վարդուհին մէջտեղ չի կար. ըսին՝ իր սենեակը կը ժողովէր: Տիկինն ու սպասուհին ժողովրդութիւն վրայ էին. պարոն Արապետը իր պատկերներն ու շրջանակները կը փաթթէր ամենայն զգուշութեամբ:

Ես իբրեւ քաղաքավարութիւն սկսայ պզտիկ օգնութիւններ բնել անոր. բայց այդ գնալ-գալը, ծռել-եղնելը քիչ-քիչ սկսաւ ինծի ուղղակի հաճոյք պատճառել. և այնպէս ոգևորութեամբ անձ-

նատուր եղաց գործին, որ մէկ-երկու ժամ վերջը, երբ Վարդուհին ներս մտաւ՝ չի կրցաւ ծիծաղը զսպել:

Ամբողջ օրը հոն էի. մանաւանդ մերոնք ալ քիչմը վերջը եկան: Ընդհանուր իրարանցում ու շարժում մը կար. կը մոնէին, կ'ենէին, կը խօսէին, կը խնդային. և այդ ընդհանուր հոսանքին մէջ ես ալ կորսւած էի:

Իրիկեան դէմ Վարդուհին մօրը յայտնեց, որ վերջին պտոյտ մը պիտի ընէ. ու դուրս ելանք:

Տարի անտառին կողմը, իմ սիրած տեղերէս մէկը՝ բարձր ու առանձնացած: Նստեցաւ կտրած կոճղի մը վրայ. ես ալ գետինը՝ թեթև մը գլուխս իր ծունկին կրթնցուցած:

Արևը պահ մը կեցած, կարծես կը վարանէր լեռան ետին մոնելու. ինչպէս թողնէր այդ վառ-նարնջի հորիզոնը, այդ բլրեղի պէս ջինջ ու նուրբ երկնակամարը և վերջապէս մեզի, որ ծառերու բուներուն մէջէն իր դէմքը կը դիտէինք լուռ...

Զգացի, որ Վարդուհիս մատները մազերուս մէջ կը խրէին. այդ թեթև շօշափումը ինչի տարօրինապէս յոգեց. ես ցնցեցայ. կրճքիս տակ բան մը շարժեցաւ, փղձկեցայ ու երկու օրէ ի վեր մէջս տառնացած արցունքները աչքերէս դուրս ժայթկեցին. լսեցի ձեռքը, սեղմեցի շրթունքներուս, թողեցի դէմքս ծունկներուն մէջ ու սկսայ հեծկտալ:

Երբ գլուխս բարձրացուցի՝ մեր աչքերը իրարու բևեռեցան. երկու զոյգ ելեքտրոսցած, արցունքի մէջ լողացող աչքեր:

Ժպտեցանք ու գրկեցինք:

Սրտերնիս քիչ մը թեթևեցած ելանք ոտքի. ու իրարու փաթըթւած սիսանք պտտիլ ծառերու տակ:

Ատաղապագեցինք, որ շուտ վերջացնենք ես իմ, ան ալ իր դպրոցական ընթացքը. որոշեցինք, որ առանձնապէս հետեւի մեր գրականութեան, ես ալ նամակներովս իրեն առաջնորդէի պիտի. ան իմ ոգևորութիւնս պիտի լինէր ձմեռւան աշխատութիւններու մէջ, շուտ շուտ իրարու գրէինք պիտի. խոստացանք իրար աւելի ջերմ սիրել և իրարու համար աշխատելու զգացումը մեզի զրգիլ լինի. կարծես թէ այս բոլորը խոստանալու պէտք կար:

Եւ այս ամէնը մէկ ձմեռւան մը համար միայն: Իսկ անկէ

վերջը... ա, հիթէ ծրագիրնիս յաջողի: Կ'երեւակայեմ այն պարզ ուսանողական խցիկը, թաղած գրքերու ու դասախօսութիւններու մէջ. կ'երեւակայեմ ինքզինքս՝ երազներու, ապագայի յոյսերու բոցավառման վայրկեանի մը մէջ, երբ թարմ շրթունքներու հպում մը ինծի իրականութիւն կը կանչէ. Վարդուհիս մանկավարժութեան դասընթացներու հետեւող մը, ես ուսանող մը ընկերական գիտութիւններու: Եւ օր մի ալ, աննման օր մը, թարմ ուժերով, անսահման ձգտումներով, լայն հայեացքով, հոգով մշակւած, երազներով լեցուն, թե թեի, արդէն համարձակ աշխարհի առաջ, մոնիք հայրենիքս ապրելու, յուզելու, յոգնելու ու գործելու:

Մեր բաղդին հետ կարծես համակերպած էինք արդէն, երբ մութի հետ տուն վերադարձանք:

Մեր երկու ընտանիքները վերջին անգամ մը միասին թէյ խմեցին. ու բաժնեցանք իրարու հանգիստ քուն մտալթելով:

Փռեցայ անկողնիս վրայ ու սկսայ մտածել. վրաս թախծութիւն մը կար. անորոշ, տրտում զգացում մը, որ մարդ յունենայ, երբ վշտացած է առանց խղճի խալթ ունենալու: Ես կը կարծէի, թէ նախորդ գիշերւան պէս նորէն պիտի չի կրնամ քնանար. բայց որքան եղաւ զարմանքս, երբ յանկարծ աչքս բացի ու արեւի ճառագայթներուն հանդիպեցայ, որոնք մահճակալիս դունդերուն հետ կը խաղային:

Շտապեցի պատշգամ: Կարասին բռնցած կառքերը արդէն ճանապարհ էին ելած. իսկ Ֆայտոնը դրան առաջ պատրաստ կեցած էր: Մանր քայլերով սանդուղներէն իջնել սկսայ. ձեռքերս թեթեւ մը կը դողար. մէջս կծկում մը, տարտամ յուզում մը կար:

Ձեմ կրնար ճիշտ ըսեր, թէ ինչ ըզգացի, երբ «բարի լոյս» ըսելով Վարդուհիս ձեռքը բռնեցի. կը դողար:

Ժամ մը վերջը տիկիները իրար կը համբուրէին. տիկին Նաթալիան կը խրատէր մեր տիկինը, որ շուտ քաղաք դառնայ:

Ես ձի մը վարձած էի ու անոնց պիտի ընկերանայի քանի մը վերստ:

Մնաս-բարովի արարողութիւնը վերջացաւ. կառքը շարժեցաւ ու ես ձիս աշտանակեցի:

Նիթէ ինծի համար ամենեւին ետ դառնալը միտքս պիտի չբեք:

րէի ու պիտի երթայի այսպէս մինչև Աղստափա երկաթուղիի կայարանը. հոնկէ ալ անդին մինչև Թիֆլիս՝ գնացքի այն վագոնին քովէն վազելով, ուրկէ Վարդուհին մագնեսացուցիւ աչքերը ինծի յառած պիտի լինէր:

Բայց տիկինը՝ ինծմէ աւելի իրական աշխարհին մէջ՝ կառքը կեցնել տաւ ըսելով, թէ պարապ տեղը ձիա չի չարչրում, թէ այսչափէն ալ ի սրտէ շնորհակալ է և թէ տունը հիմա ինծի կ'ըստասեն:

Հնազանդեցայ: Իջայ ձիէս. տիկնոջ ձեռքը համբուրեցի: Պարոն Կարապետն ու Վարդուհին ալ իջան. պարոն Կարապետի հետ համբուրեցանք. բռնեցի օրիորդի ձեռքը ու չգիտէի ինչ ընեմ. համբուրելու կը վարանէի:

—Համբուրէ, համբուրէ, պարոն Երևանդ. այն ալ քու քոյրդ է, ըսաւ պարոն Կարապետը տարօրինակ կերպով երեսփա ժպտելով:

Համբուրեցանք:

Վարդուհին հազիւ ինքզինքը կառքը նետեց, որ սկսաւ լալ՝ դէմքը թաշկինակին մէջ ծածկած: Մայրը այդ լացը աղջկան զգալն ու թեան վերագրելով՝

—Դէհ, խենթութիւն պէտք չէ. այդքան փափուկ չեն լինիր, կ'ըսէր:

Ձիերը չափ աւին:

—Բարեւ ըրէ, բարեւ՝ ամենքին. լսեցաւ կառքէն:

Ես կեցած էի անշարժ աչքերս հեռացող կառքին յառած: Միայն պարոն Կարապետի ձեռքը կը տեսնէի որ թաշկինակ կը շարժէր: Զննար Վարդուհին անգամ մըն ալ տեսնել փորձեցի:

Երբ կառքը աչքէս անյայտ եղաւ, փայտի պէս ինկայ գետին. կուրծքս կը սեղմէր. լալ կ'ուզէի, չէի կրնար. խեղդէի պիտի: Սոսկալի ձիւ մը ըրի և տաք արցունքները աչքերէս դուրս ցայտեցին: Հազիւ խոտով ծածկւած գետնին եզերքին փռւած էի քիթիս-բերնիս. արցունքը կը վազէր. և ես ոչ երերալ կ'ուզէի, ոչ լալէ դադրիլ:

Մտեցող կառքի մը թաւալումը ինծի ոտքի ցատկելու ստիպեց. սրբեցի աչքերս, բռնեցի ձիուս սանձը ու ետ ճանապարհ ինկայ:

Վրաս ոչ դող էր մնացեր, ոչ խեղուանք և ոչ յուզում, ալ խոր տխրութիւն մը միայն:

Տունը նստել չի կրցայ, իջայ ձոր, շրջեցայ արքունի ճանապարհին քովերը, ելայ անտառակը. ամեն ծառ, ամեն քար, ամեն անկիւն Վարդուհիէս յիշատակ մը ունէր. տխուր ամեն կողմ:

Երեկոյեան գնացի նստեցայ այն կոճղին վրայ, ուրկէ երէկ Վարդուհիին հետ արևի մայր մտնելը կը դիտէինք. հիմա ալ կը դիտէի. ճիշտ երեկւանը:

Արևը շատունց անցայտ էր եղած. ես տեղէս շարժւիլ չէի ուզեր. երազո՛ւն, ցրիւ զրութեան մը մէջ: Կ'ուզէի գաղափարներս ամփոփեմ, մտքերս ժողւեմ, անցեալի վրայ ինծի հաշիւ տամ. բայց չէի յաջողեր: Խոհերս կարծես լպրծուն մակերևոյթի մը վրայ են. չեմ կրնար իրարու մօտեցնել. կարծես սնդիկի կաթիլներ, որ որքան կըշտապիս իրար ձուլելու, այնքան աւելի կը ցրւին ու կը վազեն սեղանիդ երեսին վրայ. հանգիստ քանի մը շարժում ու անոնք միացած կը լինեն. միայն քու մէջդ չիկայ այդ անգործութիւնը. և դուն վերջապէս յուսահատ՝ մէկդի կը նետես զուր ճիւղերդ՝ պիշպիշ նայելով սնդիկի կաթիլներուն, որոնք դեռ հայեացքիդ տակ կը գլորորտըկին:

Աղեղիս այս բոլոր անկարգութեան մէջ բան մը միայն ինծի պարզ է. թէ Վարդուհիին այլ ևս չի կայ. գաղափար մը, որ չեմ կրնար ըմբռներ, թէև կատարելապէս կը գիտակցեմ:

Օգոստոս 29

Հազիւ նախաճաշիկէն ելէր էինք, որ Միքէն եկաւ: Քաշեցանք սենեակս:

— Թռչնակը թռեր է, վանդակը պարպեր, ըսաւ աչքովը Վարդուհիենց ամառանոցը ցոյց տալով:

— Այո՛. պատասխանեցի ժպտելով. երէկ տարի ճանապարհ ձգեցի:

— Գիտեմ, պառաւդ ըսաւ:

— Ի՞նչ, դուն հոս ես եկած:

— Երէկ չէ նախորդ օրը եկայ՝ ըսին 2.-երուն է, ետ դարձայ:

— Պարոն Կարապետին օգնելու էի գացեր. բեռ մը խենթ-մենթ պատկերներ, թուղթեր, շրջանակներ ունէր. բոլորը վաթթթեցինք:

—Երէկ ալ եկայ... շարունակեց Միքէն, երբ նորէն մէջ
նետւեցայ:

—Այո՛, երէկ ալ ճանապարհ դնելու էի գացեր. գործ ալ չու-
նենամ. ի՞նչ ընես. քաղաքավարութիւն:

Միքայէլը յանկարծ ելաւ ու գէմն կեցաւ շեշտ աչքերուս մէջ
նայելով. մարմնէս թեթեւ սարսուռ մը անցաւ. քիչ մնաց աչքերս
խոնարհեցնէի. արդեօք նկատած էր, որ ինքը այդպէս չարաչար
կը խաբէի:

—Կը զարմանամ քեզի, ըսաւ ծանր-ծանր. քու մէջդ սիրտ չի
կայ. դուն ողայ չես:

Ես այդ հարցին ոչինչ զեռ չի հասկցած՝ անհամբեր կը սպասէի:

—Երիտասարդ ողա մը միշտ աչքին տակը Վարդուհիին պէս
սիրուն ու կայտառ աղջիկ մը ունենայ. այդպէս կենսալից, այդպէս
հրապուրիչ, ակնյայտնի կերպով դէպի իրեն հակում ունեցող. և
դուն այդ գիտնաս ու այս աստիճանի անզգայ լինիս. ա՛յ, խեղք
չի հասնիր:

—Իրաւունք ալ ունի չի հասնելու. պատասխանեցի քմծիծաղ:

—Եղբայր, դէթ բնութեան այդքան մօտ լինելն ալ վրայ
չազդեց. այս գաղջ օդը, այս գետի օրօրող աղմուկը, այս սիրուն
ձորը, այս անտառներու գրդռիչ հոտը. այս բոլորը քու արիւնդ
յուզել չգիտեն: Այս վայրկեանէս գրաւ գալու պատրաստ եմ, որ
դուն կատարեալ փիլիսոփայ լինելու մարդ ես. քաշ-իս խցիկդ ու
հիփոթէզներու վրայ ուղեղդ մաշես:

Ես կէս խղճահար, կէս ուրախ, կէս ինքնագոհութեամբ մտիկ
կ'ընէի այս ամբաստանիչ ճառը, որ ինծի թէ խնդալու փափագ
կուտար և թէ կը սանձէր:

Վայրկեան մը լռեց:

Իսկ ես մտքէս իմ ու անոր բնաւորութիւնները կը զուգակշ-
ռէի: Միքէն բաց ու պարզ. և եթէ իմ տեղս լինէր առաջին օրը
իր զգացման առաջին խլրաման պիտի գար ամեն բան ինծի պատ-
մէր ընկերովի՝ ամենայն պարզամտութեամբ. մինչ ես ամեն կերպ
կը ջանամ ծածկեմ սրաիս յուզումն ու եռումը. կը մտածեմ՝ ինչո՞ւ.
արդեօք հպարտութիւն մըն է այս, արդեօք գաղտնի մնալէն հա-
ճի՞ք մը կ'ըզգամ, թէ պարզապէս հոգիս աւելի խորունկ է: Իմ

ներքին աշխարհս պղտոր խոր դետի մը պէս կ'երևնայ աշքիս, որու խորութեան տակ ամեն շարժում կը ծածկէի հետաքրքիր աչքերէ. մինչ Միքէի սիրտը սիրուն լճակ մըն է. ցած ու վճիտ, որու թափանցկութեան մէջէն կարելի է համրել յատակի ամեն մէկ խիճը. ու կը խորհեմ, թէ այս երկուքէն որն է աղէկ. եզրակացութիւն չունիմ. միայն կ'ըզգամ, թէ որքան հակառակ պիտի լինէր մեր բնաւորութիւն, եթէ Միքէն ինծի պէս ծածուկ լինէր, կամ ես բաց նամակի պէս ամենքին մատչելի սիրտ մը ունենալիս:

—Ի՞նչ կը մտածես. շատ մի՛ մտածեր՝ շուտ կը ծերանաս. ընդհատեց Միքէն լուութիւնը. տէս, արդէն բաւական նիհարեր ես:

—Կը մտածեմ, թէ մի գուցէ սիրահարած լինիս Վարդուհին վրայ, ըսի ժպտելով. տո՛ղ ինչ ոգևորութիւն է:

—Ո՛չ, սիրելի, կը սխալիս. ես շատ լաւ գիտեմ, որ այդ ազնակերպ օրիորդները իմ սրտիս համար չեն, ինչպէս որ ես ալ իրենց սրտին համար չեմ. այդ քաղքի փափկութեան մէջ մեծցողները իմ արեւն աչրած գէմքիս շատ չեն ախորժիր, ո՛չ ալ իմ գիւղական հաստ շեշտերէս ու շարժումներէս. անոնց ճաշակին համար աւելի քնքուշ կազմ՝ պէտք է, աւելի բարակցած խօսք, ու աւելի տաշած ձևեր:

—Իմ կարծիքով՝ ընդհակառակը. քաղքուհիները ճիշտ քեզիպէսները պիտի փնտռին. գիտես, մարդ չախորժիր այն բանէն, որ ամէն վայրկեան ձեռքին տակն է. տարօրինակը, անսպասելին, ուժեղը միշտ աւելի անուշ է ու գրաւիչ:

—Այո. գւարճանալու համար միայն: Բայց ինչ և է. այդ թողնենք հիմա. ես շորժ ունիմ. եկայ կառքին համար խօսելու:

—Ի՞նչ կառք:

—Ինչ կառք մի՛. վաղը չէ միւս օր օգոստոս երեսուն ու մէկէ ետէ, պարոնս՝, դպրոցը մոռացար:

Ե՛ս չէի մոռցած:

Միքէն շարունակեց:

—Վաղը այլ ևս քեզի չեմ կրնար գալ. դուն ալ ինծի մի՛ դար. զրազած եմ. աւելի աղէկ կ'ընես, երթաս փոսթի թրոյկան վարձես. և միւս առաւօտ մութուն գաս ինծի առնես, որ իրիկունը դպրոցը լինինք:

—Լաւ. ըսի մեքենաբար.

եւ բաժանեցանք:

Մէկ զաղափար մը հիմա միւսած էր գլխուս մէջ. դպրոցը. տարօրինակ իրար հակասական մոքեր կ'անցնէին գլխէս. տեսակ մը ցաւ կ'զգայի Ղեկիջանը թողնելուս. կարծես բան մը մէջէս պիտի պակսէր. միւս կողմէն կարօտցեր էի դպրոցը. կը զգայի, որ բնութենէն կշտացած էի այլ եւս. դպրոցական վէճերը, փոթորկալից իրիկունները միտքս կու գար. սիրած ընկերներս կը յիշէի. ու անհամբերութիւն մը կը թառէր վրաս. և յափշտակութան վայրկեանիս մէջ:

—Երթամ, երթամ, կը կրկնէի. երազներով, յոյսերով, Վարդուկիս սիրովը շաղաղած աշխատութեան մէջ թաղելու համար տարի մըն ալ. տարին անցնի արագ. և վերջը... ահ:

Ալ կը լռէր լեզուս, բայց երեւակայութիւնս շատ հեռու, շատ վերերը կը սաւառնէր. այնքան վեր, որ գլուխս պահ մը պտոյտ կու գար. ու ինքզինքս աթուռին մէջ կը նետէի:

Օգոստոս 30

Տունը ինծի ճանապարհ դնելու պատրաստութեան մէջն էն: Ես մեքենաբար վերջացուցի բոլոր մանր-մունր գործերս: Երբ զրքերս կը կապէի, հեգնական ժպիտ մը խաղաց շրթունքներուս. մեծ մասը դեռ չէի բացած:

Իրիկունը վերջին անգամ պտոյտի ելայ. տխուր էի, այցելեցի բոլոր սիրած տեղերս:

Արդէն մթնելու վրայ էր ու տուն կը վերադառնայի, երբ յանկարծ զաղափար մը չղացայ. Վարդուհիենց հովանոցն ալ վերջին այց մը տամ. խենթ բան էր, կ'զգայայի. բայց քայլերս արդէն այն կողմ կ'ուղղւէին:

Տունը պարապ էր, լուռ ու գոց. բոլոր փեղկերը անցուցած: Պարապ տունը արդէն ինքնին ճնշող բան մը ունի, ունայնութեան զաղափարին հետ յարակցութիւն մը. բայց երբ այդ պարապ տան մէջ երբեմն աղջիկ մը սիրած ես, այդ ճնշումը ուղղակի տան ջանք կը դառնայ:

Պարտէզին ետեւի պատը այնքան բարձր չէր՝ դիտելի. և հոնկէ ալ գողի պէս ցատկեցի պարտէզ, անց գողի պէս. ու ցատկած

վայրկիսանիս միայն մէկ մտածում ունէի. մտածում մը, որ գողերուն յատուկ է. «մարդ չտեսնէ»:

Քանի մը օրւան անխնամ մնալը բաւական էր եղած ածուներու աւրընելան. քանի մը ջրասէր ծաղիկներ գլուխին կախեր էին ու դեղներ:

Իմ տխրութիւնս սաստկացաւ: Մտայ բազեղապատ հովանոցը. սիրտս ճմլւեցաւ. նստեցայ հոն, ուր սովորաբար կը նստէի ու իմ դէմն Վարդուհին՝ զիրքը ձեռքը, ժպտուն, հերարձակ, շիկնած, ոգևորւած, իր բոցանուտ աչքերով... պատկերը հետզհետէ որոշել սկսաւ, իր դէմքի իւրաքանչիւր գիծը կը յիշէի. բայց ինչ յիշել. այդ նոյն ինքն է. ինքը՝ Վարդուհին դէպի ինծի հակած, ձեռքը յինած ուսիս: «Վարդուհի» կը բացականչեմ ես խելագար ու վեր կը ցատկեմ վիզը փաթթւելու:

...Հիասթափում:

Ո՛ւհ, այդ ակնթարթի մը սրտիս պատրանքը շատ սուղի նստեցաւ ինծի. անգարձ կորուստ մը իրականութիւնը հալած ոսկիի կիզանումութեամբ Երաներուս մէջ սկսաւ շրջան ընել ու զալ սրտիս վրայ թանձրանալ... կը ճնշէի, գլուխս կ'այրէր, ուղեղս կը դառնար. օ, խենթենայի պիտի. շնչասպառ դուրս նետւեցայ ու ցատկեցի պարտէզի պատէն:

Սեպտեմբեր 3, դպրոց.

Տխուր եմ. հիւանդի մեղմ տխրութիւն մը:

Տխուր էի ճանապարհին ալ. և հոն արդէն չափազանց:

Լալկան, ամպոս օր մըն էր, երբ Դիլիջանի ոլորներէն վեր կ'ընէինք: Տեսակ մը ցաւ. հոգիս պատած էր. ինծի այնպէս կուգար, որ ամբողջ այն աղւոր անցեալը հոն կը թողնէի. ու կը հեռանայի մերկ, ինչպէս որ զգացումներէ մերկ հոն մտած էի:

Դեռ մինչև Սեան զգալի էր այնքան. Սեան ինծի համար ձգողութիւն մը ունէր. կար կապ մը սրտիս ու այդ վայրի կղզեակին մէջ: Մէկ-երկու ժամէն տեսայ իր գագաթը, իր գագաթի մատուռը. է, որքան տխուր էր հիմա այդ բոլորը. կը մտածէի ու հաւտալս չէր գար. երկու շաբաթ միայն առաջ էր այն իրիկունը. կարծես երկու դար է անցեր:

Ա', այս իրիկւնէ ի վեր ինչ զգացումներ եկան ու անցան սրտէս, լեռան հեղեղատի մը ալիքներուն պէս արագ ու գահավէժ: Ես կեանք տեսայ այդ միջոցին. ես ապրեցայ:

Եւ հիմա Գեղարքունի լեռներու վրայէն թախծութեամբ կը նայէի այն մատուռին, ուրկէ այն իրիկունը արևի մուտքը կը դիտէինք Գեղարքունի լեռներուն մէջ: Ես ականայ չիշեցի բնութեան ոսկի դրամները, որ գանձանակը կը նետէր. Աստուած իմ, արդեօք ես ալ նոյնը չէի ըներ. այս իմ կեանքիս ոսկի օրերը չէի՞ն արդեօք, որ անցեալիս գանձանակը կը նետէի... Կը մտածէի աչքերս կղզեակին յաւած, որ քիչ-քիչ կը փոքրանար:

Ճանապարհը ծռեցաւ լեռնադաշտին մէջ ու լեռան մը ետին մտաւ ծովակը, կղզին ու մատուռը, թողնելով ինծի զգացումներու բուռն հոսանքին մէջ: Եւ այդ զգացումներս սոսկալի էին. ես դրէթէ կ'ըզգայի այն, ինչ որ կ'ըզգայ յուղարկաւորութենէ դարձող մը. ինծի այնպէս կուգար, թէ յաւիտենապէս բան մը թաղած էի սրտիս խորերը. և այդ թաղածս, երկինք, հասարակ բան մը չէր, ահռելի, սոսկալի բան մը. ան, զրիչս վրայ չերթար գրեւու. այդ թաղածս սէրս էր, իմ առաջին ճշմարիտ սէրս:

Այս մտածումներս շուտով նախապաշարման գոյն մը առնել սկսան. ու ես լրջութեամբ սկսայ զարհուրել. ինծի այնպէս կը թւէր, թէ ամեն բան կարուած է այլ ևս իմ ու Վարդուհիիս մէջ: Այս չիմար հոգեկան զգացնոտութենէն ազատելու համար, որ տխուր բնութեան ու տխուր սրտիս հետեանքն էր, Միքէն խօսեցնել սկսայ, որ նիրհելու հակումներ ցոյց կուտար:

Իրիկունը ուշ ատեն հասանք դպրոց: Հեռէն փայլելուն պէս դրան ճակատի լապտերները՝ մէջս ուրախութիւն մը ցոլաց.

Բոլոր ընկերներս շուրջս. գրկախառնում, զգացման զեղում. համբոյր համբոյրի վրայ՝ փունջերով. կարօտակէզ ձեռքի սեղմումներ. և անվերջ, ոստոստուն, լեցուն խօսակցութեան մը հիւսքը:

Ես այդ վարող յորձանքին մէջ մոռցայ առաւօտեան իննթութութիւններս:

Սակայն հիմա, թէև դեռ չէ անցած երեք օր, արդէն կ'ըմբռնեմ, որ անցաւ այս կեանքին նորութիւնը, յագեցած է կարօտ

ու ես ականաց նորէն անցեալին կը դառնամ: Մանաւանդ պարապ ենք. դեռ դասերը չեն սկսած:

Կ'երթամ ամառւան տօթէն չորցած պարտէզը, կը թափառեմ պատերուն տակ առանձին ու կը սուզւիմ մեղամաղձոտ երազանքի մը մէջ: Աչքիս առջև դեղնած տերեւները կը թափին թթենիներէն, և ես աւելի կը տխրեմ. կը տխրեմ ու կը կատղիմ. ես այս բոլորը վէպերու մէջ կը կարդայի ու սանտիմենտալ ըսելով կը ծաղրաբանէի. հիմա իմ գլխովս կու գայ:

Եւ այդ գաղափարէն մտրակւած՝ կը վազեմ ընկերներու քովը՝ անոնց հոսանքին մէջ խառնուելու համար: Միայն կ'ըզգամ, որ երբ բարձրաձայն կը խնդամ, կ'երգեմ, կը վիճեմ, կը պռռամ, կը ծքիս տակ բան մը անձայն կը ձմլէ...

Սեպտեմբեր 20

Երկու շաբաթ է յուշատետրս նետեր էի. գրելու բան չի կայ: Պարապ բան է՝ դպրոցական սեղաններու վրայ յուշատետր չի պահւիր. երէկը այսօր կը կրկնւի. ո՛չ յուզում, ո՛չ կեանք:

Երեք շաբաթ եղաւ, որ անհամբեր նամակի կ'ըսպասեմ. իզո՞ւր միակ մխիթարիչս ընթերցումն է. հոն է զբաղումս, ոգևորութիւնս ու ինքնամոռացումս:

Բայց եթէ ցորէկները դասերու և ընթերցման մէջ խեղդել կ'ուզեմ սրտիս յոջն ու բողոքները, կամ ընկերական շփման ու վէճերու մէջ մոռացման տալ, գիշերները անոնք աւելի ուժ կ'ըստանան:

Ննջարանին մէջ, երբ կը դադրի հսկողներուն երթևեկը, երբ գաղութի խօսակցող չարածիճիներու փսփսուքն ալ կը վերջանայ՝ ես աչքերս դոց կ'ընկղմեմ անցեալիս մէջ ու կ'երազեմ: Յորէկը զսպւած ու բանտարկւած պատկերներն ու գազափարները ձեռք ձեռքի վրաս կը խուժեն. և ես կ'ընկճւիմ: Կ'երևակայեմ Վարդուհիս, իր ամէն մէկ շարժումը, խօսքը, ակնարկը, համբոյցները... ու ալ չեմ կրնար ինք գինքս զսպեր. կը գրկեմ բարձս բոլոր ուժովս, կը թաղեմ ղէմքս անոր մէջ ու չոր-չոր կը հեծկլտամ...

Եւ այսպէս կ'անցնին օրն ու գիշերները իրարու ետեւէ: Ես ամէն օր նամակի կ'ըսպասեմ: Սկիզբները ուշանալը կը պատճառա-

բանէի. բայց հիմա այլ ևս խելքս չի հասնիր. արդեօք իմ նա-
մակներս չէ առած. օր օրի աւելի ճնշիչ կը դառնայ վիճակս. եր-
բեմն յուսահատութեան պէս բան մը կու գայ վրաս:

Հոկտեմբեր 13

Շանթահարւած էի. ճգմւած, ճմլւած...

Ա', նախազգացումն ինծի խաբած չէր:

Ճիշտ շաբաթ մը առաջ էր այն գիշերը, այն ցուրտ ու մութ
գիշերը, երբ ընթրիքէն վերջ, դպրոցի պարտէզին առջև, խաւա-
րին ապաստանած կը քալէի արագ-արագ, դատողութիւնս խառնակ,
կուրծքս ուռած, կատաղած ու քրտնած:

«Է', այս կոպտութիւն է, վայրենութիւն, սրիկայութիւն,
կը մոնչէի բռունցքներս սեղմած. Քոյրս արդէն համոզւելու խելա-
ցիութիւնը ունեցած է՝ կը գրէ ինծի. ստախօս. Վարդուհին ինծի
մոռնայ. ո՛չ. այս այսպէս չվերջանար. ապրօշ, դուն քու նկարներէդ
անդին մի' անցնիր»

«Ի՞նչ. կը շարունակէի վայրկեան մը մտածելէս վերջը. ալ
վերջացած. չնչին թղթի կտոր մը աւրեց իմ ամբողջ չորս ամսը-
ւան շինած հոշակապ շէնքս. այ՛ս, այ՛ս թուղթը»

Ու նամակը բզիկ-բզիկ հովուն կու տայի:

«Ո՛չ. ինծի կը խաբէ. անոնք դեռ Թիֆլիս են. և վաղընէ շուրջ
չի կայ. կը ձգեմ՝ դպրոցը յամեն բան, կ'երթամ կը դանեմ Վարդու-
հին, մօրը հետ ալ կը խօսեմ: Այո՛, վաղ առտու կանուխ...»

Բայց այդ վաղ առտուն անկողնէս ելնիլ չի կրցայ. կարծեմ
բժիշկը ըսաւ, որ սաստիկ պաղ է առած. շաբաթ մըն է դպրոցի
հիւանդանոցն եմ. սոսկալի տենդ մը կար վրաս. մէկ-երկու անգամ
թեթեւ մը ուշքս կորսնցուցեր եմ. հազիւ երկու օր է, որ սպա-
քինումս սկսած է:

Նուրբ վիշտ մը կայ կրծքիս տակ, նուրբ ցաւ մը, կարծես
վէրք մը, որ կը բանի:

Հոկտեմբեր 19

Զղջացած եմ նամակը պատռած լինելուս:

Քանի դեռ յիշողութիւնս թարմ է դրի անցնեմ գէթ բովան-

դակութիւնը. ու գրի անցնեմ զահիճի մը պաղ-արիւնով. սիրտս նորէն պիտի կառուցի. որո՞ւ հոգ:

Առջի երեսը աննշան բաներ էին. ամարանոցէն քանի մը բան կը յիշէր. երկրորդ երեսէն է, որ թոցնը կ'ըսկսի: Մօտաւորապէս հետեւեալը կը յիշեմ, որ շատ ցանցիր ու խառնակ կերպով գրած էր:

«Գրելիք մըն ալ ունիմ. կ'ըսէր. բացց նախապէս կը խնդրեմ ներող լինիք բաց խօսելուս, քանի որ այլ կերպ անկարելի է այս տեսակ խնդիրներու մէջ: Բարեկամս, ես շատ կանուխ նկատեցի ձեր ու քրոջս մէջ եղած յարաբերութիւնը. դեռ եթէ կ'ուզէք նոյն խի գիտակցեղէն ալ շատ առաջ արդէն նախազուշակած էի. և ապա համար մարգարէ լինելու պէտք չի կար, երկուքդ ալ նոր հասունցած, երկուքդ ալ եւուռն, իրարմէ տարօրինակ ու զգայնօտ կազմով: Արդ, ձեր երկուքի իրարու մօտենալը, ձեր անվերջ առանձնութիւնը ընթերցանութեան համար, այն ալ Գիլիշանի պէս առողջ օդի մէջ ինծի համար շատ պարզ է, թէ ձեզի ուր պիտի տանէր. և ես հեռէն կը հետեւէի ձեր փոխադարձ զգացման հետզհետէ աճելուն: Գուցէ զարմանաք, թէ ինչու չարգելեցի. նախ իրաւունք չունէի ձեր զւարճութիւնը խանգարելու. երկրորդ՝ չէի կրնար. իմ կողմէս չնչին փորձ մը ձեզի հակադրելու՝ դուք երկուքդ ալ աւելի յանդուգն կը դառնայիք և գործը ծայրահեղութիւններու կրնար հասնիլ. մինչդեռ իրերու այս վիճակին մէջ շատ լաւ գիտէի, որ ո՛չ դուք, ո՛չ ալ քոյրս սահմանէն դուրս պիտի ելնէիք. երկուքդ ալ դեռ շատ անփորձ էք, շատ իդէական, շատ մաքուր ու շատ միամիտ:

«Ձեր յարաբերութիւնը շատ բնական էր ու անխուսափելի: Իսկ գալով ինծի մասնաւորապէս՝ ձեր այդ կապէն դժգոհութիւն մը չունենալէս զատ՝ դեռ շիտակը ձեզմէ շնորհակալ եմ. դուք ինծի ազատեցիք քոյրս զբաղեցնելու, հոս ու հոն պըտըցունելու հարկէն, որ իմ նկարչական պարապմունքներէս բաւական զգալի ժամանակ կը խլէր:

«Անշուշտ կ'ըստասէք, թէ այս յառաջաբանիս իմաստը ի՞նչ է. կը գուշակեմ. դուցէ արդէն անհամբերութեամբ կը կարգաք ու ձանձրալի կը գտնէք: Ներեցէք, երիտասարդ բարեկամս, այս բոլորը լսելը անհրաժեշտ սեպեցի եզրակացութեանս համար. միայն

կը խնդրեմ սառնարին լինիք, ես այս նամակս դիտմամբ ամիս ու կէս ուշ կ'ուղարկեմ, որ անցեալի թարմ ազդեցութիւնէն քիչ մը գէթ սթափած լինիք:

«Ամառը որքան որ զւարճանաք՝ դուք ու քոյրս՝ այդ ձեր իրաւունքն էր ու խելացի. իսկ երբ ամրան անցնելէն ալ վերջը նոյն երազներով կ'ապրիք ու նամակ նամակի վրայ քրոջս կը դրէք՝ այդ արդէն չափազանցութիւն է և, ներեցէք արտայայտութեանս, այնչափ ալ խելացիութիւն չէ:

«Եթէ իրաւ դուք կ'երաշէք ձեր ապագան քրոջս հետ կապէք. աղայութիւն է այդ. դուք դեռ աշակերտ մըն էք, դեռ պատանի մը գրեթէ. և շատ կանուխ է կարծեմ՝ այդ խնդիրներու վրայ խորհելու համար. պիտի առարկէք, թէ կ'ըստասէք մինչև որոշեալ տարիքնիդ. բայց նախ՝ մի՞թէ կը կարծէք, թէ քոյրս կարող է սպասել, և երկրորդ՝ ինչո՞ւ սպասէ. ձեր ապագան ի՞նչ է. ձի կրնայ երաշխաւորել: Այս բոլորը ինծի չվերաբերիր անշուշտ. բայց դուք շատ անփորձ ու միամիտ էք դեռ, բարեկամս, և կ'ուզեմ ձեզի համոզեմ:

«Ինչ որ ձեզի կը գրեմ՝ խօսած եմ և քրոջս. առաջ լացալ, ինծի յանդիմանեց, վշտացաւ, սպառնալիքներ ըրաւ. բայց հիմա արդէն կամաց-կամաց համոզելու խելօքութիւնը ունեցած է ու համակերպած անհրաժեշտութեան:

«Ձեզի այս ալ ըսեմ, որ քրոջս ուղարկած նամակնիդ և ո՛ր մէկը քրոջս ձեռքը հասած է. բոլորը ես եմ վար դրած ու պատուած: Անհանգիստ չը լինիք՝ չեմ բացած. նախ որ այդ յանցանք է. և երկրորդ որ արդէն առանց բանալու գիտեմ, թէ ինչ պիտի գրւած լինի մէջը: Սիրելիս, այդ նամակներէն ես ալ բաւական խմբագրած եմ ժամանակին: Անշուշտ իմ այս մէկ ապօրինութիւնս կը ներէք. եթէ այդ նամակները քոյրս կարդար՝ աստիճան մը աւելի պիտի դժւարանար դործս: Դուք քանի որ քոյրս՝ կը սիրէք պիտի չուզէք, որ աւելորդ շարշարանքներ կրէ խեղճը:

«Իսկ ասկէ վերջը, սիրելիս, գրելու աշխատութիւնը յանձն չառնէք. որովհետև այս շաբթու ընտանիքով Թիֆլիսէն կը մեկնենք բժիշկներու պատուէրով. մօրս ջղային դրդումիւրը սաստկացան:

«Կը յուսամ, ազնիւ բարեկամս, որ այս անկեղծ նամակէս չէք վշտանար. իսկ թէ ապագային չափազանց շնորհակալ պիտի լինիք՝ հաստատ գիտեմ: Այդ պատմութիւնները ամենքի գլխովն ալ անցած են:

«Բարեկամաբար ձեռքերնիդ սեղմելով՝ վերջին անգամ մըն ալ կ'ըսեմ՝ ներկան անցեալի հետ մի՛ շփոթէք. անցածը անցաւ:

Անցածը անցաւ...

Ե Ր Ն Է Կ

Շ Ա Ն Թ Ի

Երնէկ շիթ մը լինիմ ցօղի՝
Կաթիմ կուրծքը թռչնած ծաղկին.
Քարմութեամբըս իմ կենսալի
Վայրկեան մըն ալ տամ իր կեանքին.
Կամ թէ ուր է, որ ես դառնամ
Տաք արդունքի պոստկում մը յորդ
Ու սառնոցի կոյտը բառնամ
Վշտոտ կուրծքէն յուսակարօտ.
Միայն, երկինք, գէթ մի անգամ
Էութեամբըս ես պէտքի գամ:

Երնէկ լինիմ սիւք քաղցրաշունչ
Դէպ երազող զոյգը վազեմ
Եւ կուսական մազէն մի փունջ
Տղու տարփոտ դէմքին ցանցեմ.
Կամ թէ դառնամ փոթորկոտ հով
Ու խորտակեմ բերդն այն հըսկաց,
Որ լեռներու ծալքն ապահով
Տկարին դէմ կը յոխորդայ.
Միայն, երկինք, գէթ մի՛ անգամ
Այս կեանքին մէջ ես պէտքի գամ:

Երնէկ լինիմ երազ անուշ,
 Կուսանոցին ներս սրւղբորդիմ
 Ու տամ փունջ-փունջ յոյզեր քընքուշ
 Կեանք երազող անկեանք սըրտին.
 Եւ կամ հւր, որ երկնային
 Տեսիլ դառնամ քերթողին դէմ,
 Պատուեմ քօղը ասպագային
 Նոր ներշնչում իրեն ազդեմ.
 Ու կեանքիս մէջ դէթ անգամ
 Պէտքի գալըս սըրտէս ըզգամ:

Երնէկ լինիմ ես գերդաշնակ
 Թաւալում մը եղանակի
 Եւ իմ դիւթի, զըզւանքիս տակ
 Տամ ձեզ բաժակն անընջանքի.
 Կամ ճընշըւող կուրծքէ ժայթքած
 Բուռըն երգ մը լինիմ անդութ.
 Անըպատակ, անմիտ, ցամքած
 Ձեր խեղճ կեանքը տամ երեսնուկ.
 Ա՛խ, մի՛միացն դէթ մի՛ անգամ
 Պէտքի գալըս սըրտէս ըզգամ:

ՀԵՐՄԱՆ ԵՒ ԴՈՐՈԹԷԱ

ԻՈՂԱՆ ՎՈՒՅԳԱՆԳԻ ՖՈՆ ԳԵՐԹԷ՛Ի

Թարգմանութիւն ԲԺ. Լեւոն Տիգրանեանցի

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

ՄԵԼՊՈՄԵՆԵ ²⁾

ՀԵՐՄԱՆ ԵՒ ԴՈՐՈԹԷԱ

Նրանք դիմեցին դէպի արեւմուտք, ուր արեգակն արդէն խոնարհւել էր դէպի իր մուտքը, թաքնւել մրրկածին ամպերի յետև երբեմն ամպերի միջից ցոյց տալով իր հրաշէկ ճառագայթածև հայեացքը՝ տարածւում էր զաշտերի վրայ մի տեսակ խորհրդաւոր լուսաւորութիւն: Երանի, ասեց Հէրմանն, այս սպառնալի եղանակն երկնքից կարկուտ և հեղեղ չբերի, որովհետև կ'ոչնչացնի մեր ցանքերը: Երկուսով էլ ուրախանում էին տեսնելով բարձր ցորենի երերւող հասկերը:

Աղջիկն ասեց իր ուղեկից բարեկամին՝ դուք բարի էք և իմ վիճակիս համար ձեզ շատ շնորհակալ եմ, որ պատուապարում էք ինձ՝ աքսորւածիս, այս մրրկացին եղանակի ժամանակ: Բայց այժմ

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 1 և 2:

²⁾ Մէլպոմէնէ, ալսինքն երգչուհի, ողբերգութեան ներկայացուցիչն է. Մ. Թ.

ասեցէք և տեղեկութիւն տւէք ինձ ձեր ծնողների մասին, որոնց ես պարտաւոր եմ բոլոր հոգովս ծառայել: Եթէ մարդ ճանաչում է իր ափրոջը՝ կարող է նաև նրա մտածածը շուտով կատարել և գոհացնել նորան: Այդ պատճառով էլ խնդրում եմ ասէք, ինչպէս կարող եմ ծնողաց սիրտը շահել:

Խելացի երիտասարդն ասեց՝ դու իրաւացի ես, ազնիւ և բարեսիրտ աղջիկ, որ ամենից առաջ կամենում ես իմանալ ծնողներիս պահանջը: Երբ սկսեցի կառավարել մեր հողերը և յետոյ այգին, ամենայն կերպ աշխատում էի սրտով ծառայել հօրս՝ նրա պահանջներին համաձայն, բայց բոլորն իզուր էր, իսկ մայրս գոհ էր ինձանից և գնահատում էր աշխատանքս: Մայրս քեզանից բոլորովին գոհ կը լինի՝ եթէ մեր տունը կը կառավարես ինչպէս քո տունը: Բայց հօրս բաւականացնելը դժւար է, որովհետև հայրս սիրում է ձեռականութիւնը: Դու լաւ աղջիկ ես և խնդրեմ չհամարես ինձ սառնասիրտ և անզգայ, որ հօրս պակասութիւնը բարձրաձայն ասում եմ՝ քեզ, թէպէտև դեռ մեզ համար օտար ես: Այո, երկուսն էմ, այս առաջին անգամն է, որ բերանիցս այդպէս մի խօսք դուրս թաւաւ, և այդ պատահեց, որովհետև ես քեզ հաւատում եմ: Հայրս պահանջում է սիրոյ արտաքին ցոյցեր և պատիւ, նա ընդունակ է սիրել ամենավատ ծառային, որ կարողանում է իրեն սիրել տալ և առել ամենալաւին:

Աղջիկը, թեթևութեամբ արադացնելով իր քայլերը, ժպտալով ասեց՝ նրանց պահանջը կատարելով ես յոյս ունիմ որ կարողանամ երկուսին էլ ծառայել: Ձեր մօր ցանկացածն էլ իմ բնաորութեանս համաձայն է, իսկ արտաքին ձեռնարկութեանը մանկութիւնիցս սովոր եմ: Մեր դրացի Փրանսիացիք առաջ քաղաքավարութեանը մեծ նշանակութիւն էին տալիս: Նրանք մեծ քաղաքավարութիւն էին պահանջում թէ ազնւականներից, թէ քաղաքացիներից և թէ հասարակ դիւզացիներից: Դրանց ազդեցութեամբ մեր զերմանացոց մէջ էլ սովորութիւն դորձաւ, որ երեխաներն առաւօտեան համբուրեն ծնողների ձեռքը, ստանան նրանց օրհնութիւնը և ամբողջ օրը հետևեն քաղաքավարական ձևերին: Ինչ որ մանկութեանս հասակում սովորել եմ և ինչ սրտիցս բղխում է՝ այդ բոլորն էլ կ'արտայայտեմ նրանց: Բայց այժմ ո՞վ ինձ պէտք է

սովորցնի թէ ինչպէս պէտք է վարւում ձեզ հետ, որ ծնողներիդ միացնակ զաւակն էք և իմ ապագայ տէրը և հրամայողը:

Այսպէս խօսելով մօտեցան տանձենուն:

Լուսնեակը հրաշալի փայլում էր երկնականմարում: Արդէն մթնել էր և արեգակի վերջնալոյսը բոլորովին անհետացել էր: Նրանք տեսնում էին լուսատու լապտերներ և գիշերային մութ սոււերներ: Հէրմանն ուրախութեամբ լսեց նրա դուրեկան հարցը գեղեցիկ ծառի սոււերի տակ, այսինքն այն տեղում, որ նրան քաղցր էր և որ տեսել էր նրա արտասուքն աքսորած աղջկայ պատճառով: Երբ նստեցին այդ տեղ հանգստանալու՝ սիրահար երիտասարդը բռնելով աղջկայ ձեռքը՝ ասեց, թող քո սիրտը քեզ ասի և ամէն բանում հետևիր սրտիդ ձգտումներին: Թէպէտև դէպքը շատ յաջող էր, բայց Հէրմանը համարձակեց մի խօսք ասել, վախենում էր բացասական պատասխան ստանայ, որովհետև իր ավոււմ շօշափում էր մատանին, որ աղջկայ մատին էր և որը նրա համար մի ցաւալի նշան էր:

Նրանք լուռ ու մունջ միասին նստած էին:

Վերջապէս աղջիկն ընդհատելով լուռութիւնն՝ ասաց՝ ինչպէս գեղեցիկ է լուսնեակի փայլը, համարեա ցերեկեայ պէս լոյս է տալիս: Այստեղից պարզ երևում են քաղաքի տները, բակերը և ահա այն տան տանիքի տակ երևում է մի լուսամուտ, որի ապակիները կարելի է նաև համարել:

Այն տունը, որ տեսնում ես, մերն է, ասեց Հէրմանը. այդ տեղ եմ տանում քեզ, և տանիքի տակի այն լուսամուտը իմ տնեակի լուսամուտն է, որ կարելի է թէ մի օր քո սենեակը դառնայ: Այս ցանքերն էլ մերն են և արդէն հասել են: Այս ծառի սոււերի տակ մենք երբեմնապէս կը հանգստանանք և կը ծաղենք: Բայց լաւ կը լինի, որ անցնենք այս այգիով ու պարտիզով և տուն գնանք, որովհետև սև ամպերը մօտենալով ծածկելու են լուսնեակը: Նրանք վեր կացան և զարձանալով լուսնեակի լուսով իջան ցորենի միջով: Հասան մինչև այգին և մտան սոււերների մէջ: Հէրմանն առաջնորդում էր աղջկան հասարակ քարերի վրայով, որոնք ծառայում էին որպէս սանդուղքներ և տանում էին դէպի հովանոցը: Աղջիկը ձեռքը դրած Հէրմանի ուսին՝ զգուշութեամբ

իջնում էր: Լուսնեակը ծառերի միջով նայում էր նրանց վրայ մինչև որ ծածկեց ամպերով:

Ուժեղ Հէրմանը զգուշութեամբ պահպանում էր աղջկան, որ ճանապարհին անտեղեակ լինելով՝ յանկարծ սալթաքեց, ոտը ճուճ անցրեց և փոքր էր մնում, որ վայր ընկնի, բայց այդ միջոցին ագնիւ երիտասարդը պարզեց իր թևը և բռնելով նրան՝ չթողեց որ իր սիրածը վայր ընկնի: Աղջիկը յենեց Հէրմանի ուսին աջն ալէս, որ կուրծքը կուրծքին էր հպում և այտն այտին: Հէրմանը մի րոպէ անշարժ կանգնեց որդէս մարմարիոնի արձան, բայց զըսպելով իրեն՝ չսեղմեց նրան, այլ միայն նեցուկ դառաւ նրա համար: Նա զգում էր աղջկայ քաղցր ծանրութիւնը, սրտի բաբախիւնը և շնչառութեան բալասանը, որ բուրում էր Հէրմանի շրթունքների վրայ և այրական զգացմունքով դիմացաւ օրիորդի ծանրութեանը: Աղջիկը թաքցնելով իր սրտի ցաւը՝ կատակով ասեց. խորամիտ անձինք վատ նշան են համարում, երբ տուն մտնելուց առաջ՝ շէմքի մօտ մարդու ոտը ճուճ է անցնում: Ես ինձ համար աւելի լաւ նրան կը ցանկացի: Թողէք փոքր ինչ հանգստանանք, որ ձեր ծնողները չմեղադրեն ձեզ, որ կադ աղախին էք բերել, ու ձեզ վատ տնարար չհամարեն:

Ո Ւ Ր Ա Ն Ի Ա ¹⁾

Հ Ա Ի Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մուսաներ, դուք որ ուրախութեամբ հովանաւորում էք անկեղծ սէրն, առաջնորդեցիք ագնիւ երիտասարդին այդ ճանապարհով և նշանադրութիւնից առաջ սեղմեցիք աղջկան նրա կրծքին, օգնեցէք, որ այդ սիրահար զոյգի կապը հաստատուի: Յրեցէք այն ամպերը, որոնք ծածկում են նրանց բախտը:

Բայց նախ և առաջ ասեցէք, թէ այժմ ինչ է պատահում Հէրմանեց տանը:

Մայրն երրորդ անգամ անհամբերութեամբ մոտաւ այն սե-

¹⁾ Ուրանիա՝ երկնալին է, Յէլսի և Մնեմոզինէ՝ աղջիկն է, աստղաբաշխութեան մոտան է. այդ պատճառով էլ նրան նկարում են երկնագունդը ձեռքին:

նեակն, ուր նստած էին տղամարդիկ, մի քանի խօսք ասեց մօտալուռ մրրկի մասին, լուսնեակի ամպերով ծածկւելու մասին և երկիրը խաւարով պատուելու մասին. յետոյ ցաւելով յայտնեց, որ Հէրմանը չի վերադարձել և որ զիշեր ժամանակ կարող է մի վտանգ պատահել, յանդիմանեց իրենց երկու բարեկամներին, որ առանց աղջկան տեսնելու և խնամախօսելու՝ Թողեցին այնտեղ Հէրմանին և իրենք եկան:

Դրացի դեղագործը հանգստութեամբ ասեց՝ այսպէս անհանդիստ ըոպէներում ես երախտիք եմ զգում դէպի իմ հոգեւոյս հայրը, որ երեսացութեանս ժամանակ արմատախիլ արաւ իմ անհամբերութիւնս այնպէս, որ դրանից մի հետք անգամ չմնաց և ես սովորեցի համբերութեան, որպէս ոչ մի փիլիսոփայ:

Ասեցէք, հարցրեց քահանան, Ձեր հայրն ի՞նչ ճարպիկութիւն գործ գրեց, որ կարողացաւ իր նպատակին հասնել:

Ես այդ ուրախութեամբ կը պատմեմ, ասեց դեղագործը, որովհետեւ ամեն մարդ կարող է միտը պահել և օգտուել Երբ փոքր էի, մի կիւրակի մեծ անհամբերութեամբ սպասում էի կառքին, որ պէտքէ մեզ տանէր դէպի այն աղբիւրը, որ գտնւում է լորենինների տակ: Կառքն ուշանում էր, ես վազվզում էի աքիսի նման այս ու այն կողմն, իջնում, ելնում էի սանդուղքները, թռչում էի լուսամուտից դէպի դուռը, ձեռներս եռում էին, բարկութիւնիցս շանգռում էի սեղանները, ոտներովս տրոփում էի և պատրաստ էի լալ: Այդ անկարգութեան վրայ հայրս նայում էր հանդարտութեամբ, բայց երբ անկարգութեանս սահմանը անցաւ՝ նա բռնեց թևիցս, տարաւ ինձ լուսամուտի մօտ և ասեց, տեսնում ես այնտեղ, հիւսնի կողպած խանութը, հզուց կը բացւի, այնտեղ առաւօտից մինչև երեկոյ գործում է ուրազն ու սղոցն. իմացիդ, որ հզուց լոյսը կը բացւի, վարպետն իր աշակերտների հետ միասին դադաղ կը պատրաստեն, որ ծանր խուփ ունի և որով կը տանն առաջ անհամբերներին և յետոյ համբերողներին: Այդ բոլորն իսկոյն պատկերացրի երևակացութեանս մէջ, տեսայ միացրած տախտակները և պատրաստած սև ներկը, նստեցի և համբերութեամբ սպասեցի կառքի զալուն: Այժմ երբ տեսնում եմ, որ մարդիկ անհամբերութեամբ վազվզում են ես զազաղն եմ մտաբերում:

Քահանան ծիծաղելով ասեց, իմաստուն մարդու համար մահը զարհուրելի չէ, իսկ հաւատացողի համար վերջնական վախճան չէ։ Առաջիններին մղում է կեանքի մէջ և ստիպում է գործել, վերջիններին տալիս է ոյժ յաւիտենական փրկութեան համար, իսկ թշուոռ թեան ժամանակ տալիս է յոյս։ Մահը երկուսի համար էլ կեանք է։ Հաջորդ սխալմամբ է ցոյց աւել քեզ, զգայուն երեխայիդ, որ մահը—ոչնչանալ է։ Աւելի լաւ կը լինի ցոյց տալ երիտասարդին ազնուութեամբ մեծանալու արժանաւորութիւնն, իսկ ծերերին յիշեցնել երիտասարդութիւնը, որպէս զի երկուսն էլ ուրախութեամբ տեսնեն այդ մշտնջենաւոր շրջանն, այն է՝ որ կեանքին կեանք է հետևում։

Դուռը բացւեց և գեղեցիկ զոյգը ներս մտաւ, բոլորն էլ զարմացան հարսն ու փեսայի կազմաճքի և գեղեցկութեան վրայ։ Երբ երկուսն էլ շէմքից միասին անցան՝ դուռը նեղ էր երևում երկուսի համար։ Հերմանը ներկայացրեց աղջկան իր ծնողներին՝ ասելով, ահա այն աղջիկը, որ կամենում էիք ձեր տանն ունենալ։ Սիրելի հայր, բարեսրտութեամբ ընդունեցէք սրան, սա արժանաւոր է. և դուք, սիրելի մայր, քննեցէք տնարարութեան վերաբերմամբ, որ տեսնէք արժանի է արդեօք ձեր մօտ լինելու։ Եւ հրաւիրելով քահանային մի կողմը՝ ասեց, պառաւրժան Հայր, օգնեցէք ինձ այս զժար ընդհանում և դուրս բերէք ինձ այս ծանր դրութիւնից, օրից ես սարսափում եմ։ Ես աղջկան չեմ բերել որպէս հարս, նա կարծում է, որ եկել է մեղ մօտ որպէս աղախին, ես վախենում եմ, որ նա գնայ, եթէ իմանայ, որ մենք պսակի մասին ենք մտածում։ Բայց հէնց այժմ վերջացրեցէք գործը։ Աւելի երկար չպէտքէ պահել նրան մոլորութեան մէջ, ես էլ այլ ևս չեմ կարող մոլորութեան մէջ մնալ։ Շտապեցէք այստեղ էլ ցոյց տալ Ձեր իմաստութիւնը, որ մենք չարգում ենք։

Քահանան կամենում էր խօսել, բայց տարաբախտաբար տանտիրոջ խօսքերն արդէն վիրաւորել էին աղջկայ սիրտը։ Տանտէրն խրախուսւելով և լաւ մտադրութեամբ ասել էր, այո՛, ես հաւանում եմ՝ որդեակ, ես ուրախութեամբ տեսնում եմ, որ որդիս իր հօր նման լաւ ճաշակ ունի, ես երիտասարդութեանս ժամանակ պարելու համար փնտրում էի ամենագեղեցիկ աղջկան և վերջապէս

ինձ համար գտայ մի ամենասիրուն հարսնացու և որպէս կին տուն բերեցի, ահա դա մայրիկն էր: Հարսին նայելով մարդ տեսնում է, թէ փեսան ինչ հոգեկան և մտաւոր արժանաւորութիւններ ունի: Բայց միմեանց հաւանութիւն տալու համար շատ քիչ ժամանակ էք գործադրել, միայն ինձ թւում է, որ Հէրմանի համար շատ դժւար կը լինէր չհետեւել իր այդ որոշմանը:

Հէրմանը հազիւ լսում էր խօսքերը և ներքուստ դողում էր: Յանկարծ ամբողջ հասարակութիւնը լռեց:

Նազելի աղջկան թւաց, որ ծիծաղում են նրա վրայ. շատ վիրաւորած, կարմրած վեր կացաւ և զսպելով իրեն՝ առանց թագցնելու իր վիրաւորանքն՝ այսպէս խօսեց. ուղիղն ասած՝ ձեր որդին չնախապատրաստեց ինձ այդպիսի ընդունելութեան, նա նկարագրեց ինձ իր հօրը, որպէս մի պատուական քաղաքացի: Ես գիտեմ, որ կանգնած եմ մի խելացի մարդու առջև, որ գիտէ արժանաւորապէս վարել այն մարդու հետ, որի հետ նա խօսում է: Բայց երևում է, որ դուք բաւարար կարեկցութիւն չունէք դէպի մի աղքատ, որ անցնելով ձեր տան շէմքը, պատրաստ է ծառայել ձեզ, հակառակ դէպքում դուք հեզնութեամբ չէիք հասկացնի ինձ, թէ որքան հեռու է իմ դրութիւնը ձեր որդու և ձեր դրութիւնից: Իրաւ է, որ ես եկել եմ ձեր տուն՝ որպէս աղքատ, մի կապոց ձեռքիս, իսկ ձեր տունը լիքն է, որ և ձեզ ուրախ և երջանիկ է դարձնում, բայց ես ինձ վրայ վստահ եմ և հասկացողութիւն ունիմ՝ մարդկանց յարաբերութեանց վրայ: Միթէ լաւ է, որ հէնց սկզբից վիրաւորում էք ինձ այնպիսի հեզնութեամբ, որ հազիւ շէմքը հասած՝ քշում է ինձ ձեր տնից:

Հէրմանն աչքով արեց քահանային, որ խօսակցութեան մէջ մտնի և սխալն ուղղի:

Քահանան առաջ անցնելով տեսաւ աղջկայ լուռ տրամութիւնը, թագցրած վիշտը և աչքերի արտասուքը: Նա մտածեց, որ աւելի լաւ կը լինի ոչ թէ կասկածը փարատել, այլ քննել աղջկայ վրդովւած հոգին:

Կամենալով փորձել նրան՝ քահանան ասեց. օտարուհի, երբ վճռում էիր ծառայութեան մտնել, լաւ չէիր մտածել, թէ ինչ է նշանակում մտնել մի տուն, ուր պիտի հրամայեն քեզ: Եթէ, օրի-

նակ, մէկը խոստանում է ծառայել մէկ տարի, ծառայի այդ տար-
ւաջ վճիռը որոշ է և համաձայնութիւն տալը ստիպում է նրան
շատ բան համբերութեամբ տանել: Ծառայութեան դժւարութիւնը
քրտնաբեր աշխատանքը չէ, որովհետեւ ծառայի հետ աշխատում են
նոյնպէս միւս մարդիկ, այլ տիրոջ քմահաճութեան համբերելն է,
երբ նա անարդարութեամբ է յանդիմանում կամ փոփոխում է իր
ցանկութիւնները, այլ և կանանց տաք բնաւորութիւնը, որոնք
երբեմն, անկիրթ և հպարտ երեխաների նման շատ շուտ բարկա-
նում են. ահա դրանք են դժւար տանելի, բայց այնուամենայնիւ
պէտք է պարտքը շուտ կատարել և դժգոհութիւն ցոյց չտալ: Ինձ
թւում է, որ դու այդքան համբերութիւն չունիս, որովհետեւ տան
տիրոջ կատակները քեզ խիստ վիրաւորեցին: Այն ինչ, շատ սովո-
րական բան է, երբ բարկացնում են մի աղջկայ, որ հաւանում է
մի երիտասարդի:

Աղջիկը լաւ հասկացաւ քահանայի խօսքերը և այլ ևս չկա-
րողացաւ զսպել իրան, նա վրդովեց, նրա կուրծքն սկսեց բարձ-
րանալ և մի խոր հոգւոյ հանելով՝ արտասւեց ու ասեց. Ո՛հ, նաև
խելացի մարդը, որ կամենում է դժբախտութեանս ժամանակ բարի
խորհուրդ տալ, չգիտէ, թէ սառնասրտութեամբ արտասանած
խօսքն ինձ չի մխիթարիլ, որովհետեւ ճակատագիրը ինձ թշւառու-
թեան մէջ է գլորել: Դուք ուրախ և երջանիկ էք, ինչպէս կարող
է կատակը ձեզ վիրաւորի: Երևալ, բայց պէտք է գիտենաք, որ
վիրաւորւածը խիստ ցաւ է զգում, երբ նրա վէրքին անգամ մի
թեթև ձեռն են տալիս: Ո՛հ, ինձ ոչինչ չի կարող օգնել, եթէ նաև
կեղծել կարողանայի: Թող հէնց այժմ յայտնւի ինչ որ յետոյ կա-
րող է աւելի ցաւալի թւալ և, կարելի է, որ ինձ շատ մեծ թըշ-
ւառութեան մէջ դցի: Թոյլ տւէք, որ յետ գնամ: Ես չեմ կարող
այս տանը մնալ: Ես կը գնամ որոնելու իմ աղքատ բարեկամներին,
որոնց ես թշւառութեան մէջ թողեցի, ցանկանալով բարեռքել իմ
դրութիւնը: Ես այդ վճուել եմ և յայտնելու եմ ձեզ այն, ինչ որ
տարիներ շարունակ պէտք է մնար սրտումս: Այն, տանտիրոջ հէզ-
նութիւնն ինձ շատ վիրաւորեց, ոչ այն պատճառով, որ հպարտ
կամ զգայուն եմ, որ անվայել է մի աղախնի համար, այլ որովհետեւ
մի առանձին համակրութիւն զգացի դէպի այս երիտասարդը, որ

այն օրը յայտնեց որպէս մի փրկիչ: Երբ նա հեռացաւ՝ ես չէի կարողանում հանել նրան իմ յիշողութեանս միջից, ես մտածում էի այն բախտաւոր աղջկայ մասին, որին նա կարելի է որ սրտանց ընտրել է իր համար, և երբ նրան կրկին տեսայ աղբիւրի մօտ՝ աշննափ ուրախացայ, որ կարծես թէ երկնայիններից մէկն իջաւ ինձ համար: Բայց ճանապարհին սիրտս ասում էր (պէտք է խոստովանւիմ), կարելի է որ նրան արժանի լինիմ, և թէ երբ և իցէ կարողանամ այս տան համար արժանաւոր նեցուկ դառնալ. բայց ակն, այժմ միայն տեսնում եմ այն վտանգը, որի մէջ ինքս ինձ դրած կը լինիմ, եթէ ապրեմ իմ զազոնագողի սրտով սիրածիս հետ: Այժմ միայն զգում եմ որքան հեռու է աղքատ աղջիկը մի հարուստ երիտասարդից, եթէ նա մինչև անգամ ունենար պահանջաւոր ամենալաւ յատկութիւնները: Այս բոլորն ասեցի, որպէս զի ճանաչեք իմ սիրտը, որ միայն պատահմամբ վիրաւորւելով՝ վրդովեց զգայութիւնս: Ես լուռ թազցնելով զգայմունքներս, պէտք է տեսնէի թէ ինչպէս նա իր համար մի ուրիշ հարսնացու տուն կը բերէր: Այն ժամանակ ես ինչո՞ւ պէտք է կարողանայի տանել ծածկաբար ստացած ցաւերս: Յաջող դէպքն ինձ նախազգուշացրեց և այժմ բարեբախտաբար այդ խորհուրդը դուրս եկաւ սրտիցս և այդ ցաւը բուժւել է: Այդ բոլորը լսեցիք և այսուհետեւ այս տան հետ ինձ ոչինչ չի կապում, ու՛ր. ես այժմ լի ամօթով և անհանգըստութեամբ գտնւում եմ, որովհետեւ խոստովանեցի սէրն և անմիտ յոյսս: Այժմ ինձ չեն կարող արգելել տուն գնալու ոչ գիշերային մթութիւնը, որ տարածւել է խոնարհող ամպերի տակ, ոչ ամպերի որոտումը (որ լսում եմ), ոչ անձրևի սաստիկ տարափը, որ դրսում թափում է և ոչ էլ հողմի մոնչիւնը չի կարող ինձ արգելել գնալ: Այդ բոլորը կրել եմ ես մեր ողբալի վախճանի ժամանակ, երբ թշնամին անմիջապէս հալածում էր մեզ: Այժմ ճակատագրիս որոշմամբ և ժամանակի հոսանքով գերաւած՝ ստիպւած եմ բաժանւել և հեռանալ: Մնաք բարեւ, այլ ևս մնալ չեմ կարող, ամեն ինչ կատարւած է:

Այս ասելուց յետոյ իր հետը բերած կապոցը ձեռքին դիմեց դէպի դուռը:

Բայց տանախիկինն երկու ձեռքով գրկեց աղջկայ մէջքը և

զարմանալով ու ապշելով գոչեց. ասան, այդ ի՞նչ է նշանակում,
ինչո՞ւ համար է այդ արտասուքը: Ո՛չ, ես քեզ չեմ թողնիլ, դու
իմ որդու հարսն ես:

Տանտէրը նայելով արտասուողի վրայ՝ դժկամութեամբ վերկա-
ցաւ և խոժոռւած ասեց, ուրեմն անց է իմ դէպի ձեզ ունեցած
զիջողութեան փոխարէնն, որ հէնց երեկոյեան ինձ այդպէս մի անա-
խորժութիւն էք պատճառում: Ինձ համար անտանելի է կանանց
արտասուքը և յուզմունքը, այն ինչ՝ եթէ փոքր ինչ խելացի վար-
ւէիք՝ կարելի կը լինէր ամեն ինչ հանդարտութեամբ կարգադրել.
ինձ համար ծանր է ականատես լինել այդպիսի տարօրինակ
սկզբնաւորութեանը, վերջացրէք ինքներդ, ես գնում եմ հանգստա-
նալու: Այդ ասելով շուռ եկաւ և զիմեց դէպի իր ննջարանը, ուր
նա սովորաբար հանգստանում էր: Բայց որդին աղերսական խօսքե-
րով կանգնեցրեց նրան՝ ասելով. հայր, մի՛ շտապէք և մի՛ բարկա-
նաք աղջկայ վրայ: Այս բոլոր թիւրիմացութեան պատճառը միայն
ես եմ, որ մեր բարեկամն անպատեհի կերպիւ բարդեց: Խօսեցէք,
պառւական հայր, ձեզ եմ վստահանում այս գործը: Մի վախենաք
և մի՛ նեղանաք: Բոլոր գործը մի անգամից վերջացրեցէք: Ապա-
ղալում ես ձեզ այնքան բարձր չեմ համարի, եթէ դուք իմաստու-
թեան տեղ չարամտութիւն գործադրէք:

Յարգելի քահանան ժպտալով ասեց. ի՞նչ տեսակ հմուտութիւն
հարկաւոր էր, որ կարելի լինէր դուրս քաշել այս բարեսիրտ աղջ-
կայ խոստովանութիւնը և նրա սիրտը բաց անէր մեր առջև: Միթէ
այժմ այս հոգսը քեզ չի զմայլեցնում և ուրախացնում, դէհ, ինքդ
խօսի՛ր. ինչո՞ւ եմ պէտք ուրիշի բացատրութիւնները: Այդ ժամա-
նակ Հէրմանը քաղցրութեամբ ասեց, թող արտասուքը և բուպեա-
կան վիշտը չանհանգստացնեն քեզ, որովհետեւ դրանք ծառայում
են քո և իմ բախտաւորութեան համար: Ես չեկայ աղբիւրի մօտ,
քեզ, սքանչելի աղջկադ, աղախին վարձելու, այլ եկայ քո սէրը
դրաւելու: Բայց ան, ամօթխած աչքս չէր կարող տեսնել քո սրտի
համակրութիւնն, այլ աչքերիդ մէջ տեսայ միայն սիրալիրութիւն,
երբ աղբիւրաջրի հայելու մէջ ինձ ժպտում էիր: Քեզ մեր տուն
բերելն արդէն իմ երջանկութեանս կէսն էր: Կատարեալ արա իմ
բախտաւորութիւնս, թող քո մոլորքն օրհնութիւն բերէ տանս վրայ:

Աղջիկը սրտաշարժ նայեց երիտասարդին, երկուսն էլ գրկեցին և համբուրեցին միմեանց, որ նրանց ամենաբարձր բաղձանքն էր, որ և սիրահարածների համար տենչալի զրաւական է կեանքի ապագայ և անվերջ բախտաւորութեան համար:

Այդ միջոցին քահանան միւսներին ամեն ինչ բացատրել էր:

Աղջիկը մօտեցաւ իր ապագայ կեսրայրին և սրտանց խոնարհւելով համբուրեց նրա ձեռքը և ասեց՝ դուք արդարասիրութեամբ ներեցէք իմ վշտալի արտասուքին և ուրախութեանս արցունքին: Ո՛հ, թողութիւն աւէք իմ զգացածիս համար և թոյլ աւէք վայելել անջն բախտաւորութիւնը, որ այժմ պարգևեցիք: Այո՛, առաջին դժկամութիւնը, որ ես շփոթւելով պատճառեցի ձեզ՝ թող վերջինը լինի: Ինչ պարտաւորութիւն որ աղախինը հաւատարմութեամբ յանձն է առնում կատարել՝ ես ձեր դուստրն եմ, ինձ վրայ եմ վերցնում:

Հայրն իսկոյն արտասուելով գրկեց նրան: Մայրը մոերմաբար մօտեցաւ և սեղմելով նրա ձեռքը՝ համբուրեց նրան:

Խեղացի և բարեսիրտ քահանան յանկարծ բռնեց տանտիրոջ ձեռքը և մատից հանեց նրա պսակի մատանին, յետոյ առաւ տան տիկնոջ մատանին և նշանեց սիրահարներին՝ ասելով, թող այս ոսկե մատանիներն երկրորդ անգամ այսպէս ամուր կապ լինեն՝ ինչպէս հիշն էր: Այս երիտասարդը կատարելապէս սիրահարւած է այս աղջկայ վրայ և աղջիկն էլ յայտնեց իր սէրը: Ուրեմն, նշանում եմ ձեզ համաձայնութեամբ ծնողների և ներկայութեամբ մեր բարեկամի, օրհնւած լինիք յաւիտեան: Դրացի զեղագործն էլ տւեց նրանց իր օրհնութիւնը: Բայց երբ քահանան ոսկե մատանին հազցնում էր աղջկան զարմանալով տեսաւ նրա սատին մի երկրորդ մատանի, որ Հէրմանն զեռ ևս աղբիւրի մօտ էր տեսել: Քահանան բարեկամաբար կատակ անելով՝ ասեց. ինչպէս, դու երկրորդ անգամ ես նշանում: Զգո՛յշ եղիր, որ առաջին նշանածդ սեղանի առջև չջայտնւի և չընդդիմաբանի:

Աղջիկն ասեց, ո՛հ, թոյլ աւէք մի բոլոր նւիրել այդ յիշատակին, որովհետեւ այն բարի մարդն արժանի է յիշատակութեան, որ բաժանւելով ինձանից՝ տւեց ինձ այս մատանին և այլ ևս չվերադարձաւ իր հայրենիքը: Նա բոլորը նախազգում էր, երբ ազատու-

Թեան սէրը և նոր հանգամանքներում դործելու ցանկութիւնը տարաւ նրան դէպի Պարիզ, ուր նրան բանտարկեցին և մահացրին: Բախտաւոր եղիր, ասեց նա, ես զնուծ եմ, որովհետեւ այժմ աշխարհումս ամեն ինչ սկսել է շարժւել և բաժանւել: Ամենահաստատ Թագաւորների հիմնական օրէնքները քայքայւում են, հին հողատէրերի կայքերը խլում են, բարեկամը անջատւում է բարեկամից և սիրահարը՝ սիրահարից: Նա քեզ այստեղ եմ թողնում և, ով զիտէ, Յւրտեղ պէտքէ քեզ կրկին գտնեմ: Կարելի է, որ վերջին անգամն ենք խօսում միմեանց հետ: Աւղիղ է, որ ասում են Թէ մարդս այս երկրում օտար է: Այժմ ամէն մէկս աւելի օտար ենք դարձել քան Թէ երբ և իցէ: Մեր հողն այլ ևս մեզ չի պատկանում, զանձներն սկսել են տեղափոխւել: Ոսկին և արծաթը ձեռքիցս ելնում են: Ամեն բան շարժողութեան մէջ է. կարծես Թէ արդէն կազմակերպւած երկիրն ուղւում է կրկին խաօսի փոխել և երկնի վրայ նորից խաւար տարածւել: Դու քո սէրն ինձ համար պահիր և եթէ մի օր երկրի փլատակների վրայ միմեանց գտնենք, մենք կը լինենք նորոգւած, կերպարանափոխւած, ազատ և ճակատագրից անկախ էակներ: Խնչը կարող է ինձ արգելել զնալու, քանի որ այս տեսակ օրեր ենք քաշում: Բայց եթէ անկարելի լինի մի որևէ անգամ յաջողութեամբ ազատւել այն վտանգներից և խաղաղութեամբ ապրել՝ այդ դէպքում պահիր յիշողութեանդ մէջ իմ պատկերը և քաջութեամբ զինւած՝ պատրաստ եղիր Թէ բախտաւորութեան և Թէ զժբախտութեան հանդիպելու: Եթէ մի նոր բնակարան և մի ուրիշ կապակցութիւն հրապուրի քեզ՝ շնորհակալութեամբ վայելիր այն՝ ինչ որ ճակատագիրդ քեզ համար պատրաստած կը լինի: Անորաւ սիրով սիրիր քեզ սիրողներին և բարիքի համար միշտ շնորհակալ եղիր: Բայց և զգոյշ կացիր, որովհետեւ մի նոր կորուստ կրկնակի վիշտ կարող է պատճառել քեզ: Ինչ կեանքը քեզ համար նւիրական լինի, բայց կեանքը մի՛ գերադասիր մի այլ բարիքից, կայքն ինքն ըստ ինքեան ոչինչ է: Այս խորհուրդները լսելուց յետոյ այլևս չտեսայ այն ազնիւ մարդուն:

Այս խօսակցութիւնից յետոյ՝ ես ամեն ինչ կորցրեցի և հազար անգամ մտածել եմ նրա նախազգացումների մասին: Այլ և չիշում եմ նրա խորհուրդները, որովհետեւ այստեղ նորից ներկա-

չանում են ինձ սէր, բաղդ և ցանկալի յոցներ: Ներքի, իմ սիրելի ընկեր, որ ես թեա թեիդ զցած ուրախութիւնիցս դողում եմ: Նոյնը պատահում է և նաւորդին, երբ նա վերջապէս հասնելով ցամաք՝ զգում է, որ մինչև անգամ հաստատ հողի վրայ էլ երբեւում է: Այս ասելուց յետոյ մատանին հազաւ ունեցած մատանու վրայ:

Հերմանն այրական զւարթ շարժւածքով վրայ բերեց՝ Գորութեա, այս ընդհանուր խառնակութեան ժամանակ թող մեր միութիւնն աւելի հաստատ լինի: Մենք կը դիմանանք, միմեանց նեցուկ կը լինինք և կը օրհնենք մեր սիրուն կալւածքն: Եթէ խառն ժամանակներում մարդ ինքն էլ անհաստատ լինի՝ չարիքը կ'աւելանայ, որ յետոյ ինքն իրեն առաջ է գնում: Բայց ով իր խելքն իր գլխին է պահում՝ նա իր համար մի նիւթական և բարոյական աշխարհ է ստեղծում: Գերմանացուն վայել է այս շարժումներին ուղղութիւն տալ և ակարացած թափառել զանազան կողմեր: Մեր երկիրը մեզ է պատկանում, այսպէս պէտքէ ասել և պահպանել: Քաջ ժողովուրդները միշտ գովելի կը լինեն, եթէ Աստուծոյ և օրէնքի, ծնողների, կանանց և երեխաների համար կը պատերազմեն թշնամու դէմ և միասին կ'ընկնեն: Դու իմն ես. իսկ իմն՝ ինձ է պատկանում: Այլ թէ երկիրդով կը պահպանեմ քեզ և հոգալով կը վայելեմ, այլ քաջութեամբ և զօրութեամբ: Եւ եթէ թշնամիներն այժմ կամ երբեւիցէ վտանգ սպառնան՝ ես ինքս կը զինեմ և ուրիշներին էլ զէնք կը տամ: Գիտեմ, որ դու կը պահպանես տունը և կը հոգաս մեր ծնողների համար: Ո՛հ, այդպիսի ղէպում կուրծքս վահան կը դարձնեմ: Եթէ ամէն մէկն ինձ նման մտածէր՝ ոյժի դէմ ոյժ դրած կը լինէինք, բոլորս էլ խաղաղութիւն կը վայելէինք:

ԲԱՐԻ ԳԻՇԵՐ...

Դ Ե Ր Ե Ն Ի Կ Դ Ե Մ Ի Ր Ճ Ե Ա Ն Ի

Լուռ գիշեր է. որպէս նսեմ ուրախան
Թափառում եմ ես «նրա» տան առաջին,
Շուտով պէտք է քայլամուկոր հեռանամ,
Նոր ոյժ տալով իմ այս սիրոյ տանջանքին...

Բարի գիշեր... ահա հանգաւ ճրագը,
Պատուհանը մթութեան մէջ թողնելով.
Խորհրդաւոր, լուռ է «նրա» սենեակը,
Որպէս տաճար, նւիրական, անվրդով...

Բարի գիշեր... տես լուսինը դալկացած
Մեղմ ննջում է այն ձիւնագոյն ամպերում
Եւ թախծալի սուերներով փաթաթւած
Բարդիները լուռ քնում են պարտիզում...

Բարի գիշեր... ահա լռեց ամեն ինչ...
Օ՛ր ամենքին բարի գիշեր պէտք է գայ —
Միայն սիրոս տառապում է տանջանքից,
Միայն սիրոյս բարի գիշեր էլ չկայ...

ՄՐՏԱՌՈՒՉ ՊԱՏՍՈՒԹԻՒՆ

(Պատմածք, վերցրած—ժերոմ—ժերոմի համանուն զրոյցից)

Թարգմ. ՄԻՔ. ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

—Ես ուզում եմ, սիրելի բարեկամ, որ դուք, եթէ կարելի է, մի սրտառուէ պատմութիւն գրէիք Մենդեան համարի համար, —ասաց ինձ մի քանի տարի առաջ Շաբաթնօրեայ թերթի հրատարակիչը. երբ ես մի յուշիսեան գեղեցիկ առաւօտ մտայ նրա սենեակը: —Թոմասը յանձն առաւ պատրաստել մի կոմիկական զրոյց: Նա ասում է, որ անցեալ շաբաթ մի հանաք է լսել, որը կարող է մշակել: Ես կարծում եմ, որ ինձ է մնում գրել մի ուրախ պատմութիւն երկու սիրահարների կեանքից և այն մարդու մասին, որին թէև բոլորը մեռած էին հաշուում, բայց նա յայտնւում է Ճննդեան նախընթաց օրը և ամուսնանում մի երիտասարդ աղջկայ հետ: Յետոյ, ես կարծում եմ, մենք կ'ստիպենք Սկիփոնեսին մի ամբողջ սիւնակ գրել Մենդեան համար գնած իրերի ու շատակերութեան մասին: Նա միշտ այս մասում շատ լաւ է. լաւ մշակած ձևեր ունի, ինչպէս գիտէք, և խօսում է այնպէս, որ ինքն էլ լաւ է հասկանում, թէ ինչ է ուզում ասել:

—Մի ուշացնէք, —ասում էր ինձ մեր խմբագիրը, —ուզարկեցէք ինձ անպատճառ օգոստոսի վերջերքին. ես կ'աշխատեմ Մենդեան համարը աւելի շուտ լոյս ընծայել: Մենք անցեալ տեղամ նոյնը չկարողացանք անել հոկտեմբերից առաջ: Ես էի ուղիլ, որ Կլիպպերը մեզանից կրկին առաջ անցնէր:

—Օ, մի' անհանգստացէք, ամեն ինչ կարգին կը լինի, —ասա-

ցի ես անհոգութեամբ,—ես բոլորը կ'անեմ: Ես այս շաբաթ ազատ եմ և անմիջապէս գործի կը ձեռնարկեմ:

Հէնց որ տուն եկայ, սկսեցի սրտառուէ նիւթեր ընտրել, բայց իմ մաքով ոչ մի սրտառուէ պատմութիւն չանցաւ: Հակառակի նման ամենաժիժաղելի երեակայութիւններ ծնեցին զխումս:

—Ակներև է, որ ես այժմ տրամադիր չեմ զգայուն լինելու,—ասացի ինքս ինձ. Ստիպել իրեն տխրութեամբ համակելու—անօգուտ է: Իմ առաջ դեռ շատ ժամանակ կայ: Կը սպասեմ, մինչև որ ինձ տխուր զգամ...

Բայց ժամանակն անցնում էր, իսկ ես ինձ աւելի ու աւելի ուրախ էի զգում: Օգոստոսի կիսում դրութիւնս արդէն սկսում էր լուրջ կերպարանք ընդունել: Եթէ ես այս կամ այն միջոցով մի շաբաթուայ կամ տասն օրուայ ընթացքում չկարողանամ մաղձօտութեան մէջ ընկնել, ոչինչ չի լինիլ մեր Շաբաթնօրեայ թերթի Ծննդեան համարում, որ և կը տխրացնի բրիտանական հասարակութեանը և ընտանեկան ընթերցանութեան համար հըռօշակած հրատարակչական անունը կը կորչի անգառնալի կերպով:

Այդ ժամանակ ես մի բարեխիղճ երիտասարդ մարդ էի: Ես խօստացայ մի սրտառուէ պատմութիւն գրել չորս ու կէս սիւնակի չափով օգոստոսի վերջերքին հասցնելու համար: Որքան մտաւոր ու ֆիզիքական նեղութիւններ պէտքէ կրէի, քանի որ դործ պիտի կատարել և չորս ու կէս սիւնակ գրածք պատրաստ պիտի լինի իր ժամանակին:

Ես սկսեցի կարդալ բոլոր այն սրտառուէ պատմութիւնները, որոնք կարող էի ճարել: Բայց այդ չօգնեց: Վուդսփորտի «Մենք եօթով» ոտանաւորի վտքրիկ աղջիկը ինձ միայն զրգուում էր, այնպէս որ ես ուզում էի նրան սպանել: Բայրընի պօէմաների ծովահէնները ինձ միայն զգացնում էին: Երբ որևէ վէպում մի հերոսուհի էր մեռնում, ես ուրախանում էի, իսկ երբ հեղինակը հաւատացնում էր ինձ, որ հերոսը իր կեանքում այլ ևս չծիծաղեց, ես չէի հաւատում:

Իբրև վերջին միջոց, ես վեր առայ իմ սեպհական մտաւոր արտադրութիւնները: Նրանք ստիպեցին ինձ ամաչել, բայց ինձ չանբաղդացրին գոնէ այն ձևով, որպիսին ես էի ցանկանում:

Այն ժամանակ ես գնեցի բոլոր աչքի ընկնող զւարճալի հեղինակութիւնները և բոլորն էլ քաջաբար կարդացի։ Նրանք բաւականաչափ իջեցրին իմ տրամադրութիւնը, բայց ոչ այնքան։ Իմ տրամադրութիւնը ոչնչի չէր հպատակուում։

Նշանակաւ ժամանակից մի շաբաթ առաջ ես եկայ մեր խմբագրի մօտ և յայտնեցի նրան բոլորը։

—Տէր Ասուած, ի՞նչ է պատահել ձեզ,—ասաց նա։—Դուք միշտ լաւ էք եղել այդ մասում։ Մտածե՛լ էք արդեօք աղքատ աղջկայ մասին, որ սիրում է երիտասարդ մարդուն, իսկ վերջինս գնում է և այլևս երբէք չի վերադառնում, իսկ աղջիկը միշտ սպասում է և սպասում և ոչ ոք չգիտէ, որ նրա կեանքը փշուած է։

—Ի հարկէ, —վրաբերեցի ես մի տեսակ բարկութեամբ,—ինչ մի՞թէ դուք ինձ իւր մասնագիտութեան հիմնական կանոնները չիմացող մի մարդու տեղ էք դնում։

—Հապա ի՞նչ,—նկատեց նա,—այդպէս չէ։

—Ոչ,—պատասխանեցի ես,—երբ ամուսնութիւնը ներկայանում է ամենքի համար այդպիսի մի դժբաղտութիւն, ինչպէս ներկայ ժամանակներում, ի՞նչպէս կարելի է վիշտ գտնել այն մարդկանց սրտում, որոնք այնքան բաղդաւոր են, որ կարողացել են խոց տալ ամուսնութիւնից։

Հը,—շտապեց նա մտախոհ կերպով,—իսկ ի՞նչ կ'ասէք այն երեխայի մասին, որը խնդրում է իրեն շրջապատողներին լաց չիտնել, մինչդեռ ինքը մեռնում է։

—Ասուած ձեզ հետ,—ասացի ես անբաւական ձայնով,—առանց այն էլ աշխարհումս չափազանց շատ երեխաներ կան, նախեցէք թէ ինչպէս են նրանք ազաղակում և թէ որքան փող են փչացնում հէնց միայն ոտնամանների համար։

Իմ հրատարակիչը համաձայնեց, որ ես մանուկների կեանքից սրտառու պատմութիւն գրելու պատշաճ տրամադրութիւն չունիմ։

—Յարմար չէ արդեօք մի շան պատմութիւն,—կրկին փորձեց նա,—մի բան անյայտացած շան մասին։ Այդպիսի նիւթը միշտ հետաքրքրութեամբ է կարդացւում։

—Այդ չի ասդիւ Ծննդեան պատմութեանը,—վրաբերեցի ես։

Առաջարկութիւն եղաւ նոյնպէս դրել խաբւած աղջկայ մասին, բայց մերժեց, որովհետեւ դա չափազանց անհամապատասխան նիւթ էր լոնային շրջանի արբանեակն նշանաբան կրող մի հրատարակութեան էջերի համար:

—Դէ, մտածեցէք այդ բոլորի մասին մի օր ևս, — ասաց իմ հրատարակիչը:

— Ես չեմ ուզում դիմել Ջէնէսին. նա զգացւող չէ և մեր ընթերցողները նրա ոճը միշտ չեն սիրում:

Ես մտածեցի, որ լաւ կը լինէր գնալ և խորհրդակցել իմ բարեկամներից—նոյն ժամանակի ամենայայտնի և ժողովրդական հեղինակներից մէկի հետ: Ես շատ էի հպարտանում նրա բարեկամութեամբ, որովհետեւ նա իսկապէս մեծ մարդ էր, սակայն ոչ «մեծ» բառիս իսկական և պատմական նշանակութեամբ, այլ երբ նա գրում էր մի գիրք, հրատարակւելուց յետոյ առաջին մի քանի շաբաթների ընթացքում տարածւում էր հարիւր հազար օրինակներով, և երբ խաղում էին նրա գրած որ և է պիէս, թատրոնը հինգ հալիւր անգամ անընդհատ կերպով լինէր էր լինում: Նրա իւրաքանչիւր նոր արտադրութեան մասին ասում էին, թէ դա աւելի խելօք, աչքի ընկնող և նշանաւոր գրւածք է, քան թէ նրա առաջ գրած արտադրութիւնները: Ուր որ անգլիերէն էին խօսում, նրա անունն էր հնչում իբրեւ յայտնի և յարգւած անուն: Ուր որ ղնում էր, ամեն տեղ նրան սիրով ողջունում էին, նրա առաջ խոնարհւում էին և նրան պատուանդանի վրայ էին կանգնեցնում: Նրա թովի կացարանի, թովի խօսակցութեան և վերջապէս նրա թովի անձնաւորութեան նկարագրութիւններովն էին զբաղւած բոլոր լրագրերը: Շէկսպիրը իր ժամանակին կիսով չափ ժողովրդականութիւն չէր վայելում, ինչպէս Պէ, իր ժամանակին:

Բարեբաղտաբար նա դեռ քաղաքումն էր. երբ ինձ տարան նրա փառահեղ կերպով կահաւորած պարսպման սենեակը, ես նրան լուսամտի առաջ նստած գտայ յետճաշեան սիգարը ծխելիս:

Նա ինձ սիգար առաջարկեց հէնց նոյն արկղից: Իմ բարեկամի սիգարից հրաժարւել չէր կարելի: Ես գիտեմ, որ նա իւրաքանչիւրին կէս կոսն է տալիս: Եւ այդպէս ես վերառայ ծխեցի և նրա հանգէպ նստելով, յայտնեցի իմ ցաւը:

մար, որ նրան էր խոստացւած, վեհ կեանքի շնորհ յօգուտ ուրիշներին և աղօթում էր այն մասին, որ ինքը միշտ արժանի լինի այդ մեծ շնորհին: Եւ այդ սպասողական խնդակցութեան միջոցին կեանքի մանր անախորժութիւններն անցնում էին նրա մօտով, որպէս տաշեղները քշուում-տարւում են զօրեղ զետի ընթացքով: Տղայի հասունանալուն համեմատ ևս ձայները խօսում էին նրա հետ հետզհետէ բարձր ու բարձր մինչև որ նա տեսաւ գործը մօտ և պարզ իր հանդէպ, ինչպէս որ ճանապարհորդը սարից տեսնում է հովտի մէջ ձգւած շաւիղը:

Այդպիսով տարիներն անցան, նա հասուսանացաւ և նրա առաջ բացւեց իր կեանքի մեծ գործը: Այն ժամանակ յայտնւեց չար դէը և փորձեց նրան, այն դէը, որ վաղուց շատ յայտնի մարդկանց էր ոչնչացրել, այն դէը, որը դեռ պիտի սպանի շատ մեծ մարդկանց—աշխարհի յաջողակութեան դէը: Դէը շէնջաց նրա ականջում չար խօսքեր և—թող Աստուած ների նրան—նա հնազանդեց այդ խօսքերին:

Ճիշտ օգուտ քեզ, եթէ դու գրես մեծամեծ ճշմարտութիւնների ու վեհ մտքերի մասին: Աշխարհը խնչով կը փոխարինէ նւրանց: Այն մարդիկ, որոնք եղել են երկրի ամենամեծ դաստիարակներն ու բանաստեղծները, որոնք իրենց կեանքն անգամ գրել են մարդկութեան համար, արդեօք ստացան ուրիշ վարձատրութիւն, բացի արհամարանքից, մոռացութիւնից և աղքատութիւնից: Նայիր շուրջդ: Միթէ շատ իսկական նահատակների վարձատրութիւնը, համեմատած ամբոխի ճաշակով հասկացւած հարստութեան հետ, չի կարելի աղքատութիւն անւանել բառիս բուն նշակութեամբ: Այո, ներկայ երգիչները պատիւ են ստանում, երբ արդէն մեռած են լինում, իսկ այն մտքերը, որ նրանք մի ժամանակ մոցրել են ժողովրդի մէջ, յառաջ են բերում խլրտում, որն ընդարձակւում է աւելի ու մեծ շրջանակով կեանքի ովկեանոսի մէջ: Բայց սրանից ինչ օգուտ այն մարդկանց համար, որոնք սովից են մեռել: Դու տաղանդ ու հանճար ունիս: Դու կարող ես հռչակ ունենալ աշխարհում:

Հարստութիւնը, փառքը, կարողութիւնը քոնը կարող են լինել: Դու կարող ես ունենալ փառահեղ սարգ ու կարգ և ճոխ ճաշ: Դու կարող ես մեծ լինել այն մեծութեամբ, որն ընդունում է

աշխարհը, փառաւորել այն փառքով, որը աչքերովդ կարող ես տեսնել: Աշխատիր աշխարհի համար, և աշխարհը շուտով կը վարձատրէ քեզ, աստածների վարձատրութիւնը յետաձգում է երկար ժամանակով»:

«Իււր յաղթեց նրան և նա ընկա»:

«Եւ Աստուծոյ ծառան լինելու փոխարէն, նա դարձաւ մարդկանց ճորա»:

«Նա գրում էր ամբօխի համար այն բաների մասին, ինչի մասին ամբօխը սիրում էր լսել. ամբօխը ծափահարում և փող էր շարտում նրան, որը նրանց վերադնելու համար կռանալով, ժպտում, խոնարհւում և փառաբանում էր ամբօխի մեծահոգութիւնն ու աստատաձեռնութիւնը: Իսկ արախտական ստեղծագործութեան ոգին, որն ենթարկւած է մարդարէական հանճարի ոգուն, թողեց նրան, և նա դարձաւ խելօք խաբեբայ, ճարպիկ մանկավաճառ, որի միակ ցանկութիւնն էր հասկանալ ամբօխի ճաշակը՝ ըստ աջնմ մտածելու և գործելու համար»:

«Ինձ ասացէք միայն, թէ ի՞նչ է ձեզ դուր գալիս, — մտածում էր նա, — որպէս զի կարողանամ՝ գրել ձեզ այն մասին, ով բարի մարդիկ: Կրկին նախկին խաբէութիւնն էք ուզում: Սիրում էի զեռ. ևս հին փթած պաշմանաւորութիւնները, որոնք կրում են կեանքի Փորձուքները արգելում են ծաղիկներին թարմ օդ շնչելու: Արդեօք կրկնեմ մանկական թոթոպանքը, որ դուք միլիօն անգամ լսել էք: Պաշտպանեմ արդեօք ստութիւնը, անւանելով նրան ճշմարտութիւն: Ի՞նչ, ծածկեմ ձեզ մօտ ճշմարտութիւնը կամ զովաբանեմ նրան: Ի՞նչպէս, շողօքորթեմ՝ ձեզ այսօր և ինչպէս վաղը կամ միւս օրը: Ասացէք ինձ միայն թէ ի՞նչ էք ուզում, որ կարողանամ մտածել ու ասել ձեզ և ստանամ գրոշներն ու ծափահարութիւնները»:

«Այդպէս նա հարստացաւ, փառաւորեց և մեծացաւ: Նա ունէր չքեղ շորեր և ձոխ ճաշ. ինչպէս խոտացել էր դեւը, նա ունէր ծառաներ, ձիեր և կառքեր. և բաղաւոր էր այն չափով, որքան որ այս բոլորը կարող է բաղաւորութիւն բերել, եթէ միայն նրա գրասեղանի ամենահեռաւոր արկղում դեռ չգտնէր մի փոքրիկ փաթեթ (որը ոչնչացնելու քաջութիւն չունէր նա), — դեղնած ձեռա-

զրերի մի փաթեթ, որը զրւած էր պատանեկական ձեռագրով: Այդ թերթերը նրան պատմում էին աղքատ պատանու մասին, որ երբեմն թափառում էր քաղաքի փողոցներով և ոգևորւում իրեն խոստացւած մեծութիւնով, որը տրւում է երկնքի հրեշտակներին միայն: Այդ պատանին մեռաւ յաւիտեան և թաղւեց ընդմիշտ...»

Այդ մի շատ տխուր պատմութիւն էր, բայց ոչ այնպիսի սրտառուչ պատմութիւն, որը պահանջում է հասարակութիւնը Ծննդեան համարից: Եւ ես վերջ ի վերջոյ ստիպւած եղայ կրկին դիմել սրտով փշրւած աղջկայ պատմութեանը:

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

4. Ն ա հ ա պ ե տ ա կ ա ն Կ ա Ր :

Քրիստոնեայ բոլոր քաղաքակիրթ ու կիսաքաղաքակիրթ ժողովրդները, իրանց կրօնի արմատները հրէական Հին-Ուխտի մէջ տեսնելով, հարկ են զգում ոչ միայն եկեղեցիներում, այլ և կթրական հաստատութեանց ու ընտանիքների մէջ, եթէ ուսումնարաններում չի աւանդուած կրօնագիտութիւն, այդ Ս. Գիրքն իբր կրօնական-բարոյական դաստիարակութեան գլխաւոր հիմքերիցն ընդունել: Հրէաների տիպար նախապետական կեանքն իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ խոր ապաւորութիւն է թողել ժողովրդների վրայ, այդ կեանքին վերադառնալը մի սիրելի իղծ է զառել նրանց համար: Բայց իհարկէ նոյնիսկ այդ տիպար համարած կեանքը հեռու չէ բարոյական խոշոր թերութիւններից, որքան էլ ինչ պէս լոցէն գիտում է, ժամանակի հեռաւորութեան իզեպականացնող ուժի և բանաստեղծական նկարագրութեան միջոցով նա պաշտօն չերեար: Այս գրաւիչ կեանքի բնորոշ չափանիշն է ընտանիքի անդամների առաջնական հնազանդութիւնը մեծին՝ հօրը կամ նրա բացակայութեանը՝ մօրը: Հիմա այդ առանց դասողութեան հնազանդելը մենք տեսնում ենք հոգեբանօրէն նրանց վիճակակից մանկան կեանքում, մենք պահանջում ենք այդ իբրեւ ծնող ու դաստիարակ, քանի որ նա տակալն կարողութիւն չունի «իր չարն ու բարին ճանաչելու»: 'Ի հարկէ, նախկին

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1895 թ. № 1 և 2:

հեղինակութեան տիրոջ, զօրաւորի բարոյական զարդացման աստիճանին՝ անզօրի իրաւութեանը կարող են զոհ գնալ բռնութեան ու կամայականութեան: Բաւց նահապետական կեանք ասելով միայն այս նեղ ընտանեկան շրջանը է՝ որ հասկացւում է քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, ալ նաեւ իշխանական ու թագաւորական որոշ վարչական ձեւ: Նրբ իշխան ու հպատակ մի ընտանիքի անդամ չինելու գիտակցութիւնը դեռ պահպանել են, երբ մինը միւսի պէս է մտածում, նահապետական պետութիւնը աւսպիսով ներկայացնում է մեզ մի ընդարձակ ընտանիք: Նահապետի մէջ միացած են բոլոր բարձրագոյն պաշտոնները՝ զօրապետութիւն, դատաւորութիւն, քրմապետութիւն և ալլն: Նրբ կենսական պահանջներն առանց աշխատանքի բաշխման էին կատարւում, երբ դեռ նրան չէր եկել մրցակիցների չարասն մաքառումը, նահապետական մարդու ճանապարհը, ինչպէս ասում է Լոքէն, «որոշ գծած էր, որի մէջ իւրաքանչիւրն, աշխարհի կանոնաւորութեամբ էր ոտք դնում, ինչպէս բնութիւնը զարդացնում է մարմնական կեանքը»: Այս պարզ ընտանիական չարաբերութիւնները ոչ միայն բարոյական, ալլե կրօնական գղացմունքների աղբիւր պէտքէ դարձած լինէր, երբ նահապետն իր ստորադրեալների համար մի թանձրացեալ օրինակ պէտքէ հանդիսացած լինէր աստածաշին հեղինակութեան, գթութեան, հոգատարութեան և ալլն:

Այս դարու գլխաւոր պարագմունքը՝ խաշնարածութիւնը իր բոլոր պարագաներով ու շրջապատող հանգամանքներով՝ պէտք է պարզւի մտնկան, նա կենդանիների խնամատարութեամբ պէտք է գէթ մասամբ մտնի ալլ կեանքն և որ, ինչպէս Schuljahr-ների հեղինակները ասում են, «երբ փոքրիկները նահապետների զգացմունքների, ցանկութեանց, կամքի աշխարհն են տեղափոխւում, նրանց արտաքին աշխարհին էլ օտար չպէտքէ մնան սաները: Որովհետեւ համաձայն ներքին կեանքին կազմւում է մարդու արտաքինը և առանց սրան ալլ չի կարող հասկանալի լինել: Ուրեմն փոքրիկները պէտքէ ճանաչեն ամբողջ արտաքին կեանքը, իր ձեւերով ու կարիքներով, հանդերձանքը, ուտելիքն ու ըմպելիքը, նրանց պատրաստելու կերպերը, բնակարանը, ընտանի կենդանիներն և ալլն: Մանուկները պէտք է, որքան հնարաւորէ, ընտանի դասնան նահապետներին վրաններ ու մ:

Հաշկական նահապետական դար:

Անգ հասած պատմական տեղեկութիւններին նախելով՝ մեր նախահայրերի կեանքը նոյն իսկ Հաշկի ժամանակներից աշխարհի քաղաքակրթական առանձնաշատկութիւններ է ներկայացնում, որ մեզ դժարացնում է նրան համեմատել հրէական նահապետական կեանքի հետ: Մի

աչդպիտի կեանք կարող էին մեր նախնիք վարած լինել մինչև Արամ, որից սկսում է միապետական իշխանութիւնը, որը, տեղական չմնալով, մի տեսակ դատաւորական վարչութեան է վերածւում ասորեստանցի- ների գերիշխանութեան ժամանակներում:

Մերոնք էլ հաւանականաբար անցած պէտք է լինէին էնտոգամիայի (իրանց ընտանիքից կին առնելու) և էքստոգամիայի (հեռաւորներից կին առնելու) շրջաններից: Ինչպէս Ս. Բահաթրեանցն վիշում է «Մուրճ»-ում,¹⁾ Հալկի ժամանակ առաջին տեսակ ընտանեկան ձեռն էր գոյութիւն ունեցողը, «դուստր» նաև կնոջ տեղ էր գործածւում: Բաղմակնութեան ու մերձաւորներից կին առնելու սովորութեան հետքերը մնացել էին մինչև Արշակունեաց ժամանակները: Բաց կան հետքեր, ինչպես օրինակ արնոյ գաղթականների «մամոնց ու մարանց տուն» բառերը, «տնիւտայ» ընդունելու սովորութիւնը, որոնք ցոյց են տալիս որ մեզանում էլ պէտք է նախ մաշւորական ընտանիքը կազմակերպւած լինէր: Այս դրութեանը պէտք է չաջորդած լինէր կալածական կամ տանուտրական կառավարութիւնը, որ, ինչպէս Պալաւանեան ասում է, «հայոց էլ իբրև հովանական ու երկրագործական ժողովրդի՝ սեպական էր սկզբնական ժամանակները»: Նա, այս կեանքը հրէական նահապետականին նման նկարագրելով, եզրակացնում է. «սրանից երևում է, որ գլխաւոր նահապետի իրաւունքը շատ չէր զանազանւում երկրորդական նահապետների կամ ցեղապետների ինաւունքներից»: Նոյնը «Փորձ»-ում ասում է. «Մար Աբասի մի երկու ակնարկութիւններից երևում է, որ մեզանում առաջին նահապետները միանգամայն քրմապետներ են եղել»: Այս նահապետական ընտանիքները, բաղմանալով ու ճիւղաւորւելով, պէտք է նախ ծնունդ են բերել բաժանւելին, սակայն, ինչպէս Բահաթրեանցն¹⁾ դիտում է, «դրանց ներքին կապը չբանդւեց, ընդհակառակը Հալկը և Նրանից ուղիղ գծով առաջացած չաջորդները առաջնորդում էին բովանդակ ազգը: Այլ տեղ նա ասում է. «Հալկագունիք վաղ բաժանւեցան ցեղերի, հարազատ և ստորագրեալ ցեղերի, առաջինները ազնւականներ և երկրորդները շէների կարգն ընկան»: Աւ մի ալ տեղ, «Խորենացու ասելով Խոբից սերեց Խորխոռունի մի ծնախարարութիւնը... Մեծ ցեղերի և ծնունդների գլուխ կանգնածները իրենց անկախութեան ժամանակ նախարար էլ են անւանում: Հետեաքար նախարարութեան ու տէրութեան իրաւունքը մէկ էր»: Ուրեմն նաև պետական կազմակերպութիւն ունէր Հալկազանց կեանքը: Ահա՛ դժւարութիւններ մեր քաղաքակրթութեան այս աստիճանը սահմանելու գործում:

Մեր նախահայրերի նահապետական կեանքի բարոյական կող-

¹⁾ Հողալին և անձնական իրաւունքը Հին-Հայաստանում, Մուրճ 1894

մերն աւելի քիչ լիշատակարաններ են թողել: Յալանի է, որ հալրենա-
օիրական ու անկախութեան ոգին, կրօնական զգացմունքները, զարգացած
էին նրանց մէջ: Արալի և Հալկի մասին մնացած երախտագիտական աւ-
անդութիւնները, աստուածներին, ալս մտաւոր, բարոյական ու ֆիզիքական
բարեմասնութեանց իդէալներն՝ բազմակողմանի ճիւղաւորւած ցեղազրու-
թիւնն և ալլն ֆակտեր են:

Նահապետական դարում, ինչպէս հրէաները, մեր Նախահալրերն էլ
խաշնարածութիւնն ից զառ հոգագործութեամբ էլ էին պա-
րապում: Իսկ թէ սկսեալ որ ժամանակներից նրանց արգաւանդ դաշտերը
լցեցին տեսակ-տեսակ արօներով, ալլիներով, պարտէզներով, որոնց մասին
Հերոդոտ իբրեւ ականատես պատմում է, չալանի չէ:

Այս դարու հալրի արւեստագիտական հմտութիւնը, ինչպէս
երևում է, շատ ստոր աստիճանի վրա պէտքէ կանգնած լինէր: Յալանի է
որ Շամիրամ ժ.Վ. դարում Վ. ա. Հալաստանում հարկաւոր ճարտարապետ-
ներ ու մինչև անգամ զործաւորներ չգտնելով, առաջիններից 6000, իսկ
երկրորդներից 12000 Ասորեստանից բերեց հրաշակերտ վանը չինելու համար:

Վատաւորներն ի դար:

Հրէական ժողովրդի անդամները ճակատագրի բերմամբ արդէն նգիւպ-
տսում սկսեցին միմեանց հետ ընդհանուր շահերով սերտ կապւած զգալ,
և երբ նրանց կեանքն անապատում աւելի բարդ կազմութիւն ստացաւ,
ազդաւնութեան գիտակցութեան հասաւ, նրանք ալլես չէին կարող նախ-
նական պարզ նահապետական եղանակով ապրել: Մովսէսին ալլես ան-
հնարին լինելով հասնել ժողովրդի բազմաթիւ վէճերի դատաւորութեանը,
հարկադրեց իրան զանազան աստիճանի օգնական դատաւորներ
նշանակել և դատական միալն ամենագլխաւոր գործերն իրան
վերապահել: Ահա ալս կազմակերպութեամբ սկսեց ալս դարը մեծ
դատաւորի օրով ու վերջացաւ Սամուէլով: Ալս շրջանում խորաշխարհի-
ների միտքն ազատւելով ճնշիչ կապանքներից՝ նրանց երևակալութիւնը
ժողովրդի առաջնորդներին հերոսների բարձրութեան է հասցնում ու նրան-
ով ոգևորում, թէ՛ն՝ իբրեւ ամփոք՝ պատանիք՝ ազատ չեն մնում մոլորու-
թիւններից: Այսպէս սկսում է պատմական աւելի որոշ շրջանը շնորհով
պետական կազմակերպութեան, որ սկսում է գրաւել ժողովրդի
ուշադրութիւնը և նրան ձգտել տալիս դէպի մի ալլալիսի կեանք: Բալլ
մենք՝ ի հարկէ աւելի դուրսական կերպով պէտքէ ալս հասակի սաներին
բացադրենք մի ալլալիսի կազմակերպութեան առաւելութիւնները, նրա
բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնն աւելի բարձր դասարանների վերա-
պահելով: Առ ժամանակ տասնարանեալ պատ. իրաններն ոգին
պէտք է ըմբռնեն սաներն իբրեւ հակակշիռ նախորդ դարերի անարդա-

րութեան և բռնութեան Միւս կողմից աշակերտները պէտք է հասնեն ալն գիտակցութեանը, որ աչն ժողովրդի կեանքը չէր կարող ալսպիկ կերպարանափոխութեան հասնել՝ առանց հաստատուն բնակութեան, որ իր հետ բերեց հողագործութիւնը:

Հայկական դատաւորները դար:

Մենք վերն ասացինք, որ Արամի հաստատած միասնական իշխանութիւնը տեղական չմնալով՝ մի տեսակ դատաւորական վարչութեան է վերածուում Ասորեստանցիների զերիշխանութեան ժամանակ: Հիմա տեսնենք, թէ մեր ձեռին եղած պատմական տեղեկութիւնները որքան մեզ թույլ կը տան մեր նահապետական համարած դարին լաջորդող շրջանն իբրեւ դատաւորների դար բնորոշել: «Հայկազանց թաղաւորութիւն» անւանեալ շրջանը՝ մինչև Արշակունեաց սկիզբը՝ մենք անխորհրդածութեանց ժամանակ ՚ի նկատի պիտի ունենանք: Պարոյր, Տիգրան Ա. վախճան, մինչև Վահէի մահը (606-330 Վ. ա.), Մակենդոնական Սելեկեան իշխանութեան ժամանակները (330-150 Վ. ա.) մեզ ներկայացնում են բուն թագաւորական ից տարբեր, որ ալս ու նահապետական կեանքի միջին դիրքն է բռնում պատմութեան մէջ, Այդ թագաւորներն իւրեանց նահապետական թագաւորների պէս կամ աւելի ճիշտ նրանցից էլ աւելի սոոր քաղաքակրթութեան երկրի տէրեր պէտք է երեւակայենք: Յալտնի է որ Մակենդոնական-Սելեկեան իշխանութեան ժամանակ հալերն ընդդիմացան իւրեանց քաղաքակրթութեանը, իսկ Պարթևների ժամանակ՝ ընդհակառակը նրանք կապում էին աւելի արեւելեան, ցեղերի հետ: Արեւմուտքին հետամտել սկսեցին մեր նախնիք Քրիստոսից չիտու: Պատմական անաջող հանդամանքները միշտ արգելք էին լինում հալազգի բարոյական, մտաւոր ու քաղաքական զարգացմանը: Օտար ազգերի լուսաւորութիւնը աջողութեամբ չէր կարող Հայաստանի մէջ թափանցել, որովհետև հզօր պետութեանց լարաբերութիւնները նրա հետ գրեթէ միշտ թշնամական էին: Այսպիսի հանգամանքներում, աչնէլ հաղորդակցութեան դժարութեանց, քաղաքակրթութեան նպատակաւարմար եղանակների բացակայութեան ժամանակներում կարելի է երեւակայել, թէ ինչպիսի քաղերով կարող էր ընթանալ ժողովրդի զարգացումը: Հին դարերում մեր ժողովրդի բարձր դասը, ղինւորականը, զլխաւորապէս զբաղւած էր պատերազմներով ու ռազմագիտական վարժութիւններով, միջին դասը (քաղաքացիները), սակաւաթիւը, երբեմն մեծ մասով հրէաներից բաղկացած, չէր կարող առանձին ազդեցութիւն ունենալ ռաբիկների վրայ: Հաւանական է որ, ինչպէս հիմա, քաղաքացին լուի Նիւթիական հասերով կապւած լինէր գիւղացու հետ: Չնայելով որ Տիգրանի ժամանակ Հայաստանում կառավարչական առանձին կարգ ու կանոններ են

սահմանում, վաճառականութիւն ու արեւստներ չառաջադիմում, ընտանեկան կեանքի պաշտօնները փոխում, փարթամութեան առաջին նշանները երևան են գալիս, աշխուժանալիս գիւղացին անհաղորդ է մնում աղջկան ժամներին, Նա շարունակեց իր նահապետական պարզ կեանքը, փոխանակ քաղաքական դատաւորների՝ իւրաքանչիւր գիւղ կամ աւան ունէր, ինչպէս հաղորդում է Գ. դարու ականատես Քսենոֆոնը, իր աւանապետը, որ կառավարում էր հին նահապետական օրէնքներով: Նրանց քնակարաններն զետեւփոր էին ալս օրւալ հալ ալն գիւղացիների տների պէս, որոնք հեռու են մնացել մեծ քաղաքներից ու ճանապարհներից:

Քէն փաստեր ունինք որոնք ցոյց են տալիս հալոց գրի գոյութիւնը Քրիստոսից 700 տարի առաջ, երբ նա ասորեստանցոյ գրի ղրութեանը վերածեց, սակաւ, ինչպէս երևում է, նրանք աշխարհ անգործածական են եղել, որ վերջապէս բոլորովին մոռացւել են մինչև Ն. դարը, երբ աշխարհ մեծ կարիք զգացւեց նրանց նոր գիւտին:

Հալ խաշնարածների և երկրագործների ժառանգական կալածական ու տանտիրական կեանքը տեղից մինչև Արամ, որ, միացնելով բոլոր ցեղերը, մի ապետական իշխանութեան սկիզբը դրեց, բայց ասորեստանցիք ժողովուրդը կրկին ցեղերի բաժանեցին բնիկ իշխաններով կառավարելով: Սրանք իրանց ձեռքի տակ ունէին բազմաթիւ դատաւորներ, ինչպէս մենք տեսնք խորալէլացիների կեանքի Մովսիսի ժամանակներից սկսած: Նոյն դերը կատարում էին նաև մեր նախարարները, որոնք երկրի տէրերն էին համարւում ու ազգայն էլ անւանւում: Գիւղացիներն ալս «տէրանց» ու իշխանների ծառաներն էին: Սրանց թիւը 400-ի էր համուում և ներքին, ինչպէս նաև դատական գործերում, թագաւորի միջամտութիւնը չի երևում: Քէն երկրը նախարարների մէջ բաժանւած էր, սակաւ ժողովուրդը նրանց ոտովը չէր իր կեանքով ու ինչքով, ալ նրա ձեռքն էր կալածքի սեպ հակառակութիւնը ¹⁾: Գեռ հեթանոս Արշակունեաց ժամանակ մեր քրմապետներն էլ կալւածատէրեր էին ու առանձին զօրք ունէին: Ընդհանուր պատմութեան տեսակէտից դատելով պէտքէ ենթադրել, որ սրանք պէտք է դատաւորութեամբ պարագած լինէին, մի իրաւունք որ քրիստոնէութեան ժամանակներից անցաւ կաթողիկոսին և առհասարակ կղերականութեանը: Մար Արաուի տեղեկութիւնից, ինչպէս վիճել ենք, մեզ չալանի է, որ մեզանում նահապետի և քուրմի պաշտօնը միացած էր եղել: Բատումեանցը Միսիթար Գօշի դատաստանագրքի հետագոտութեան մէջ անում է հետեւեալ ընդհանուր եզրակացութիւնը. «Առհա-

¹⁾ Ալս ինդրի մասին Ս. Բահաթրեանի մանրամասն հետազոտութիւնը տես «Մուրճ»-ում, 1894 թ.

տարակ պարզ երևում է, որ մեր ազգի և պետութեան իրաւաբանական և օրէնսդրական զարգացումը չափաւոր է եղել և ճշւած է միայն Նախարարական իրաւունքների և դրացի պետութիւնների, մանաւանդ Յունաստանի և Պարսկաստանի օրէնքների ազդեցութեան տակ: Հակական պետութիւնը ոչ Պօչից առաջ և ոչ նրանից շատ չունի իր սեպական ազգային օրէնսդրութիւնը և դատատանադիրքն իբրեւ «ժողովածու-հակական հին ու նոր օրէնքներ»: Միայն տեղ նա դիտում է, որ Նոյն իսկ Պօչի տեսակէտները շատ ստոր են և զուրկ թաղաքակիրթ ժողովրդների իրաւարանական տէսակետերից: Նա առանձին դատաւորներ չի կարգում, այլ դատաւորութիւնն ուղղում է ըստ նահապետականի, թողնելով հոգիոր ու մարմնաւոր իշխանների ձեռքը:

Թագաւորներ ի դար:

Ազգերի պատմութեան մէջ նահապետի և սոցալ դատաւորի դեր կատարող թագաւորների շրջանին չաջորդում է իսկական թագաւորների դարը, երբ ժողովուրդը ոչ միայն բարձր է լինում կոյր հնազանդութիւնից, այլ և նա գիտակցական հնազանդութիւնից անցնում է լիակատար ինքնագիտակցութեան աստիճանին: Նրա կամքի համար օրէնքը ոչ թէ ճնշումն է, այլ ներքին ազատութեան ազդիւր: Նա չարդում է ուրիշ իրաւունքները, արդարութիւնը, ճշմարտութիւնն՝ ուղղակի ներքին մղումից դուրս: Այս բարոյական ներքին ազատութեան ազդիւրն է «ազրագարձ մտածումը», որ այլ նա գերի չի դառնում դանաղ թագաւորների ու զրդիւնների, այլ իր հասուն մտախոհութեամբ իրան բարձր է պահում նրանց ազդեցութիւնից: Ահալն, ինչպէս անհատի, ահալն էլ ժողովրդների մէջ, այդ ներքին լիակատար ազատութիւնը մի բարձր իղիւ է, որ նոյն իսկ ներկա թաղաքակիրթ աշխարհներում դեռ չէ իրականացել: «Տնտեսական արդարութիւն», որ լցնելու է հարստի և աղքատի մէջ գոյութիւն ունեցող անդունդը, մեծ ու փոքր ազգերի ցեղերի և ալն իրաւունքների հաւասարութեան, . դեռ ներկա թաղաքակիրթութեան փափաքներն են:

Հիմա նորից խորալեւացող ժողովրդի պատմական օրինակին դառնալով՝ մենք տեսնում ենք որ նա ինքնագիտակցութեամբ է ենթարկում թագաւորի հեղինակութեանը: Աս ժողովրդի աչքում առաւած էին ներկաւացուցիչն է երևում նա մանաւանդ իրաւունքի և վարձատրութեան գործում:

Հերարտ-Յիլէրեան չիլալի տեսութեանց համապատասխան կազմած Ռալնի և աշխատակիցների «ուսումնարանական Վ. աւարում» իրական դատաւորների դորու հետ վեր է առնւած նաև նրանց թագաւորների դարը և սրանց զուգընթաց աւանդում մեզ չալնի գերմանական յիբելոնգ:

ները, որ խկապէս պատմութեան նախաշաւիղ է: Մենք, ինչպէս պէտք է տեսնենք հետեւեալ հատածում, հրէական թագաւորների դարուն զուգ ընթաց առաջարկելու ենք մեր թագաւորների դարը, մի առաջարկութիւն, որ կարող էր շատ քննադատելի կէտեր ունենալ: Ներքեւում գնեցիք և հրէական ալս երկու շրջանների առնչութեան իբր զլսաւոր հիմք ընդունում է վերալիշեալ երկը ալս երկու ժողովրդների զիւցադնական ժամանակների բնորոշիչ չատկութիւնները, որոնք արտափայլում են ալս պատմութեան մէջ:

Թ ա գ աւ ո Ր ա կ ա ն դ ա Ր Յ

Քաղաքակրթութեան ալս աստիճանը մեր ազգի զարգացման վերջինն է ու միւնդն ժամանակ, գէթ նախելով մեզ հասած պատմական տեղեկութեանց, ամենափոփոխականն է երևում: Նա ներկայացնում է մեզ նախ հին հայոց հեթանոսական կեանքը, ապա քրիստոնէականն ու իբրև հետեւեւ ալս վարդապետութեան՝ կրօնական, դրական ու քաղաքական շարժումները, որոնք ժողովուրդը դէպի փալուն ոսկէ դարը տանելով, ապա տեղի են տալիս մտաւոր անկման, քաղաքական ու կրօնական կեանքը մերթ ընդ մերթ թուլ կամ ուժեղ հոսանքների ելթարկելով: Բալց և ալսպէս մեր ժողովուրդը համազգի իշխանների և թագաւորների հպատակութիւնից օտար ազգի աւելի բարձր կամ օտար քաղաքակրթութեան տէր աղղերի հպատակ է դառնում և մնում է համարաւ նոյն աստիճանի վերալ և կամ թէ չէ, ինչպէս ռուսահպատակ և ալս երուպական երկրներ դաղթող հալերը, ձգտում են մասնակից լինել ալս երկրների լուսաւորութեանը: Նւ նրանք համարեա բոլոր առպարէղներում ալսդութիւն են գտնում ու իրենք քաղաքակրթիչ ոլթի տէր դործոններ՝ արժանապէս գնահատում: սակալն որքան էլ մեծ ու նշանաւոր լինէին նոյն իսկ Նւ և ներկալ դարու հալերի քաղաքակրթական շարժումը, ալսուամենալիւ նրա ազդեցութիւնը բուն ժողովրդական կեանքի վրալ շատ անշան է եղել, ուստի և ազգի ամբողջութիւնը կարծում ենք տակաւին նոյն թագաւորական դարու առաջին անկատար աստիճանների վերալ կանգնած պէտք է համարել:

Հալ թագաւորական դարու առաջին շրջանը մենք կարող էինք ընդհանրապէս նախաքրիստոնէական համարել, որ Արշակունեալց օրով սկսելով տարբեր է նախընթացից: Արդէն Տիգրանների և Արտաշէսների ժամանակներից մեր թագաւորներն ու թագաւորական տունը զուրա են զալիս իրանց պարզութիւնից, սահմանում են թագաւորական տան զօրքերին և իշխաններին վերաբերալ «անշիոթ պալմաններով օրէնքներ»: Հեթանոս Արշակունեալց քաղաքական ու զինւորական պաշտօնէութիւնը իստալ բալմապիւսի ու բարդ կաղմակերպութիւն է ստանում: Թագաւորի

արդ ու զարդը դեռ առաջ էլ Ասորեստանի թագաւորականից աւելի չքեղ էր՝ նման Մարաց ու Բաբելացոց միապետներին։ Հեթանոս Արշակունեաց կառավարչական ձեռնարկից ու Ասորոց նման ազնւապետական էր, միայն մեր թագաւորների իշխանութիւնը սահմանափակւած էր նախարարականով, համազգացին օրէնքնեքնութեամբ զաշնազրութեամբ։

Բայց ժողովուրդը արհամարհւած ոչ չէր, նոյն իսկ թագաւորական չքեղ հանդէսներին մասնակից էր ուսմիկը և սոչ էր անարդ և սարուկ որպէս առ ալս ոմանս աղինս)։ Ժամանակի ուսումնավարները՝ թագաւորական գիւտնատները և մեհեանների դռներն իհարկէ փակ էին ժողովրդի համար։ Նա մինչդեռ շարունակում էր այս իր անհաղորդ կեանքի ընթացքը, ահաւոր, թագաւորական պալատում, չքեղ թատրոններում լոյն դերասաններն իրանց անմահ բանաստեղծների ողբերգութիւններն էին ներկայացնում։ Այս պատճառով վաղարշակի օրէնքները պաշտօնէութեան, ժառանգութեան և ալլն մասին արմատ չձգեցին ինչպէս նաև նրա լաթորդներից օրինակ Արաաչէս Բ.-ինը, և նրանց աշխարհակալութեան սխալ քաղերն աւելի վտանգեցին ժողովրդի կեանքը։

Քրիստոնէութեան հաստատուելուց մինչև Արաքացոց արշաւանքները ժողովուրդը կրում է իր նոր հաւատքի պատճառով լարուցած հալածանքները, նրա առաջադիմութեան արգելք են լինում պարթևների և սասանեանների մրցումները մի կողմից, չունական ու սասանեանը միւս։ Այս վրաջ են հասնում կրօնական պատերազմները։ Քրիստոնէութեան հետնանքն եղաւ ի միջի ալլոց Լուսաւորչի և Սահակ-Մեսրոպի դպրոցների հիմնադրութիւնը, որոց վերջինների կրթութիւնն աւելի ժողովրդական կերպարանք ունէր, թէև կրօնական ուղղութեամբ։ Գարու հալ առաջաւոր գործիչների չուսալի և սիրելի ուսանողութեան ճիւղերը շատ քիչ հետքեր թողին, Ս. գարու շարժումը նոյն իսկ հոգեդրականութեան միայն փոքրիկ շրջանի վերադ ազդեցութիւն ունեցաւ։ Արտաքին ու ներքին շարաքաստիկ հանգամանքները խեղտեցին այս մտաւոր շարժումը։

Արաքացիների արշաւանքներից սկսած մինչև քաղաքական կեանքը անկումը ժողովրդի կեանքը սաշւում է երկու գլխաւոր հարստահարութիւնից ուժերից. մի կողմից արաքացիների նիւթական հարստահարութիւնից, միւս կողմից նոցա կրօնական հալածանքներից, Այս շրջանումն էլ Աշտի օրովն է հոգ տարւում երկրագործութեան, վաճառականութեան ու արւեստների համար, հարկւրաւոր գիւղեր ու քաղաքներ նորոգւում, վերանորոգութիւններ մտնում պալատի, զօրքի և բոլոր վարչութեան մէջ։ Յոյն լեզուն ու գրականութիւնը վերատին սկսում է արծարծւել է, դարում, թէև ոչ նոյն եռանդով, և ահա նոյն գարու վերջերին արաքական գրականութիւնն ու գեղարւեստն է սկսում դեր խաղալ մեր

երկրի մէջ, նրա գլխաւոր ազդեցութիւնն երևացել է մեր լեզւի ոճի վերայ, պատճառ դառնալով ոսկեղարի լեզւի աղաւաղման սկզբնաւորութեան: Պատմագրութեան ալս շրջանի էական տարբերութիւնն ալն է, որ նա զուրկ է Ն. դարու հեղինական հմտութիւնից և խնամատիրական ուղղութիւնից, բաւց և աչնպէս է. դարու պատմաբաններն էլ ճանաչած են իբրեւ ճշմարտասէր ու ժամանակագրական ճշտութեամբ գրողներ: Ալս շրջանը հարուստ է բուն վարդապետական գրած քննիքով ու ապա կրօնական բանաստեղծութիւններով:

Կլիկիայի շրջանում եւրոպական ազդեցութիւնը, աշխարհագրական ու ժամանակակից ընդհանուր պատմական հանգամանքների շնորհով, զօրեղանում է մեր հալընիքի ալս մասում: Յաւանի է որ Կլիկիայի առաջադիմութեան գլխաւոր պատճառներն էին վաճառականութիւնը և արեմտեան Նւրոպայի հետ ունեցած նաև քաղաքական մօտ չարաբերութիւնները: Ներքին կեանքն ընդհանրապէս եւրոպական միջնադարեանի նմանել է ձգտում, թէև աչն բոլոր կարգ ու կանոնները դեռ չմտած՝ կրօնական խնդիրների վերաին խուզելը նորից արդելք եղաւ ժողովրդի լաւաջադիմութեան, ու լեոն Գ. հրամանով հալական գրականութեան նշանաւոր արդիւնքների օրինակել տալն ու վանազան տեղեր ջրելը ուսումնարանների գործածութեան համար՝ եղական ու անհետեանք պիտի մնար: Մեր եկեղեցու անկախութեան սպառնացող վտանգը Հռոմի և Բիզանդիոնի կողմից պէտք է գրաւէր հալ ժամանակակից լաւազոյն մտքերն ու ալգպիտով միակողմանի ընթացք տար ուսման ու զրականութեան դարձեալ վարդապետական ուղղութեամբ: Ոսկեղարի լեզուն էլ ժի. դարում վերջին անգամ փալելով տլիտի տեղի տար նոր ժողովրդական թէ կեանքում և թէ գրականութեան մէջ: Ալս շրջանի պատմագրութիւնն էլ, չնալելով ձեական ու խմատի թերութեանց՝ մեծ արժէք ունի, արեմտեան ազդերի պատմութեան նկատմամբ:

Մեր պատմական կեանքում վերջին քաղաքական գործը կատարում են վրաց, թուրքաց ու պարսից պատերազմները: Ժի. դարում միաչն հալական իշխանութեան մնացորդներն ենք տեսնում և ապա ԺԸ. դարում Սիւնեաց և Արցախու մելիքների անկախութեան ձգտումները: Հալոց բազմաթիւ ու բազմապիսի զաղթականութիւնները թէև սկսել էին նախապատմական Դամանկներից, սակաչն ալդ շարժումը, նոչն Փոքր-Ասիայի մէջ տեղի ունենալով, աչնքան վտանգաւոր չէր: Սակաչն բաղմամարդ դաղթականութիւններ Քրիստոսից չետղ սկսելով դէպի հեռաւոր ու կորտաբեր երկիրներ՝ տեսում են մինչև ալսօր լօգուտ օտար ազգերի և ՚ի մեծ ջնաւ հալութեան: Հալերի քաղաքականութիւն, օգտակար, համակրելի, վտահալի, աշխատասէր և ալն բարեմասնութիւնները գրաւած են

եղել 'ի բնէ զանազան պետութեանց ուշադրութիւնը, նրանց մեծ արտոնութիւններ են տւել ու շլացնելով՝ մեծ մասով խառնել իրանց ազգութեանց հետ:

Այսպէս ուրեմն մեր բազմադարեան ժողովուրդն, իր կեանքի այս վերջին շրջանում ալսպիսի բազմադիմի հոսանքներից անցնելով, հասնում է ներկալ լուսաւոր դարը և կարծես նոր մէկանց ուշքի գալով սուանձին եռանդով ձգտում է քաղաքակրթութեան նոր հոսանքին վերստին մասնակից լինել՝ չնայելով մեծամեծ խոչնդոտների և ճգնաժամերի: Լուսոյ տարածիլը ժողովրդի մութ խաւերի մէջ, ուսումնազուրկ և ուսեալ դասերի մէջ առնչութիւն առաջացնելը, նրանց ուժերին գիտակցական ու համընթաց ուղղութիւն տալն է ներկալ սերնդի առաջատորների կատարելիք շերտ: ¹⁾ Այլ կերպ իսկապէս անհնարին է որոշել մեր ժամանակակից ժողովրդի քաղաքակրթական աստիճանը, նրա ուժերին որոշ արժէք տալը, քանի որ տակաւին ալսպիսի ծալրալեզութիւններով, ալսպիսի խոր վիհերով է բաժանւած երկու մասերի կեանքը: Ահա այս խորհրդածութիւններով ցանկացինք հարցասէր ընթերցողին ներկայացնել մեզ զբաղեցնող մտքերն ու տարակուսանքները: Թող ձեռնհասները չզլանան մեզ ալսակցել՝ որոշ աստիճանով պարզելու համար ալս խնդիրները, թէ մեր պատմական կեանքն իր գլխաւոր հոսանքներով ինչպէս պէտք է առնչութեան մէջ դնել ընդհանրականի հետ, թէ ուր է հասել մեր քաղաքակրթութիւնը և ուր կարող է նա երթալ, միանալով ժամանակակից տիրող հոսանքներին հետ:

¹⁾ Համեմատէք ալս առարկայի մասին Ա. Արատիանեանցի լողւածը «Ժողովուրդը որպէս քաղաքակրթական ուժ», «Մուրճ» 1890 թ. № 11. Ծ. Խմբ.

Ս Ա Ս ՈՒ Ն

(Ի մ' յիշատակարանից)

ՆԻԻՅԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԱՏԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ս Է Յ Լ Ա Ն Ի

(Շարունակութիւն 1)

Դ Ա Լ Ի Ո Ր Ի Կ

Դաւորիկ մի փոքր գաւառակ է, եւթ դիւղերից բաղկացած, բոլոր բնակիչները արիւննախանձ հայերենն, նման Հօլոյեանց անասնաբուծութեամբ են զբաղում: Բայց չունին նոցա ազնական վեհանձնութիւնը, հպարտութիւնը, այլ անկուշտ աւազակներ, մարդասպաններ են աւելի: Դաւորիկ Շատախի և Բերմի մէջ տեղ խրոխտ սարերով ու խոր ձորերով ահարկու դիրք է բռնում: Բնակիչներն օգտւելով այս հանգամանքներից, օրհասաբեր ոգիներ են եղել իրենց փնասել խորհող տարրերքին: Արդ՝ Դաւորիկու նախահայրն է մի Ղազար կամ Խզրօ անունով «ծուռ» (խենթ) Զէյթունցի:

Մի Սասունցի որ հաւանական չէ թէ Հօլոյեանց լինի, Դաւիթ կամ Դաւթիկ անուն մարդ դնում է Հալէպ ջրաղացպան լինելու:

Այնտեղ ապրում է մի քանի տարի, շարունակում իւր գործը:

Մի օր դուրս ելած ատեն նկատում է մի խումբ զինավառ թէլահ արարներ (գիւղացի) որ բոլոր զօրութեամբ կոււում էին մի

1) Տես «Գործ» 1894 թ. № 10, 1—12 1895 թ. № 1 և 2:

անգէն մարդու հետ: Դաւթիկ մեքենայէս վազում է կուռ տեղը
և տեսնում: Արաքները կատաղութեամբ՝ չորս կողմից պաշարած,
նետում էին միակ մարդուն վերայ դաշոյններ, շեշտակի շամբելու
մօռք. պաշարւած կորիճը միայն իւր ձեռնափայտը վարպետու-
թեամբ իբր վահան գործածելով վանում էր սրերը: Դաւթիկ հիւ-
ցումով մի քանի րոպէ պիտեց թէ որպէս անխոցելի ակոյցանը
վանելով սրերը՝ տակաւ առ տակաւ առաջ էր գնում:

Այլ ևս չհանդուրժեց Դաւթիկ, իսկոյն դաշոյն ձեռին խոցացա-
ւու շամբրեց մի ֆէլահ, խլեց նորա նիզակն ու սուրը և ընկերա-
ցաւ միակ մարդուն,

—Մի քոմակ էնիմ.-մրմռալով:

Երկու քաջերը պատերազմելով ութ զինւած ֆէլահների դէմ,
մի ժամում տապալեցին երեք հոգի, միւսներին էլ վիրաւորելով
հալածեցին: Երկու քաջերը իսկոյն զինակները կողոպտեցին և իրար
մօտ նստեցան հանգչելու:

—Գիննա Ասւած, —մրմռաց անծանօթը Դաւթիկին նայե-
լով, —վըր դու լը հայիս... ծի քոմակ իրիցիր....

—Խ'ըխ, պապօ, —պատուսխանեց Դաւթիկը— իս հայիմ, իր-
ցուլը ձիժիմ... դու ժիս հայիս, յմասս իս, իմըլի՞ դքո անուն...:

—Իս Զէյթունցի իմ, Հաուց թագաւորի ծառէն, զիմ անուն
Ծոռու Ղազար ի... փախուկ իմ յիմ իրկրաց:

Իսկոյն Դաւթիկ Հաւոց թագաւորի ծառային ներս հրա-
ւիրեց իւր բնակարանը: Դաւթիկ և Ղազար երկու տարի նոյն
ջրաղացում ծառայեցին, քրդեր, արաքներ կողոպտելով բաւական
հարստացան: Մի օր Դաւթիկ յայտնեց Ծոին թէ ցանկանում էր
երթալ Սասուն, ուր սպասում էին իւր սիրելիները: Ղազար աս-
ում է թէ չէ կարող վերադառնալ Զէյթուն քանի որ ինքն հալ-
րասպան էր և Զէյթուն վճռած էր իւր մահը. ուստի ընկերա-
նալ է խնդրում Դաւթիկին:

Վերջինս 50 տարեկան մի մարդ էր, տէր ընտանիքի, ունէր
կին, որդիք՝ որ իւր Բերմից բաժանւած, հաստատուած էր Պալո-
րիկ: Մինչդեռ Ղազար 22 տարեկան ծոռու, արիւննախանձ, իւր նո-
րատի կիներ թողած սգոյ և արամութեան մէջ անտուն և անօթե-
ւան թափառական էր:

Մուռ-Խզրօ երկու տարի մնում է Դաւթիկի տան մէջ և այս-
տեղ գտնում սիրոյ առարկայ հիւրընկալի զեղանի դուստրը: Սի-
րահարեցաւ, ապօրինի միջոցաւ մի զաւակ էլ ունեցաւ: Երբ մա-
նուկը ծնաւ, Դաւթիկ Մուռը իւր մօտ կանչելով՝ ասաց.

— Իս քզիք մկայ կիսպաննի՝ Խզրօ, հըմա իմը՛լ էնիմ, զիմ
աղ ու հաց կիւրիւիս, խիտրաց կուիր ինք հայըրի հետ, բրաօիս
եղի, զէտ խապուլ կէնիմ, չունքի ըս քզի ախպրուկ իւ՛հ էրի...
հըմա, ստից էտիւ իմ աղջկուկ գքօ քուրնի...

Մուռ-Ղազար երգւեցաւ այնուհետեւ իւր սիրուհուն չմերձե-
նալ, այլ քոյր անւանել, մինչև ՚ի մահ բնակւել Դաւթիկի տան
մէջ: Հետզհետէ զրեթէ ջնջւում է Դաւթիկի ցեղը և Ղազարի
միակ որդուց կազմւում է մի խոշոր ընտանիք:

Անցնում են տարիներ, զարգանում է ապօրինի մանկան ցեղը
և այսօր կազմում Դաւթիկի եօթը գիւղերը, քրդի մշտնջենական
ոտիւը, Հոլոյեանց դաշնակիցը: Միայն Դաւթիկի ցեղից մնում է
մի ընտանիքի մշտնջենական քահանայական ցեղը, որը ունեցել
է 27 երեցներ:

Ափսոս կորած է ժամանակի ձախիչ հոսանքում այս քաջ, ան-
վախ ցեղի պատմութիւնը, որը, ըստ իրենց աւանդութեան, ոչ
նազ փայլուն է եղել Հոլոյեաններից: Միայն մնացած են նշխար-
ներ երևելի արկածների, առանց թւականի, առանց կարգի: Սոցա
անօրինակ յանդգնութիւնը, անվախութիւնը, Հոլոյեաններից աւելի
արիւնարբու վրէժխնդրութիւնը փաստեր են փառաւոր անցեալի:

Շատ անգամ 10 մարդ 100 տնից բաղկացած քուրդ գիւղեր
կողոպտել, այրել, կոտորել են մեծ ու փոքր, անխնայ խապառ աւե-
րակ դարձնելով: Մինչև այժմ սովորութիւն ունին իրենց պաշարը
քրդից ստանալու: Աշնան եղանակին քանի՜քանի քուրդ գիւղեր
կ'ոչնչանան, բոցերի, աճիւնի մէջ, նոցա սուարը, եղն ու ոչխարը
լեցում են դաւորիկցու փարախներն: Քանի անգամ կառավարու-
թիւնը յաղթւած է նոցա ձեռօք, կորցնելով հարկահաններ, պաշ-
տօնեաներ և զօրք: Սնկարելի է թւել այսպիսի մարտեր: Արդի
Դաւթիկայ ուհսը (տանուտէր) կամ իշխանը պատասխանում է հար-
ցերիս այս խռաքով.

— Հըյրանի՛քի, բրա՛ս, ամին ուր միր գուրծնի իրիցուլ գքուրդ.

մինք ժխտ ընունց աւատի գուղնանք, հըլալ ուտինք, ըզմըր պա-
պուց խրատն էտի...»:

Ամենաեղբակ ցեղեր սարսափով են անցնում Դաւորիկայ սահ-
մաններից, ով է յանդգնում Ծռերի հետ կուել: Երբ լսեն մինի
դաւորիկցի լինելը, իսկոյն հեռանում են նորանից:

Դաւորիկ անմահ է պահում և մի պատմութիւն:

Խզրօի յաջորդների մէջ խիստ երևելի է եղել Ծռու-Խզրօ:

Միր-Խզրօ մի անխախ քահանայի որդի է եղել Դաւթիկի զար-
մից: Տէրաէրը, քահանայ և զօրավար, պետ լինելով, երկար տա-
րիներ եօթը գիւղերն անկախ ու ազատ է կառավարում:

Տէր-Քաջէն, — առհասարակ պատերազմող քահանաներին կը տան
այս տիտղոսը, — ունէր մի յատուկ զղեակ, ուր լիշտ սպասում էին
քսան զինւած կտրիճներ և պատերազմի ժամանակ մի քանի հա-
րիւր քաջեր. Տէր-Քաջէ մղում է երկար պատերազմներ այլ և այլ
էշիրէթների դէմ, որոց մէջ նշանաւոր է հտակեալ արկածը: Մու-
սուլցի Շէյխ-Իպատուլլահ մի քանի հազարով յանկարծ յարձակում
է Դաւորիկայ վրայ: Տէր-Քաջէ պատարագիչ էր, ժողովուրդը, ան-
դէտ քրդերի արշաւանքին՝ աղօթում է: Թշնամին գերում է փոքր
բերդին, եկեղեցուն, ձերբակալելով Տէր-Քաջէն և ուրիշներ, շատե-
րին կոտորում, հարս, աղջիկ, պատանի գերի վարում, իսկ մանկի-
ները քարերի զարնելով՝ սպաննում են բարբարոսները:

Երբ գերիների կարաւանն էր պատրաստուում ճանապարհ ընկ-
նելու, յանկարծ Տէր-Քաջի հաւատարիմներից մի խումբ, որ բեր-
մացոց օգնութեան էին ուղարկւած, վերահասնում, մեծ ջարդ տա-
լով ազատում են իրենց պետը վիրաւոր, իսկոյն ուսերի վրայ առ-
նելով փախցնում են անմատչելի քարայրերի մէջ:

Այս դէպքում սպանւում է քահանայի կինը, երկու աղջիկները
քաջաբար կուելով, իսկ ամենափոքրը, միակ արու զաւակը, Խզէն,
որ երեք տարեկան էր, անցայտանում է. նորա դիակը չի գտնւում
մեռելների մէջ...

Շէյխ-Իպատուլլահ աւար, գերիներ Մոսուլ է ուղարկում, իսկ
ինք բազրանցոց օգնութեամբ ասպատակում է Մշու դաշտը, կո-
ղոստում, այրում և ճոխ աւարով վերադառնում Սասուն:

Տէր-Քաջէի վէրքերը լաւանում են նա, առիթից օգուտ քաղե-

լով, անմիջապէս կազմակերպում է իւր փոքրիկ գունդը, իւր ժողովրդի փախստականներից և քաջ Հոլոցեաններից, մօտաւորապէս 250-260 քաջերով պաշարում է Շատախն ու Ղալուորիկ բոլորող կիրճը, որից պիտի անցնէր շէյխը։ Արդէն լրտեսներ Գալէ-Կուզանի վարաւանդները պաշարած սպասում էին նորա վերադարձին։

Եօթը ժամ կը տեղան հայոց գնտակները չորս կողմերից պաշարած թշնամու գլխին, ապա մեկնազէն սուր սրի են խփում մինչև դիշեր։ Տէր-Քաջէ տանում է յաղթութիւնը, անթիւ վիրաւոր ու մեռած թողնելով ձորի մէջ և շէյխ Իպնուլլահ և Բագրանցի Սլօ-Բէկը գերում...։

Քաջէ սոսկալի կերպով դանակոծելով նոցա սպառնում է երկուսին էլ մասմաս կտրատել, եթէ չվերադարձնեն Ղալուորկայ գերեալները։ Յաջողում է։ Իպնուլլահ ճարահատեալ մարդ է ուղարկում և Մէրախից վերադարձնում գերի և աւար։ Ղաթաղդաբար քահանայի միակ որդին չգտնեց գերեածների մէջ։ Որդեկորոյս հայրը այս դառն իրողութիւնն իմանալով, ցատկում է իւր աթոռից, մռնչմամբ յարձակելով Սլօ-Բէկի վերայ, խորտակում նորա շղթաները։

—Շան զաւակ, —ասում է նա, —քանի որ կորուցի միակ ժառանգս, այլևս դործ չունիս աշխարհի հետ, ափսոս է արեգի լոյսին, երկրին, հերիք է ապականես նոցա... վրէժ է աղաղակում որդոյս սուերը, վրէժ գոչում է հայրենի սիրտս... կամ պիտի մեռնիս, կամ ինձ ուղարկես որդուս մօտ։

—Առ, ընտրիր սոցանից մինը, —երկու սուր ներկայելով շարունակում է Տէր-Քաջէ բուռն յուզմամբ, —գիտցիր, վատ չէ հայը, անգէն մարդ չէ սպանում, քաջի պէս ելիր 'ի հանդէս... սուրը խլիր, նորա հետ գլուրէր ոտներիս տակ... այժմ, պիտի գլորւիս, մի որդեգուրկ հօր վճիռ է դա։

Սլօ-Բէկ ուրախութեամբ քաշում է սուրը, սկսում է մենամարտել։ Սպանւում է Սլօ և ծանրապէս վիրաւորւում է Տէր-Քաջէ։ Նէյխ-Իպնուլլահ մի քանի քիսա և հաշտութեան պայման տալով ապաւում է։

Տէր-Քաջէ առողջանում է, բայց՝ առաջւան ընտիր զօրա-

ւարը չէ մնում: Արտասուք, աղօթք, ալէլուք որդեկորոյս հօր սիր-
փանքն ու մխիթարութիւնն են լինում:

Այս դէպքից տասնուհինգ տարի յետոյ, երբ Տէր-Քաջէ իւր
կիսաւեր դղեակի մօտ, հինաւորց կաղնու հովանու տակ նստած,
միտ ածելով իւր կինն ու մեռած զատերքը, քնքուշիկ որդին խօս-
արտասուում էր լռին, նրան մօտեցաւ մի տասնութ տարեկան, լաւ
հագնւած ու զինւած մի պատանի, որ համբուրելով Տէր-հօր աջը
կանգնեց նորա դէմ:

—Աստուած օրնի, լաօ, յմաստ կի գիս. դու յմաստ իս. քիզ
տխրիմ ժխօ, չըմ գիննա տեօր:

—Մի հարցու, էրէց, իսլը չըմգիննա. իս Ղաւորկայ եմ էղի:

—Ի Ղաւորկայ կ'իսիս:

—Խը'իս:

—Վի'ր լաճն իս:

—Տէր-Քաջէի.

—Տէր-Քաջ... է:

—Խը'իս, էրէց, իս իրիք տարեկնիկ ճիժ (մանուկ) իմ եղի,
վըր Շէխ-Իպնուլլահ, Ղաւորիկ կ'աւիրի, զի լը եէսիր կի քշի. զիմ
կաթ-մէր (սանաւ) ուղիս կի ծախի մէր տնու ըզ մի եզ Քարվեզի
հայու մի: Զիմ կաթ-մէր ըսունի հըմէն լը պատմիրի հաուն:

—Լօ, Պաւօ, հըյրանիմքի, գիննաւ ըզ ձըր անուն:

—Իմը չը գիննամ. կաթ-մօրս անուն հօռոփ իր, միրն լը խօ:

—Վաւէր, մեռնիմ զքո արեուն, խզօ'ջան, իս քու պապ Տէր-
Քաջն իմ:

Պատանին փարեցաւ ալեոր երէցին, որի հարազատ զաւակն
էր ինք: Տէր-Քաջ ուշաթափ եղաւ, երբ աւքերը բացեց՝ ինք զինք
Խզէի գրկին մէջ գտաւ, ուրախութեան արտասուք Տէր-Քաջի սպի-
տակ ալիքն օծեցին:

Ղաւորիկ մեծաւ ուրախութեամբ հնազանդեց Տէր-Քաջէի
յաջորդին, որ իւր ստացած կրթութեամբ, քաջութեամբ և ազ-
նիւ սրտով բարձրացուց Ղաւորկայ վիճակը: Նա սկսեց երկաթի
հանքը բանալ, որի արտադրութեամբ զինւորեց իւր ցեղը, նիզա-
կակցութեան դաշն կապեց Բերմի, Հոլոյեանց միրերի հետ:

Սորա թուռիկներին էր միր-Սասուի զինակից վայրագ միր-Աւէն, որին մասամբ ծանօթ է ընթերցողը:

Սա՛ անվախ, յանդուգն, մի քիչ զարգացած մարդ լինելով, բոլոր Սասնեայց սէրը զրաւեց, յաջողեցաւ Սասուի, Գալէի աջակցութեամբ բարեփոխել Սասունը, նոր զէնք, նոր վառօդ, նոր կարգեր մուծանելով:

Եթէ բարձրացաւ սորա անունը, պատճառը իւր անկաշառելի, ճշմարիտ բարեկամներն էին՝ — հզուցի դիւանագէտ Միր-Յակօ, Բերմախի կորիճ Յարօ, խիզախ Սասու խորամանկ Գալէ, առիւծասիրտ, Քաջայր Սիմէօն վարդապետ: Այս աննման «ծռերը» միմեանց բարձրացնելով, անկեղծօրէն սիրելով՝ բարձրացուցին նաեւ Սասունն իբրեւ յաղթական: Երանի թէ հող տանէին և բանային նաեւ դպրոցներ... Արդ՝ Աւէ շարունակ կռւելով քրդի և թիւրքի հետ՝ պտհեց աւանդական ազատութիւնը և աւելի կապեց ժողովուրդը իրաւանց սկզբունքով:

Նաո գաղտնագողի դաւեր, ծուղակներ լարեց կառավարութիւնը, ապա ամօթապարտ մնալով շնորհեց շքանշաններ և ծնկան տեղ Մէճլիսում: Միր Յակօի սպանւելուց յետոյ, 1882 թ. Հզու քաղաքին մէջ, գայմագամի ձեռօք, անգիտակցաբար ըմպեց մահատու թոյնը, ի մեծ կորուստ հայրենեաց, ի սուղ համակելով բովանդակ Սասունը: Նա թաղւեց իւր պապերի մօտ, աննշան քարի տակ զինուորական փառքով:

Այժմ Դաւուրիկ այցելողը, մի դարեւոր կաղնիի տակ, Տէր-Քաջէի հիմունքից աւերած բերդի մօտ, փշերով ու թփերով ծածկւած է գտնում մի սև քար, անշուսար, անարձանադիր. դա Սասնոյ փառքի միբեկորը, ահարկու Միր-Աւէն է: Նա «միր» ախողոսով յաջորդ չունեցաւ, այլ «ուէս» բալց՝ նոյնն է Ղազարեան տոհմը, նոյն է երկիրը: Դ՛ վրէժ Աւէի ծածուկ ձեռով խողխողեց գայմագամը և մէճլիսի մի քանի էփէնալիները անկան ի գուբ մահու՝ ձեռամբ կատաղի Դաւուրիկայ քաջերին...

Այս տարի (1887 թ.) ուզում էր Հզուայ գայմագամը Դաւուրիկայ շահու աղբիւրը գոցել, արգելել երկաթի արտածութիւնը, բայց մահից զարհուրած հրաման տւեց, բայց՝ արժէք չունէին ոչ արգելի, ոչ արտօնիչ գրերը, Դաւուրիկ գիտէր իւր գործը, միշտ

յայտնի, նոյնիսկ Հոգւի մէջ տանում էին ծախելու: Այս երկաթից շինում են խիստ պատւական հրազէնք, որ չի ճաջթում, ընտիր թրեր ու դաշոյններ, որոց և քաջ վարպետներն են մեր «Ծռերը»:

Բ Ե Ր Մ Ա Յ Ի Ք

Մեր սասնցի ցեղերի անցեալները մին միւսից փառաւոր, հիանալի և անհաւատալի են թւում լսողին, և այն ժամանակ համոզւում ենք մենք, երբ աչքով ենք տեսնում անցքերը: Արդ այժմ, ազնիւ ընթերցող, Ձեզ պատմածներից շատերին ականատես լինելով, ամենայն վստահութեամբ տալիս եմ պատմութեան անուբանալի իրողութիւններ, որոց փայլը Խամսայի մելիքներին հետ կարող են խառնել, դորանով արդ տգատել վէճի ենթակայ պատմական մեծ դէմքերու անցքերը, քանի որ նւաճման ժամանակ իսկ չէ շիջած հայ-քաջի կրակն ու բոցը անթիւ բարբարոսների ծորցուցած արեան լճերի մէջ: Բերմ՝ Սասնոց պարծանքն է, դասակից Հօլօյեանց, Դաւուրկայ տակաւին իւր փառաւանով ջերմացնում է թմրած սրտերը...: Բերմ մի զիւղ է, Բշերիկի սահմանին մէջ, Դաւուրիկից 4 ժամ հեռի: Նա շինւած է մի դարաւանդի վերայ, քամակը տւած ապառաժոտ մի սարի, շրջապատւած ալիքներով, արտերով, որոց փշոտ ցանկերը յօրինում են մի սիրուն մահիկ և երկու կողմից միանալով ժայռերին՝ կազմում օղակ կամ պտտէշ, այնպէս որ անծանոթ անցորդներ իբրև լաբիրինթոսի մէջ մի ժամից աւելի պիտի չըջեն դիտմամբ յօրինւած ուղիով, որ մերթ այս, մերթ այն կողմն է գնում, և ապա մոնում Բերմ: Ունի 100 տուն բնակիչ... բոլորն էլ հայ: Սոցա բազմաթիւ արկածները, քրդի, թիւրքի դէմ մղւած կռիւները ծածկւել են մոռացութեան մէջ, քանի որ չունին կարգաւ գիացող քահանայ, տիրացու կամ ուսուցիչ, չնայելով իրենց խորին ուսումնասիրութեան՝ զրկւած են, նման Դաւուրկայ, Հօլօյեանց գիտութեան լոյսից: Ուստի հակառակ իմ բուռն ջանքին, չկարողացայ անցեալից որևիցէ բան լսել բացի մանր մունր կռիւներից, որոց նմուշները դրւած են Հօլօյեանց պատմութեան մէջ: Միայն 1879 թ. անցքը և միւսները ստուգելով համեմատելով գրած ենք, թող սոցա անցեալը մեզ տան ուրիշ այցելուներ, ես բաւականանում եմ այսչափը պատմելով:

Յամանեան կառավարութիւնը Արեւելեան պատերազմին չաղթ-
ւելով, մեծ պարտքի տակ ընկնելուց յետոյ՝ կնքելով հաշտութեան
կամ զինադուլի դաշնագիրը, սկսեց «դիւանագիտական հարստա-
հարութիւն»։ Մանաւանդ Բերլինի 61 յօդածը փութացուց նախ
կայծերը շիջուցանել, որ հայից գրեթէ ծածուկ ծխուով էին տա-
կաւին աւերակների մէջ. հայոց սարերի ծոցերը կը սպառնային
մի օր բորբոքել, մի օր աչրել ժանս փուշերն ու տատասկները.
«պէտք է շիջուցանել» որոշեց պապ-Սյին։ Առաջին փորձով իճակեց
Հոլոյեանց և Բերժացոց։ Ընթերցողը կարող է Հոլոյեան արկածը
տեսնել Գորպէի մէջ, ¹⁾ իսկ Բերմինն ահաւասիկ։

Սասնոյ հայք օգնում են իրար, մինի հաշարը միւսից ստա-
նում է մահ, Գալուորկայ ձայնը զինում է Հոլոի որդիք ու Բերմը,
Քաջարինք, Խիանք ի սուր ձեռ. թռչում են կուլի դաշտ, մի խօս-
քով՝ բովանդակ Սասուն՝ կամ հազարաւոր քաջեր կրում են մի
սիրտ, մի ցաւ, մի անյողդողդէ կամք։ Ո՞ր ձեռներն հիւսել էին
այդ նախանձելի ուռկան, որ ժողովում էր բոլորը, ուր մարդիկն
էին նոցա գործածող, զեկավար, զօրավար. — մի բերը։ Ուրեմն
պէտք էր նախ միտերը ջնջել։ Որք էր Հոլոի ցեղը միր-Սատօի նման
պետ չունենալով, բայց Գալուորիկ, Բերմ կանգուն էին անհնուրաց,
քաջուն միտերով։

Բերմաց իշխանն էր հզուցի միր-Յակօն, որ ամեն ժամանակ հաս-
նում էր իւր սիրական ժողովրդեան հետ կուելու։ Այս ազնիւ մարդը
գիտէր հայերէն, տաճկերէն կարդալ, գրել, գիտէր իւր ազգի բոլոր
անցեալը պատմիչի չափ, ուսած էր գիտական մի քանի սկզբունք-
ներ և զարգացած ինքնաշխատութեամբ։ Ի՞նչ աստիճան բարձր
մարդ լինելու էր միր-Յակօ, որ Սատէ, Գալէ, Աւէ, Քաջայր, Տէր-
Քաջէ, Պետօ և այլն խոնարհէին նորա ոտքին տակ... Սոքա վերին
աստիճանի գովեստով են խօսում նորա մասին և աւելացնում թէ
այնպիսի կատարեալ հայ, հազագիւտ զօրավար այժմ չունի
Սասուն։

Միր-Յակօ, իբրև ներկայացուցիչ Հզու, Բշերիկ գաւառների

¹⁾ Այդ վէպն է մեզ մօտ և ոչ «Յերիդէ»-ն, ինչպէս սխալմամբ չալտ-
նել էինք «Մուրճ» 1894 թ. № 10, էջ 1470-ի ծանօթութեան մէջ։

հայոց, նստում էր մէծլիսի մէջ. նորա պատկառելի դէմքը, հասակը, վայելուչ կազմը, արժանի էր ուշադրութեան:

Հզուի գայմագամը յատուկ հրահանգ էր ստացած հայոց միւրերի նկատմամբ, որոց ռեսերիմ թշնամին էր ինք: Սա զգուշութեամբ քննում է միր-Յակօի գաղափարները և աշխատում կաշառելով որսալ նորան, գործիք դարձնել Սասնոյ կործանման: Ոչ միայն Յակօ մերժեց այդ անարգ առաջարկը, այլ և ծածկաբար հաղորդեց հայոց միրերին, ուսններին գայմագամի խորհուրդը, ազդարարեց կազմ և պատրաստ մնալ: Մանաւանդ միր-Աւէին յատուկ իւր նամակով պատուիրում էր, որի մի հատւածը միայն կարող ենք մէջ բերել քրքրւած բնագրից:

Աւէ, իմ աչաց լուս, ըզմեր բան կուզեն բուսուցել, Սատէ մեռաւ, Գալէ, դու, ես ինք մանցիլ... Աւէ, զգուշ եղիր Հզու գալուց, քո խաթրուն ջոկ մի խաֆիէք (լրտեսեր) զօրն 'ի բուն կը թափառին չարսիներ... Ասի միր ջոջերու թըխ (մեծերին թող) զխորթիր զուգին նոր ճաքիրով...:

Ափսոս որ այս նամակ քրքրւած է միր-Աւէի ծոցին մէջ, որ կրում էր մինչև իւր մահւան օրը...: Սա բաւական լոյս պիտի սփռէր ինչ ինչ հանգամանքների վրայ:

Երբ գայմագամը նկատեց միր-Յակօի հաստատութիւնը, չէ գտաւ մի դաւաճան Սասնոյ մէջ, հրաման տւեց մի քանի քրդերի սպանել նորան:

Մի զիշեր երեսնի չափ քրդեր փորձեցին մօտել նորա տունը, կողոպտել և մարել Յակօի տան ճրագը, բայց՝ չյաջողեցան. որով որ խելք, այնչափ էլ ձեռք ունէր Յակօ, իսկոյն դիմագրաւեց, ութ մարդ ձերբակալելով բանտ ուղարկեց, միւսներն էլ փախուց: Գայմագամը զայրացաւ, բայց չէր կարող քրդերն արձակելով իւր թելադրութիւն ու մատները ցոյց տալ ժողովրդեան այս կողմ դաւի մէջ:

Մի քանի օր յետոյ, մի խումբ քրդեր իբրև պատգամաւոր ուղարկւեցան միր-Յակօի մօտ: Միրը իբրև հայոց ներկայացուցիչ իւր յատուկ սենեակն ունէր սերայի, մէծլիս-օտայի (ժողովարան) և գայմագամի տան մէջ: Այդ օր նա նստած գրասեղանի առաջ՝ պատրաստում էր առ ամենապատիւ Տ. Ներսէս Պատրիարք և

Բ. Գուռն յղելի տեղեկագրերը, որոնցով գանգատուում էր հարստահարութեանց մասին, գայմազամի մասին: Յանկարծ բացւում է դուռը և ներս են մտնում ութ հատ զինւած քրդեր, միւրի տանը մտնողների եղբայրներից ու մտերիմներից: Նոցանից մինը ակնածելով մօտեցաւ Յակօին, տաճիկ շողոքորթ քաղաքականութեամբ, համբուրեց նորա քղանցքը ասելով:

—Միրը ողջ մնաց, մեր երիտառարւնները Ձեր վսեմութեան ասն վերայ յարձակւելու գործում սխալւած են մեծապէս. նոքա չեն իմանում մարդու արժէքը, ուստի մենք,—ընկերները ցոյց տալով,—եկած ենք նորա արեան կաթիլները խնդրել ձեր դռնից: Ազատեցէք նոցա և երախտագէտ թողէք մեզ:

Միր-Յակօ, լսելով այս փառաքուշ խօսքերը, բոլորովին անկասկած, առանց նոցա երեսը նայելու, իւր գիրը շարունակելով հանդերձ, ժպտելով պատասխանեց.

—Ձեզ են ընծայւում, միայն այն պայմանաւ, որ միւս անգամ չհամարձաւ... Պարբերութիւնը կիսատ մնաց:

Յանկարծ խօսող պատգամաւորը նաճախով ճղեց գլուխը, իսկոյն միւսները վրայ տալով խողխողեցին Սասնոյ իշխանը, ներկակացուցիչ... Գայմազամը դիտում էր դրան արանքից իւր անպարտակիր զոհի մարտիրոսութեան արեւաւառ հանդէսը:

—Մենք մեր զաւակները,—ազադակում էին մարդասպանները հայհոյելով ու կտրատելով միրը,—մեր զաւակները առանց քեզ էլ կարող ենք ստանալ: Արդարեւ այն օրն իսկ ազատւում են աւազակները բանտից, մարդասպաններին հետ շրջում են փողոցները իբրեւ պատերազմից դարձած հերոսներ:

Այս չարագուշակ գոյժը իսկոյն շանթահարում է բոլոր գաւառները, Տիգրանակերտ, Ուրֆա, Բաղէշ, Մուշ հասնում է մեր պատմած իրողութեան լուրը մանրամասն: Սակայն՝ բորբոքում է Սասուն, սուգ են աւնում Բերմ, Դաւաորիկ, Շատանխ, Խիանք: Մի քանի օր յետոյ երեսուն քրդեր, Բերմից մի ժամ հեռի, մորթուում են հաւի նման, կառավարութեան տասներկու պաշտօնեաներ անպթօրէն կտրատւում են մատաղացու խողբի նման և նւիրւում դուռանի սրբութեան: Աննկարագրելի է Սասնեայց զայրոյթը, կա-

տաղութիւնը: Մի ամսում պատահած այս կոտորածները բարդում են բերմացոյց և դաւորիկցոյց վզին:

Գայմագամը յատուկ հրահանգներով ճանապարհ է դնում միր-Ալայ (պոլիովնիկ) Ալի-բէկը 1,500 զինւորներով: Սա իբրեւ անգիտակ անցուկարձին դնում է Բերմ: Ռէս-Յարօ, որ մի քաջ, խոհեմ մարդ է, իւր հետն առած Գալէի Շարօն և այլ պատուաւոր շինականներ, զիւղից դուրս, դիմաւորում են միր-Ալային խնդրում զիւղը չմոնել, վերադառնալ ուստի որ եկած է: Սակայն՝ միր-Ալայն ամենեւին արժէք չտալով՝ ասում է.

—Այն ասացէք, գեաւուրներ, (եզապաշտ, հեթանոս) դեղանի են ձեր հարսները, աղջիկները, որ այս երեկոյ հաճոյանան իմ քաջ զօրքին, որք ձեր հօրեղբօր (ռուս) սալդաթներին (սողտաթ) կոտորելուց են վերադարձել՝ այժմ էլ, ձեր ապագայ իշխանութեան զինւորներ շնորհելու են զալիս իբրեւ բարի հիւրեր: Այո, ձեզ զինւորներ պէտք են 61 յօդածը իրագործելու ժամանակ. գոհ չէք որ եկած ենք այդ պէտքը լրացնելու:

—Տմարդ,— գոռում է ռէս Յարօ կատաղութիւնից, դողալով աստամատամի խփելով,—գլխի կղտուտ արուն միրնէ ծախու առ, Դաւալ-Սըբ-Գորգ, սպիտկերէս Սըբ-Աղբերիկ, Սըբ-Մըբթուկ զինայ, թըհ մըր խորթիւր իման գլխի հըմալմթուկ էնիլ, վալլահ, բիլլահ, ըղբգի կուտին հում-հում, կուտին, ըղբո լաշկրնիւր լէ կիրիցուն... առ գլխի միրն հողից գնա...

Ռէսի անվախ պատասխանը աւելադրութեամբ, փառազօծելով թարգմանեց մի զապիթ (աստիճանաւոր) որ հայից դարձած էր: Միր-Ալայը կարեւորութիւն չտալով սլացաւ առաջ: Հայք իրենց վերջին և առաջին պատասխանը տւած լինելով, հանդարտ սրտով մտան այգիներն ու աներեւութացան: Զօրքը կէս ժամ լսում էր շշուոյր:

Բերմի այգիները զարդարւած դարեւոր կաղնիներով, երկնուղէշ նոճիներով, սօսիներով, պտղատու և անպտուղ ծառերով պահում են դիւղը անցորդի աչքից, ահազին պարսպի նման շրջագծելով իբրեւ մի չքնաղ դարաստ: Միայն մի նեղ ոլոր մնոր ուղի ունէր, որից փորձում էր միր-ալայն զիւղ մոնել: Շատ չցառաջացած, յանկարծ որոտացին Մարտինի հրացանները, ցանցերի ետեւից ուղին զոցելով վառօդի ծխով: Որովհետեւ ռէս Յարօ և ընկերք

կտրուկ շաւիղով, միայն իրենց ծանօթ գիւղ սլացան և հրամայեց տասը կտրիճներ չոր գէնքով, դարանամուտ, սպանելով զօրքից՝ մինչև գիւղ հետեւել, ծածկելով մացառուտ թաւուտների մէջ։ Իսկ ժողովրդին պատուիրեց միայն երկու աւուր ուտեստ, ամենակարևոր իրեր միայն առած իսկոյն անմատչելի լեռը բարձրանալ։ Երբ այս հրամանը լսեց գիւղի զւարթ տէրտէրը, վազեց եկեղեցի, հապճէպով Ս. անօթներ, պատկերը միասին ժողովեց, ծրարեց հրամայեց սարը տանել. դոցեց սուրբ տաճարի դուռը, թեթևօրէն մի քանի խաչ հանեց, խլեց գէնքը, տասը գողերի գլուխն անցնելով սլացաւ ընդ առաջ։

—Ըծօ, Տէրտրուկ, մալը միրը՝ իմ հըջրանիմքի թուղ միր խորթիր իրթան, դու ժխօ ճիժգիս, միրն հիա արի, ծուռ—գողալ (սիրուն)։

—Հայհէ,—գոչեց տէրտրուկը (նորընծայ) երեսը խաչակնքելով ու վազելով,—յօրե՛ն ձիր հետ գամ, Սըբ-Գորդ, իս հըմկա զընունց Մամտի ջօջ ոսկու տանք, ճօպօի, ջօջ-մամու ամօթոյ միզար, ուրանց ծուռ տնի թամալ... ե՛ա սպիտկիրիս սըբ Ախպիրիկ, սըբ-Դալալէ, սըբ-խաղթրիկ, Առաքեալք, Հաուց սըբբիր, դուք ժխօ մըր թուր կտրուկ կէնիք,—քէլէք, Բերմայ գաջեր, քէլէք՝ ըզտաճիկ խոտու աւայ ընձինք...։

—Լօ, պաւօ,—որոտաց ուէսը,—Դալալ սըբ (սուրբ) Գորդ գիննա, դու ծուռ իս, մղիք ՚ի կրակ տի՛ թալիս։

Տէրտէրը ամենեւին չլսեց, իւր սոսկալի հայհոյանաց հանդոյցները թւելով՝ որոց մի փոքրիկ նմուշը դրինք, սլացաւ, կորաւ կտրիճների հետ պրակների խորերը. շատ չաւեց, հրազէնքի գողոցը որոտացուց Բերմայ ապառաժոտ սարին ծոցերը տխուր արձադանքով։

Անտարակոյս ընթերցողը փափագում է ճանաչել այս քաջ հովիւը իւր արժանի ժողովրդին։ Մի քանի խօսք միայն կարող ենք գրել առանց բուն անունը դնելու։ Տէրտրուկը ձեռնադրւած է նամաս-Հըլուպից (հրաշագործ Մկրտիչ եպիսկ. Տիգրանեանից) 1870 կամ 68 թւերին։ Կարգացած է Սաղմոս, ժամագիրք կակազելով, գրել և այլն ձգի քո է կարողութիւն...։ Ուստի՝ շաբաթը մի անգամ բաց էր անում եկեղեցւոյ դուռը, բիւրաւոր սխալներով կատարում էր ժամ-աղօթք առանց պատարագել կարողանալու։ Մի

քանի տարի սորանով Բերմ գոհացաւ՝ մինչև 1884 թ. Հայրիկ ձեռնադրեց քիչ շատ բանագէտ և քաջ մի սասնիկ Բարմացոց համար:

Մեր տէրտրուկ անխոհեմ ազգասէր է, առանց մտածելու զուէ տալիս թրի, հրացանի, այնպէս որ նման Գալէ-Կաւզանի Տէր-Քաջին հազարաւոր սպիներով ծածկւած է բոլոր մարմինը: Զարմանալի քաջ, անվախ մարդ է այս զաւթ երէցը, ափսոս որ չունի Ղևոնդի զարդացումը և խելքը: Մի քիչ ծուռ լինելով շատ անգամ կոտորածների, կռիւների պատճառ է դառնում, քանի անգամ քրդեր զանակոծել, սպաննել է առանց պատճառի, քանի հայեր տուժել են իրենց կեանքը տէրտրուկի խարազանին տակ «դաւաճանութեան» մեղքով: Քանի քահանաներ (մշեցիներից, Սասուն այսպիսիներ չկան) ծեծ են կերել հետևեալ խօսքերը՝ «անձիշտ քարոզելուն համար»:

«Ո՛ր խնդրէ զշապիկ քո, տուր նմա և զբաճկոն քո, որ յարկանէ յաջ ծնոտ քո, մատո՛ն նմա զմիւսն»: Այդ նախադասութիւններով—ասում է տէրտրուկը,—ինձի պէս յիմարները, նոցա իմաստը չըմբռնելով, գայթակղեցնում են ուսմիկ սասնցին: Մենք սովորած ենք սուր զառնել միայն հայի դէմ, ներել նորա թեթև յանցանքը, ոչ թէ բարբարոս քրդին տաւարի նման կամ յիմար, երկչոտ մշեցոց պէս տալ ունեցածներս, մեղք համարել նորանց սպաննելը: Մեր դիտցածն է այս,—աակն ընդ զոյգ ականո: Միթէ միայն մշեցի տէրտէրները իմանում են ամենասուրբ կրօնի օրէնքը, չէն իմանում բոլոր քրիստոնեայք, (372 միլիոն), չէ որ նոքա սրով, թրով գնում են արքայութիւնս: Այս կարծիքները նա առած էր իւր ժողովրդից և համոզւած:

Տէրտրուկը 10 կորիճներով դարանամուտ, փոխանակ ահ սփռելու, մահ սփռեց, զօրքը զարհուրեց, նեղ շաւիղը ողորեց ծխով, դիակով, վիրաւորով: Գնդապետը զոհեր տալով չչեղեց նպատակից: Աներեւոյթ թշնամիները խաղալով առաջ, մինչև գիւղ մանկները տասերիու զինուոր վնասեցին ու անյայտացան:

Գիւղը դադարկ է, միր-Ալայը զարմացաւ, ուստի ապահովապէս հրամայեց զինուորներին հանգստանալ, ապա կերակուր ճարել, ամեն տեսակ նիւթական վնասներ հասցնել, ոչնչացնելով պաշարներ և այլն: Զօրքի գիւղ ժամանելուն հետ, տէրտրուկը ու քա-

ջերը բարձրացան լեռ ու մանրամասն պատմեցին ժողովրդին պատահածները:

Գիշերը վրա հասաւ: Սեւ ամպեր ծածկեցին Սասնոյ սարերը, շրջում էր փայլակի զիկզակը ամպերի հաստ մկանունքին մէջ, տրաքում կայծակը լերկ ու մերկ ապառաժների կոները ջախջախելով: Սաստիկ անձրեւը հեղեղներ հանեց: Ալի-բէկ այլ ևս բոլորովին ապահովեց, հրամայեց թաղած իւղերը հանել, փիլաւ եփել:

Կարելի չէ մանրամասն պատմել զօրքի հասուցած չարիքը. Ասկոյին, Կորկոտ, ալիւր թանի մէջ լեցուցին, իւղն ու մեղրը այլ տարօրինակ խմորին խառնեցին, դիւրաբեկ առարկաներ փշրեցին, այրեցին, իսկ զիւղը բոլորովին աւերակ դարձնելը թողւեց առաւօտեան:

Ռէս-Ֆարօ այդ ամենը գուշակած լինելով, ջանաց կէս զիշերին գործը գլուխ բերել: Հայք վառօդ, զնդակ չունէին: Տէրտրուկը մինչև այդ ժամանակ, մօտակազ դրացի և կառավարութեան թըշնամի քրդերից բերած էր մի քանի բեռ ռազմամթերք. իսկոյն բաժանւեց կտրիճներին, ռէսն ու տէրտրուկը առաջնորդեցին ժողովուրդը դէպի գիւղ:

540 երիտասարդ կամ կարող մարդիկ չորս-չորս կարգաւ շարւեղան իբրև խիստ վարժ զինւորներ, նոցա իւրաքանչիւր խմբի ետևը նոյնչափ հարսներ և օրիորդներ, այնպէս որ հայոց գունդը բաղկանում էր մօտաւորապէս 1150 հոգուց: Ամենայն արագութեամբ հրազէնքը ուսերին դրին, համերաշխ քայլերով սեպացած ապառաժներից իջան վար մըջիւնների պէս: Ո՛չ մի ձայն և ո՛չ մի աղմուկ:

Մնաս բարեաւ չսասցին սիրելիներին, ամուսիններին, կարծես հարսանեաց հանդիսականներ լինէին, իւրաքանչիւրի դէմքը շողշողում էր մռայլ վրէժի ժպիտով, երբ փայլակը մերթ րնդ մերթ դալուկ լուսով ողողում էր լեռ ու ձոր: Ոտնաձայն չէր լսում, և ո՛չ ցեխի ճիւղիւն. եթէ մի ամենավարպետ քիւրդ սկանջը գետնին մօտեցնէր լրտեսելու, ոչինչ լսելու չէր: Կարծես հողմով լցւած նաւ էր հայոց գունդը. անաղմուկ, լռին բաց արագ, շեշտակի սլանում է ծփացող ալիքների ծայրատուած գազաթներով դէպի ծովի բացերը:

Միթէ միայն էին կտրիճները. ո՛չ, որպէս ասացինք, կիներ,

ղեռաւորի հարսներ, աղջիկներ, տասնուորսից վար, մինչև տասը տարեկան պատանեակներ, ընդամենը թւով 650 կամ 610, մի-մի հրացան ուսերին, Հալէպի վահաններով, նաճագներով, մանգաղաձև թրերով, ջիւհերտէր Դաւուորիկի դաշնակներով զինւած հետեւում էին իրենց սիրելիներին. նոքա ևս գերեզմանական լուծթիւն էին պահում. միայն թեթև քամին, որ անձրևի հետ կը գար, իրենց սպիտակ շրջազգեստների, երկայն քողերի հետ խաղալով, նոցա ծալքերի մէջ իւր ողերը խորտակելու ժամանակ հեծեծում էր մեզմիկ:

Միայն ապերժանիկ մայրերն էին, մայրերն էին՝ որ պարտաւոր էին իրենց անմեղ մանուկներին ծիծ տալ, չուզւած ու բորբոքւած, ճիշտ այն ժամուն, որ այդ մանկանց կենդանութեան, երջանկութեան, բարոյական և նիւթական ապահովութեան համար քաջակորով հայրերն իջնում էին ՚ի հանդէս, պատերազմի արիւնոտ դաշտ, հպարտ ու անխելք թշնամուն դէմ, իրենց կեանքը զոհ բերելու հայրենեաց և ընտանեաց:

Այս երկու պաշտելիներ, հայրենիք՝ միշտ քաջերի ծննդավայր գտլով՝ անձնուրաց զիւցազուններ էր կրթում: Հայաղջիկը միայն կտրիճ ամուսնի բազուկներին մէջ կարող է իւր բոլոր հոգեկան, ֆիզիքական հաճոյքները գտնել: Ուրիմն, ստիպւած է այր մարդը զիւցազնական աշխարհին որդի հանդիսանալ, ընտանեաց արժանի հայր հանդիսանալ... Ահա հայրենիք՝ պշուցած, ընտանիք՝ չուզած հետեւում են իրենց սիրելի քաջերին մինչև աղջամուղջի մէջ կորսւիլը... Մայրեր, իրենց զգացած բուռն խանդով, միթէ է՞ն ներշնչում մանուկներն հէնց կաթի հետ այն զգացումները, որոնցով հպարտ է սասնիկը: Այո, թէև մանկիկներ բոլորովին անտարբեր, թուլիկ թաթիկներով խաղում են կորիւնների նման քաջուհեաց ստիկներով, ժպտում են, ճչում են, լալիս են, երբեմն էլ հրեշտակային չգիտեմ ինչ են որոնում մութ այերքի, կամ՝ մայրերի բոցավառ աչերին մէջ... Մայրեր անտարբեր, կորիւնների անուշ խաղերին, մոքով սլանում են կուռ դաշտ, զիդիոց վերայ առաթուր տեսնում, բոցի, ծխի, գնդակի տարափին մէջ տեսնում իրենց չաղթական սիրականները զինավառ և արիւնաներկ: Ահա այս ժամանակ քնքուշիկ ճակատը փալցում է մի տեսակ անմեկնելի ժպտով:

Միր-Ալայ-Ալի բէկ ապահով լինելով ուղում է քաղցը յագեցնել: Ձրի կերակուրներ նորա ախորժակը գրգռում էին, քուրդ լինելով վարժած էր Ֆլայի հացն ուտել և միանգամայն նորա խաչը հայհոյել: Որչափ մեծ եղաւ նորա սարսափը՝ երբ յանկարծ մի ահւելի որոտում լսեց: Օղը լուսաւորեց ու խաւարեւոյ նոյն րոպէին, վառօդի ծուխն ու հոտը ծաւալեց ամենուրեք: Գնդապետը իսկոյն վեր թռաւ, հրամայեց զէնք խլել: Բայց ուր երթային, դուրս, կարելի չէր. վայրագ մենչիւններ սարսափով էին լեցնում այրերքը. պահում էր տան մէջ, ոչ, կարծես ուրուականներ, շամանդաղ խօլականներ դուրս էին խուժում մթին անկիւններէից.

Որոտումը կրկնեց: Մխիւ հոտը աւելացաւ ու մօտեցաւ, զոռում, գոչումները սաստկացան, իւր բնական տունը կարծեց թէ՛ դողում էր հիմունքի վերայ: Նորան շրջապատողները սարսափից քարացած նայում էին նորան. անմիջապէս որոշման պէտք կար:

— Ի՞նչ անենք, — վերջապէս աղաղակեցին զինուորները:

— Փախչենք, — կակազեց պոռոտախօս միր-Ալայը:

Տաճկաց ամենամեծ քաջութիւնն այդ է: Փախչել, երբ թըշնամին զինուած է և յանդուգն: Հազիւ արտասանած էր՝ «փախչենք» բառը՝ որ սպաներ, զինուորներ անկարգ, խառն ՚ի խուռն դուրս ելան, որոց օրինակին բնաբերաբար հետեւեցան և միւս տների մէջ եղողները, զէնք, ձի թողնելով աշտուղ բռնեցին միակ ուղին, քամակները հայ. գնդակներին տալով՝ ածապարեցին կեանքներն ազատել:

Հայոց խումբը զիւղի վերեւ գալու ժամանակ յանկարծ արձակել էր հրացան, որ անմիջապէս հետեւակ խումբը՝ — հարսներ, օրիորդներ, պատանիներ, — պատրաստի լեցուն հրազէնքը տալով՝ դատարկների մէջ լեցրել էին շտապով:

Երբ զօրաց նահանջը նկատեց ռէս-Յարօ, հրամայեց՝ միայն վախ տալով հալածել:

— Յօրին, — զիտեց տէրտրուկը, — էրթինք, կտրինք. ուր էլ գեախ չիշխնան ըզմը զիղ գալ:

— Ահ, չէ, տէրտրուկ, թըխ իրթան, կուրուցին: Մի սպանիք, լունքի չինք ուղիլ զսուլթանն կատղիցուլ:

— Պատերազմենք, պատերազմենք, — քրդերէն լեզուով որոտաց տէրտրուկը, որովհետեւ հայերէն խօսել զժաւարանում էր, — վախ:

նսւմ ես կոտորելուց: Սասուն անմատչելի է. չեն կարող թնդանօթ բերել. եթէ բերեն իսկ, կարող ենք փշրել: Միայն, զօրքը գիտէ պատերազմել: Նոցա 1,000 մարդը, մեր 50-ը, կամենաք, հիմա լուր ուղարկեմ միր-Աւէի, Գորպէի, շէյխ-Ամարը կորակոր ոչնչացնող քաջին, Սասնոյ զանազան կաղմերից թափեմ 25,000 զինւոր: Ինչո՞ւ ես երկնչում, ուէս-Յարօ, էլ ժամանակ է. թօթափենք սոցա լուծը:

—Ե՛հ, տէրտրուկ, տաւարի չափ խելք չունիս:

—Ատրիճներ, — յարեց Ծուռ-երէցը, — Անխնայ, կոտորեցէք:

—Մեր աչքին վերայ, երէց, աղաղակեցին երիտասարդները:

Բոլորը հետևեցան եռանդաբորբոք ծռին: Կարծես վայրենի զազաններ էին հալածում: Անդադար զէնք պարպելով հալածեցին այգիներից դուրս: Ճանապարհին ընկաւ միր-Ալայը, 3 սպաներ, 42 զինւոր մեռան, 60 — 70 էլ վիրաւորներ:

Ռէս-Յարօի թախանձանօք տէրտրուկը թողեց հալածանքը և իւր յաղթական ընկերներով վերադարձաւ գիւղ և ոչ մի վիրաւոր կենդանի թողնելով: Եւրաքանչիւր տան մէջ մնում էին զինւորների զէնքն ու ձիերը, ըստ թրքաց ասութեան, բայց հայք հակառակն են պնդում, ասելով՝ «Մենք ճաք չընք տեսի, այլ՝ զրպարտում է կառավարութիւնը: Հայերը վիրաւոր կամ մեռած չունին: Ուստի նոյն գիշեր մի քանի պահապաններ կարգելով անուշ քուն քաշեցին:

Զօրքը բաւական հեռանալուց յետոյ՝ կանգնեց, տեսաւ որ այլ ևս հալածող չկայ, ապահովապէս հաշւեց իրենց կորսած ընկերների թիւը. բոլորը 125 հոգի:

—Զինւորներ, — ասում է միր-Ալայի օգնականը, — վերադառնանք գիւղ, ոչ թէ կուեւու, այլ՝ մեր մեռած ընկերները, մեր մեծը զտնելու, մաքրելու թագաւոր-կայսեր նախատինքը:

Ոմանք դառնում են, ոմանք էլ ածապարտւմ փախչել:

Բերմի հարաւային կողմը մի նեղ ու խոր ձորակ կայ. սա իւր բնական յօրինածով աւելի վհի է նմանում, այժմ ծածկւած է ահագին ժայռի հատորներով, ահա այնտեղ թաղւեցաւ մեռելների մի մասը, մնացածներն էլ դալբերի, բորենիների կերակուր եղան: Միր-Ալայի դիակը թաղւեց մի քրդական գիւղի մէջ, ապա ոսկերոտին փոխադրւեցան Հզու:

Ահա այսպէս զւարճացաւ միր-Ալայը «Հայոց զեղեցիկ աղջիկներին հետ»։ ապագայ իշխանութեանը, որ պիտի ձուլէր 61-րդ յօդաւածի տրամադրութեամբ, ընծայեց կիրթ զինւորներ։ Նորան կըրթեց Սասուն զեղեցիկ դասով։

Իրողութիւնը տեղեկագրեց Կ. Պոլիս պապը-սերաքերին, (ընդհանուր զօրավար) մ իւշիւրին, (մարշալ) պապը-Ալիին։ Արգելեց այս դէպքի մասին խօսել։ Միայն փութացին բերմացիներին իբրեւ զին միր-Ալայի արեան 50 քիսա ոսկու փոխարէն ստանալով եզ, ոչխար, իւղ, պանիր և այլն՝ հաշտութիւն անել և հարկ չպահանջել մինչև 1886 թ., որին տէրտրուկը բնաւ յօժար չէր, այլ շարունակել էր ուզում եթէ միր-Աւէ չհամոզէր ծռին։

(Շարունակելի)

Գ Ր Ա խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ Գալուստ, միաբան ս. Էջմիածնի. — Հայկականք.
Ա-ԺԲ. (Արտատպած «Արարատ» ամսագրից 1894 թ.) Վաղարշապատ:

Միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչեանը պատկանում է Էջմիածնի միաբանների աջ սակաւաթիւ խմբին, որոնք ապրում են մի կողմից իրանց ուսումնասիրական տենչը լազեցնելու, միւս կողմից նպաստելու մեր ազգային և կրօնի պատմութեան լուսաբանութեանը՝ օգտւելով Էջմիածնի ձեռագիր հարստութիւններից: Վերջինչեալ տեսրակը, որ շարունակութիւն է հեղինակի ընդհատած «Խորհնացու պատմութեան ուսումնասիրութեանց», արդիւնք է նստակեաց, լուռ և մանրակրկիտ պարապմունքների Էջմիածնի մատենադարանում: Վրեածքը լի է լուրջ դիտողութիւններով և սրամիտ ու չափող բացադրութիւններով խորհնացու բնագրի անբացատիր և կասկածելի մնացած դարձածների և բառերի: Այդ մութը կէտերի վե՛վերարերեալ Գ. Տեր-Մկրտչեանը մատամբ ինքը իր սեփական եզրահացութիւններն է տալիս, մասամբ աւելի պարզաբանում կամ հաստատում

է գիտնականներից մէկի կամ միւսի կարծիքը: Այս դիտողութիւնները լամենաչն դէպս թանկագին են: Բայց ամենից գնահատելին և հետաքրքիրը պէտք է համարել խորհնացու ձեռագրերի համեմատական հետազոտութիւնը, որ լանձն է առել Գ. Տեր-Մկրտչեանը: Հեղինակը, հիմնւած խորհնացու իր ձեռքի տակ գտնւած զանազան ձեռագրերի վրայ, կտորների զանազան ընթերցումների վրա՝ այդ ձեռագրերը բաժանել է զանազան դասերի և խմբերի: Այդպիսի մի փորձ արել է և Բուսմգարունէրը, բայց վերջինիս փորձը անլաջող պէտք է համարել նրա համար, որ նա ի նկատի է ունեցել ոչ այնքան անմիջական աղբիւրները — ձեռագրերը —, որքան երկրորդականները — տպագիրները, որոնց, մանաւանդ հին հրատարակութիւնների, արժէքը շատ լաւ ճանաչած են խորհնացու քննութեամբ պարապողները: Գ. Տեր-Մկրտչեանի պարապման տեղն աւելի է տալիս չուսուղու նրա փորձի

լաջող լուծման: Հեղինակն անմիջապէս իր ձեռքի տակ է ունեցել իր հետազոտութեան ժամանակ 17 էջմիածնապատկան ձեռագրեր և միջանի տպագիրներ իրանց ծանօթութիւններ ղ մէջ ունեցած վարիանտներով: Ահա այսպիսի համեմատաբար մեծ քանակութեամբ ազգիւրների ուսումնասիրութիւնը հիմք է տւել նրան խորենացու օրինակները (տպագիր և ձեռագիր) երկու մեծ դասերի (չորս խմբերի) բաժանել: Սակայն աչպիսի բաժանումը դեռևս մօտաւորապէս միայն ճիշտ վարելի է համարել, որովհետև նրա հիմքերը դեռևս շատ քիչ են և ոչ բոլորովին համոզեցուցիչ: Բայց գործի լաջող վախճանը աղ սխտոնով հիմնւած նոր հետազոտութիւնների վրա՝ անկասկած կարելի է համարել: Այս խմբերի իրար հետ ունեցած չարաբերութիւնն անկասկած մեզ կը վերականգնի խորենացու ձեռագիրների պատմութիւնը՝ մօտեցնելով մեզ սկզբնական բնագրին, հետևաբար՝ նպաստելով խորենացու մինչև այժմ մութ մնացած տեղերի պարզութեան և ամբողջ պատմութիւնը լուսաբանելով բոլորովին մի

նոր կողմից: Սակայն մի բան, որ աչքի չէ ունեցել պ. Տէր-Մկրտչեանը ձեռագիրների դասակարգութեան գործում և որն ահուամենայնիւ ահազին նշանակութիւն ունի — աղձեռագիրների հետազոտութիւնն է նրանց պալէօգրաֆիական-գիւլոմատիկական տեսակէտից: Ձեռագիր օրինակի ազդեցութիւնն ընդօրինակածի վրա երևում է շատ անգամ ամենահասարակ շտրիխի մէջ: Բացի դրանից գրի մէջ երևում է միևնույն ժամանակ և դարի ազդեցութիւնը, որը չի երևում բառերի և դարձւածների ընդօրինակման մէջ: Աղ կողմից ընդօրինակողները կուր աւանդապահներ են եղել, եթէ նկատի չունենանք աչն շեղումները, որոնք առաջացած են եղել սղխտութիւնից — օրինակի սխալ ընթերցումից: Մէկ խօսքով եթէ պ. Տէր-Մկրտչեանը խորենացու օրինակների դասակարգութեան գործում աչքի առաջ ունենար նրանց հնագրական գիւլոմատիկական կողմը, աչն ժամանակ նրա սխտեմբ բոլորովին լաջող կարելի էր համարել և կը հասցնէր շատ հետաքրքիր հետևանքների:

Կ. Ա. Գ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

(Յօդած երրորդ ¹⁾)

Անգլիական ազգը քաջութեամբ առաջ է տանում Հայկական խնդիրը. դա այն սովորական պաշտպանութիւններից է, որոնց այնքան սովոր են դիւանագիտական շրջանները, երբ նոքա կանգնած են լինում մի մարդասիրական խնդրի առաջ, որի լուծման համար նոքա, սակայն, իրանց ձեռնհաս չեն համարում, և կոմ երբ խնդրի լուծման համար նաև իրանց երկրին շահաւէտ կոմբինացիաներ չեն գտնում: Այդպիսի դէպքերում դիւանագիտական շրջանները ուրախ են լինում, երբ մի որ և է այլ դէպք զալիս է հերթական դառնում, իւր վրայ կենդրոնացնում ընդհանուրի ուշադրութիւնը, մոռացութեան տալով նախկինը, որը իւր ընթացքը շարունակում է լոկ այնպիսի յանձնաժողովների մէջ, որոնց գործունէութեան մասին այլ ևս հաշիւ ու համար չի պահանջւում և, ձգձգելով, մոռացւում է ու գնում կորչում արխիւների փոշու մէջ:

Այ, հայկական խնդիրը ներկայումս, և ամիսներից ի վեր, դառել է անգլիական խնդիր: Անգլիան այդ գործի բաւարար լուծման համար դրել է արդէն իւր, իբր հզօր պետութեան, պատիւը: Այդ խնդիրը լոկ դիւանագէտներին չի վերաբերում. նա ծաւալել է

¹⁾ Տես առաջին յօդածը «Մուրճ» 1894 թ. № 11—12, երկրորդը «Մուրճ» 1895 թ. № 1 և չաւելած «Նիւթեր հայկական խնդրի նորագոյն զարգացման պատմութեան համար» «Մուրճ» 1895 թ. № 2:

և ընդգրկել զթիւն ամբողջ ազգը: Ճիշդ է, որ այդ ազգի երկու մեծ կուսակցութիւններէն յառաջդիմական և պահպանողական— ամենից շատ գործին կաթնը յառաջդիմականն է. բայց, ինչպէս մեր ընթերցողները կը նկատեն մանաւանդ մեր այսանդամաց Տեսութիւնից, ներկայումս հայասեր քաղաքականութիւնը արդէն իւր գիրկն է ընդունել նաև պահպանողական կուսակցութեան մի մասը: Եւ այդ բանը այժմ ճիշդ է շատ աւելի զգալի չափով, քան այդ կարող էինք վկայել մեր անցեալ երկու Տեսութիւնների մէջ:

Պատիւը՝ խնդիրը ուժեղ արծարծելու և ընդհանուր եւրոպական զբաղմունքի առարկայ դարձնելու—այդ, անկասկած, պատկանում է անգլիական The Daily News օրաթերթին, որպէս և առաջներում ասել ենք. բայց պատիւը՝ նոր զարկ տալու խնդրին և զինաթափ անելու հայկական դատի հակառակորդներին,—այդ արդէն պատկանում է անգլիական մի պահպանողական թերթին— Daily Telegraph (Դէյլի Տէլեգրաֆ) նոյնպէս նշանաւոր օրաթերթին, որպէս և կը տեսնեն «Մուրճ»-ի ընթերցողները ներկայ Տեսութիւնից:

Դէյլի Տէլեգրաֆի ասպարէզ գալը որ քան անակնկալ էր, նոյնքան ևս աւելի զօրեղ էր նորա ձայնը: Մինչդեռ սուլթանին նշանակած թրքական-եւրոպական քննիչ յանձնաժողովը ստիպւած էր գործել լուութեան մէջ ձիւնաթաւալ երկրում, հեռու մեծ կեդրոններից, մինչդեռ Թիւրքիան և Եւրոպայի ոչ-հայկական շրջանները իրանց օգուտներն էին սպասում յանձնաժողովից, մանաւանդ որ շատ հիմքեր կային կարծելու որ Թիւրքիան իւր բոլոր ջանքը գործ պիտի դնէր ճշմարտութեան ձայնը խեղդելու,—մի այդպիսի ժամանակ, անսպասելի կերպով, Դէյլի Տէլեգրաֆի քաջարի թղթակիցը Մուշից Լոնդոն է հասցնում իրողութիւնների մի նկարագիր, որ ուրիշ պայթիւնի պէս նորից թնդեցնում է քաղաքական մթնոլորտը:

Այդ յայտնութիւնները իւր տեղում՝ նոյն այս Տեսութեան մէջ մեր ընթերցողները կը կարդան, բայց չպէտք է մոռանալ, որ հակառակ թրքամուրհների և կոսկածոտների սպասածին, հայկական խնդիրը իւր նոր զարթոնքով ասաջին ամսից ի վեր, Անգլիայում մի բողբէ անգամ չհանգաւ. ընդհանրութիւնը հէնց էն սկզբից համոզուած էր որ սոսկալի և անթոյլատրելի գործեր են կատարուել,

և թէև յանձնաժողով կազմեց՝ գործը տեղն ու տեղը քննելու, իսկութիւնը իմանալու համար, բայց գոնէ հայասիրական շրջանների համար վճռւած խնդիր էր որ աւելի շուտով քննիչ յանձնաժողովը կարող էր իսկութիւնը թագցնել, քան թէ հասարակաց կարծիքը կարող էր այդքան յուզւել և լարւել ստալոգ պատմութիւններով չեղած նախնիների ու մտացածին սարսափների մասին:

Եւ անուրանալի է, որ եթէ չլինէր անգլիական արթուն հասարակաց կարծիքը, որը իւր արտայայտութիւնն է գտնում թէ մամուլի և թէ Անգլիայում այնքան սովորական բաղամամարդ միտինդների (ժողովներ) մէջ, — ճշմարտութեան որ և է արտայայտութիւն ընդունակ չէր լինիլ այնքան յուզել հասարակաց կարծիքը, որքան այդ եղաւ ամիսներ առաջ Դէյլի Նիւսի և այժմ Դէյլի Տելեգրաֆի յայտնութիւններով:

Սակայն հասարակաց կարծիքի արթնութիւնը դէպի հայկական խնդիրը Անգլիայում պէտք է մեկնել այն քաղաքական կապերով, որոնց մէջ դրւած է Անգլիան՝ Թիւրքիայի նկատմամբ, այն Թիւրքիայի, որի սահմանների ամբողջութիւնը երաշխաւորւած է Անգլիան Կիպրոսի դաշնագրով 1878 թւականին: Որովհետեւ, բացի այն, որ ամօթալի կը լինէր եթէ Անգլիան պաշտպանող դուրս զար մի պետութեան, ուր Սասունի կոտորածի պէս նախնիներ են կատարւում, բացի այդ, ասում ենք մենք, Անգլիայի համար անկասկած է, որ Սասունի դէպքից յետոյ՝ եթէ երկրի ապահովութիւնը երաշխաւորող մի հիմնական ռեֆորմ չկատարւի — թիւրքիական Ասիայի հայկական նահանգների գրաւումը Ռուսաստանի կողմից վճռւած խնդիր պիտի համարել, և այն ժամանակ այլ ևս ոչ մի պայմանագիր չի կարող բաւականաչափ զօրութիւն ունենալ պատմական անխուսափելի անհրաժեշտութեան դէմն առնելու համար:

Եւ հէնց այդ բանի իտրը գիտակցութիւնն էր, որ ստիպեց Անգլիային՝ Կիպրոսի անգլո-թրքական պայմանագրի մէջ, որ կապւեց 14 յունիսի 1878 թ., պարտաւորեցնել Թիւրքիային հայկական (ուրեմն Ռուսաստանին սահմանակից) երկիրներում ռեֆորմներ մտցնել: Կիպրոսի դաշնագրի այդ յօդւածը, որ այնքան յաճախ չիչւում է այժմ, հետեւեալն է:

« Եթէ Բաթումը, Կարսը և կամ Դոցանից մէկը ռուսաց

« ձեռքին մնալու լինի, և եթէ երբ և իցէ Ռուսաստանը որ և է
 « փորձ անէ գրաւելու՝ հաշտութեան վերջնական գրով նորին Կայ-
 « սերական Վեհափառութիւն Սուլթանին Փոքր-Ասիայում պատ-
 « կանող գէթ որ և է երկիր, — Անգլիան պարտաւորուած է միանալ
 « Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանի հետ՝ աչգ երկիրը գէնքի
 « զօրութեամբ պաշտպանելու համար:

« Դորա փոխարէն Նորին Վեհափառութիւն սուլթանը խոս-
 « տանում է Անգլիային մոցնել երկու պետութիւնների հաւանու-
 « թեամբ անհրաժեշտ գտնելիք ռեֆորմները կառավարութեան
 « մէջ՝ աչգ երկիրներում՝ բնակող քրիստոնեաների և Բ. Դռան
 « միւս հպատակների հովանաւորութեան համար: Եւ որպէս զի
 « հնար տրւի Անգլիային անհրաժեշտ պատրաստութիւն տեսնելու
 « իւր յանձն առած պարտքը կատարելու համար՝ Նորին Վեհափա-
 « ռութիւն Սուլթանը յօժարուած է նաև սահմանել, որ Կիպրոս
 « կղզին գրաււի և կառավարւի Անգլիայի ձեռքով:

Կիպրոսի զաշնագիրը կապւեց Անգլիայի և Թիւրքիայի մէջ
 խանգարելու համար որ Բերլինի կոնգրեսում Ռուսիան չսնդէ Սան-
 Ստեֆանօի զաշնագրի 16-րդ յօդւածի վրայ, որ հետեւեալն էր.

« Եւ նկատ առնելով, որ ռուսաց զօրքի զուրս ելնելը Հայաս-
 « տանում գրաւած և Թիւրքիային վերադարձնելիք գաւառներից
 « կաբող կը լինի աչգ երկիրների լաւ յարաբերութիւններին վնասող
 « ընդհարումների և վէճերի տեղիք տալ: Բ. Դռուը պարտաւոր-
 « ւում է անյապաղ իրագործել հայաբնակ նահանգների տեղական կա-
 « րիքների պահանջած բարեփոխումներն ու ռեֆորմները և երաշխա-
 « տը լինել հայերի ապահովութեան քիւրդերի և չերքեզների դէմ:

Ահա Սան-Ստեֆանօի զաշնագրի այդ յօդւածն էր որ ստիպեց
 Անգլիայում այն ժամանակ իշխող պահպանողական առաջին մի-
 նիստը լորդ Բիկոնսֆիլդին՝ Թիւրքիայի հետ վերը յիշած Կիպրո-
 սեան զաշնագիրը կապել: Անգլիան վախենում էր որ Ռուսիան իւր
 զօրքերը զուրս չբերի տաճկահայկական նահանգներից՝ մինչև որ
 պահանջւած ռեֆորմները չմոցւեն. բայց Անգլիան զիտէր նաև որ
 Թիւրքիան ռեֆորմներ իսկոյն մոցնող չէ, հետեւապէս Ռուսիան
 կօգտուէր զորանից՝ իւր զօրքերը Թիւրքիայի հայկական գաւառնե-
 րում պահելու համար, և մինչև երբ...

Եւ ահա մինչդեռ եւրոպական մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները ժողովւած էին Բերլինում (նոյն 1878-ին)՝ Սան-Ստեֆանօի դաշնագիրը վերափոխելու համար, Անգլիան կայեց Կիպրոսեան դաշնագիրը Քիւրքիայի հետ, որպէս զի Բերլինի կոնգրէսում կարողանայ Սան-Ստեֆանօի դաշնի 16-րդ յօդւածը փոխել տալ, ասելով որ Անգլիան երաշխաւոր է թրքա-հայկական նահանգներում ռեֆորմներ մտցնելու համար, հետեւապէս աւելորդ է որ Ռուսիան իւր զօրքերը պահէ Քիւրքիայում այդ նպատակի համար:

Եւ Անգլիան այդպիսով յաջողցրեց, որ Սան-Ստեֆանօի դաշնագրի 16-րդ յօդւածը Բերլինի կոնգրէսում փոփոխւի այս կերպ, որ և եղաւ յօդւած 61-րդ Բերլինի դաշնագրի.

«Բ. Դուռը պարտաւորւում է, առանց այլևս յետաձգելու, և իրագործել այն բարեփոխութիւնները և վերանորոգումները, որ և պահանջում են Հայերով բնակեցրած նահանգների տեղական կա- և կարիքները, և երաշխաւորել նոցա ապահովութիւնը Ձերքեզների և Քիւրդերի դէմ: Նա պարբերաբար պիտի տեղեկացնէ այդ նպա- և տակով ձեռնարկած միջոցների մասին Պետութիւններին, որոնք և պիտի վերահսկեն նոցա զործադրութեան վրայ»¹⁾:

Այսպիսով, թէ Կիպրոսի մասնաւոր պայմանագրով և թէ Բերլինի խաղաղութեան դաշնագրով, գէթ առերևոյթ ապահովւեցին ռեֆորմները, բայց և հեւացւեց այն վտանգը, որ ստատում էին Ռուսիայի զօրքերի մնալովը տաճկա-հայ նահանգներում՝ նոյն այդ ռեֆորմների պատրւակով:

Անգլիան, որը յոյս ունէր թէ Կիպրոսի դաշնագիրը մեծ պարտականութիւններ չէր դնիլ իւր վրայ, տրամադիր լինելով մի կերպ դեռ տանել Տաճկաստանի ներկայ կարգը, այդ նոյն Անգլիան երբէք չէր սպասում թէ Քիւրքիան կը վճռէր այնպիսի անլուր դաշնութիւններ կառարելու, որ ամօթահար անէր ռեֆորմների համար երաշխաւոր կանգնած Անգլիային, այն Անգլիային, որը այդ ռեֆորմների փոխարէն Քիւրքիայի ասիական սահմանների ամբողջութիւնն էր երաշխաւորած:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1893 թ. № 11 մեր յօդւածը «Տաճկա-Հայկական խնդիրը»:

24. որ Անգլիան էր, որ Կիպրոսի դաշնագրի օգնութեամբ խանգարեց Սան Ստեֆանոի դաշնի 61-րդ յօդուածի անմիջական իրագործումը: Թէ այդ դիտակցութիւնը աչժամ որքան խորը պիտի խոցէր Անգլիայի ոչ միայն քաղաքական շահերը, այլ և անգլիական ազգի և կառավարութեան պատիւը—այդ շատ և շատ հասկանալի է:

Նոյնքան ևս հասկանալի է, որ Սասունի կոտորածի լուրը և նորանոր վկայութիւնները եղելութեան մասին անկեղծ սոսկումով են լեցնում անգլիացոց սրտերը, անգլիացոց, որոնք այսպէս կամ այնպէս պատասխանատու են հանդիսանում քաղաքակրթութեանը վիրաւորող պժգալի անցքերի համար:

Այդ պատասխանատուութիւնը, որքան ամբողջ Անգլիային է վերաբերում, աւելի ևս մեծ չափով նա շոշափում է այդ երկրի պահպանողական կուսակցութեանը, որը հեղինակն էր Կիպրոսի դաշնագրի: Հասկանալի է թէ ինչու Սասունի կոտորածի մասին կասկածողները կամ կասկածել ձեռնողները ամենից շատ այդ նոյն պահպանողական կուսակցութեան պատկանողներն էին:

Քանի որ ձայն բարձրացնողը գլխաւորապէս ազատամիտ կուսակցութիւնն էր և նորա գլխաւոր օրգան Դէյլի Նիւսը, դեռ պահպանողական կուսակցութիւնը հնարաւոր էր գտնում խնդիրը ձրգձրգել և պաղարիւն կերպով քննիչ յանձնաժողովի զեկուցումներին սպասել: Բայց երբ պահպանողական Դէյլի Տելեգրաֆն եկաւ հաստատելու կատարած ոճրի իսկութիւնը և թէ այն ինչ մեցոջներով թիւրք կառավարութիւնը ծածկել էր ջանացել եղելութիւնը, այն ժամանակ արդէն պահպանողականները շոշափած պիտի զգային, իբր ամօթահար եղած թէ մարդկութեան դիմաց և թէ մասնաւորապէս անգլիական յառաջդիմական կուսակցութեան առաջ, որի բողոքներին սկզբում նոքա այնքան սկեպտիկաբար էին վերաբերուում:

Այսքանովն էլ պարզ է որ հասարակաց կարծիքը, խնդրի սկզբի օրից սկսած չէր կարող հանգիստ մնալ: Եւ իրօք, բազմամարդ ժողովները շարունակեցին իրար յաջորդել: Ստորեւ կարգով յիշատակում ենք այն նոր միտինգները, որոնք կաջացան այս վերջին ամիսներին և որոնք հետեւաբար մեր նախկին երկու յօդուածներում յիշատակւած լինել չէին կարող, և թէ ինչ որոշումներ կայացան այդ ժողովներից ամեն միւսում:

ՆՈՐ ՄԻՏԻՆԳՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

Յունւարի 29-ին մի միտինգ գումարեց Մանչեստրի Town-Hall-ում (քաղաքատանը) Լորդ-Մէրի (քաղաքագլխի), նախագահութեամբ, ուր միաձայն վճռեցին պահանջել Բրիտանիայի կառավարութիւնից, որ նա փութայ ասպանովել Հայաստանում տեղի գտած կոտորածների ու զրկանքների մի լիակատար և անկողմնակալ քննութիւն և վկաների իրական հովանաւորութիւն:

Ձայների միութեամբ ընդունւեց հետևեալ որոշումը. «Այս ժողովը պարտք է դնում Վեհափառ Թագուհու կառավարութեան վրայ՝ նախաձեռն լինել, միւս մեծ պետութիւնների միաբանութեամբ, պահանջելու Բարձրագոյն Դռնից, որ դա կատարէ Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդւածն և որոշ ու ճշմարիտ ուշիւրմներ մտցնէ հայկական նահանգների վարչութեան մէջ՝ բնակիչների կեանքը, պատիւն ու ստացւածքը ասպանովելէ համար:

Ի նպաստ այդ որոշումների փաստաբան հանդիսացան Պարլամենտի անդամ սեօր Հաստուորսը, Պարլ. անդամ միստր Հոլլանդը, Պ. ա. միստր Շէէն, Պ. ա. միստր Ռոբին, Կանոն Հիքսը, Կանոն Կէլլին, գերապ. հայր Վոգանը, գերապ. Ա. Ստրէնլին, գերապ. Ջ. Ակլատելը և սեօր Ջ. Հարուուդը: Ատենախօսութիւնների նիւթ եղան նաև անգլիական թերթերի դէմ թուրք կառավարութեան կողմից յարուցւած արգելքները:

2) Հէյուուդի յատուկ թղթակիցը հեռագրում է Դէյլի-Նիւսին Յունւ. 30-ին:

«Միգլտոնի ազատականների ճիւղը մի մեծ միտինգ կազմեց այս երեկոյ, ուր միաձայն որոշեցին հետևեալը. «Այս միտինգը զըլւանք և զայրոյթ է յայտնում՝ երկար տարիներէ ՚ի վեր Բ. Դռան հաւանութեամբ հայերի դէմ շարունակ գործւող հարստահարութեանց և ճնշումների առթիւ, և տեսնելով որ սուլթանը վերին աստիճանի անփոյթ է կատարել Պարիզի և Բերլինի դաշինքներով յանձն առած պարտքերը՝ իւր մահմեդական հպատակների հետ հաւասար դիրք տալու քրիստոնեայ հպատակներին և ասպանով ու անդորր վիճակ շնորհելու դրանց, — ստիպաւ աղաչում է Վեհափառ Թագուհու կառավարութիւնից, որ նա, դաշինքները ստորագրող միւս

մեծ պետութիւնների հետ միասին, հարկադրէ Բ. Դռան իրագործել իւր հանդիտաւոր խոստումները հայոց նկատմամբ, և պաշտպանէ հայերին ամենօրեայ զրկանքներից ու թշնամանքից, և որոշում է ներկայ վճռի պատճէնը հասցնել առաջին նախարարին և արտաքին գործերի նախարարութեան:

3) Յունւարի վերջերքին (նոր տոմարով) դիսիդէնտ (այլակրօն) քահանաների Միացեալ Ընկերութեան ատենադպիրը հաղորդեց արտաքին գործերի նախարարին երիցական (presbyterian), միաբանական (congregational) և մկրտող (baptist) անդամների միաբան ցանկութիւնը, որ է ներկայանալ նրան արտաքին գործերի նախարարութեան մէջ և մատուցանել յատկապէս Փոքր-Ասիայի հայոց վիճակը քննելու համար մի քանի օր առաջ գումարած միտինգի որոշումը: Լորդ Կիմբերլէյը պատասխան տւեց, թէ Նորին Մեծութիւն Թագուհու կառավարութիւնը սպասում է քննութեան հետեւիքին և թէ ինքը յարմար չէ դատում ներկայ բոլոր տեսակցութիւն ունենալ պատգամաւորութեան հետ յիշեալ հարցի առթիւ: Սակայն լորդ Կիմբերլէյը փափագում է, որ պատգամաւորութեան կողմից մատուցուելու որոշումը ուղարկուի իրեն, որպէս զի կարողանայ կարգաւ իւր պաշտօնակիցներին: Վճռեցին հետեւեալը. «Դիսիդէնտ քահանաների երեք ճիւղերի միացեալ ընկերութիւնը յայտնում է իւր ուժգին զայրոյթը՝ թուրք կառավարութեան աստիճանաւորների կողմից, դաշինքների հակառակ, քրիստոնեաների դէմ գործւող յարատե բարբարոսութեանց առթիւ, որոնք զնալով զնալով վերջին կոտորածները յառաջ բերին: Մենք շնորհակալ ենք, որ մեր կառավարութիւնը քայլեր է անում այդ չարիքների առաջն առնելու համար: Մենք չենք ընդունում հարստահարիչ թուրք պաշտօնեաներից կազմած սր և է քննիչ կոմիսիա, այլ պահանջում ենք անկողմնակալ անձերի արդար քննութիւն և մի այնպիսի քայլ, որ ազատէր հաւատի համար բանտարկւած հայերին: Պահանջում ենք նաև միջոցներ գործ դնել ծածկաստանի հայերին անգութ կեղեքումներից պատսպարելու համար: Այս պահանջներն անում ենք յանուն ընդհանուր մարդասիրութեան և Բերլինի ու Կիպրոսի դաշինքների թելադրութեամբ:»

4) Պարլամէնտի անդամ և անգլո-հայկական ընկերութեան նա-

խագահ Ծ. Ս. Ստիւենսըն նախագահեց փետրւ. 4-ին հայկական խնդրի առթիւ Վեստմինստէր-Պալատ-Հոտէլ-ում գումարւած ժողովին, որի մասին Daily News 5 փետրւ. ընդարձակ տեղեկութիւն տւեց: Նախագահի մի ջերմ ճառից յետոյ հայկական խնդրի մասին, ժողովը ընդունեց երկու որոշումներ: Նախ՝ պարլամէնտի անդամ պ. Զ. Էլլիսի հետեւեալ որոշումը.

Ճերկաց ժողովը, ի նկատ առնելով տարիներէ ի վեր Ասիական Թիւրքիայում տիրող ճնշումները և վատթար վարչութեան շարիքը, որոնք Սասունի կոտորածները և Թիւրք զօրքերի բարբարոսութիւնները առաջ բերին, սորանով արտայայտում է իւր զայրոյթը մարդկութեան սկզբունքները շարունակ բռնահարող և միջազգային պարտաւորութիւններն արհամարող Թիւրքիայի դէմ: Ժողովս ցաւելով ցաւում է որ Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդւածը, այդ դաշնագիրն ստորագրող պետութիւնների անտարբերութեան շնորհիւ, մինչև այժմ անկատար է մնացել, և դիմում է Վեհափառ Թագուհու կառավարութեան, որ նա, չիշելով այդ դաշնագրի, ինչպէս որ Կիպրոսի պայմանագրի զօրութեամբ Անգլիայի վրայ դրւած պարտքերը, ռեփորմների անմիջական իրագործումը պահանջէ:

Միտոր Էլլիսի այդ առաջարկին ձայնակցեցին և պաշտպանեցին պարլամէնտի անդամներ՝ միտոր Զաննինգ, գերապատիւ Ու. Մոորէմ և գեր. Զ. Գոսէտ Տաննէր:

Ապա նոյն նիստում պարլամէնտի անդամ միտոր Շւէն առաջարկեց հետեւեալը.

Ճերկաց ժողովը, փափագելով հանդերձ, որ մի միջազգային հիւպատոսական յանձնաժողով նշանակւի թէ Սասունի նորագոյն կոտորածները և թէ այլուր պատահած նոյնօրինակ դէպքերը ճշդիւ քննելու համար, և ցանկալով հանդերձ, որ անհրաժեշտ զուգութիւններ գործ դրին բոլոր վկաների աջակց և ապագայ վիճակն ապահովելու համար, կարծիք է յայտնում, թէ մի քանի փոքր իշատէ յանցաւոր անձերի պատժւելովը՝ իրերի ընդհանուր վիճակը չի փոխւիլ: Շատ կարեւոր է, որ պետութիւնները միաբանւին և մի ազդու ու զօրեղ գործ տեսնեն, կէտ նպատակի ունենալով, յանուն մարդկութեան, արդարութեան և խաղաղութեան, հիմնական բա-

քննորոգումներ մոցնել Հայաստանում և տալ դորա քրիստոնեայ բնակիչներին ապահովութիւն հաւատի, կեանքի, պատւի և գոյքի»։ Ի նպատակ այդ առաջարկի խօսեցին գերապ. պրոֆ. Ազար Բիտտ և պարլ. անդամ Կոքոտ. Ֆարքարտսը։ Բայց ընդունեց Կանոն Մակ-Կոլլին՝ի հետեւեալ առաջարկը.

«Ներկայ միտինգն ափսոսում է, որ հայոց գործին վերաբերեալ հիւպատոսական զեկուցումները 1891 թւականից ի վեր չեն ներկայացւած պարլամէնտին, և պահանջում է որ այդ տեսակ զեկուցումները միշտ հրատարակին։ Ժողովը առանձին փափագ է յայտնում շուտափոյթ տեղեկութիւն ստանալու այն եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների, վարժապետների և ուրիշ անձերի մասին, որոնք առանց քննութեան և կամ կեղծ քննութիւնից յետոյ տաճկական բանտերը գցելով՝ չարաչար տառապում են, կամ թէ աքսորւած են»։

Ատենախօսն ասաց, թէ Հայաստանի վիճակը այս տասնութեց տարւայ ընթացքում օրըստօրէ վատացել է։ Ինչո՞ւ Բրիտանիայի կառավարութիւնը չազդարարեց Սուլթանին, թէ մինչև որ նա ձեռնամուխ չլինի ռեֆորմներին՝ տարեկան 100,000 ֆունտ ստերլինգ ¹⁾ վճարումը Կիպրոս կղզուց դադարի։ Տաճկաստանում կատարուող զարհուրելի կոտորածները միշտ աեղի են ունեցել Կ. Պոլսից տրւած հրամանով։

Միտար Պէրսի Նայտ կրկնեց այդ որոշումը, որին ձայնակից եղաւ Պարլ. անդամ Ա. Մորտոնն և գերապ. Զ. Գինէս Ռոջէրս, որ ասաց թէ մեր (անգլիական) կառավարութիւնը գործ ունի միշտ ձարպիկ, նենգամիտ ու խարդախ պետութեան հետ։ Թիւրքիան միշտ զրգռել է մի պետութիւն միւսի դէմ—այդ է նորա սովորական խաղը. այժմ էլ ուզում է գրգռել մի քաղաքական կուսակցութիւն միւս կուսակցութեան դէմ. սակայն թող Թիւրքիան իմանայ, որ մեզանում ոչ մի կուսակցութիւն չի յօժարել իւր հովանաւորութեան տակ առնել նորա վայրենի բռնակալութիւնը, և այդ այնքան էլ լաւ կը լինի մարդկութեան և քաղաքակրթութեան համար։

¹⁾ Ռուսաց փողով 630,000 ռուբլի ոսկով կամ 800,000 ռուբլի թղթադրամ։

Կանանց ազատ դաշնակցութիւնը՝ գործադիր կոմիտէնոր հե-
տեւեալ որոշումն է կայացրել, զեռ ևս նոր տոմարով փետրուարի
սկզբին (տպւած Դէյլի Նիւսի 5 փետրւ. համարում):

«Կանանց դաշնակցութեան գործադրիչ կոմիտէն ի նկատի առնելով
Ասիական Թուրքիայի մէջ վերջին տամնուկեց տարիների ընթացքում
իշխող բռնութիւնն ու վատթար վարչութիւնը, որոնք նորերս Սասունում
կատարած կոտորածները չառաջ բերին, սորանով զայրուիթ է չափոնում Բ.
Պաւան դէմ, որ սովոր է բռնադատել մարդկութեան սկզբունքները և առ
ոչինչ զենել միջազգային պարտաւորութիւնները: Կոմիտէն ցաւում է որ
Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդածը, շնորհիւ ստորագրող պետու-
թիւնների անտարբերութեան, աչքան ժամանակ անիրադրոճելի է մնա-
ցել, և դիմում է Վեհափառ Թագուհու կառավարութեան, որպէս զի դա,
հիմնելով Բերլինի դաշնադրութեամբ, ալ նաև Կիպրոսի պայմանադրով մեր
ազգի վրայ դրած պարտաւորութեան վրայ, ձեռնամուխ լինի վճռական ու
իրական ռէֆորմներ մտցնել սալու, Եւրոպայի վերահսկողութեամբ, հաշ-
բնակ նահանգների մէջ և ապահովելու քրիստոնեայ բնակիչների կեանքը
կրօնը, պատիւն ու գոյքը:»

6) Սկարբորդի Հոգևորական դասն, առաջարկութեամբ Պարա-
մէնտի անդամ սեօր Գ. Սիտուէլի որոշեց մի հասարակական միտինգ
գումարել հայերի կրած հալածանքների խնդիրը քննելու համար:
Հոգևորականները միաձայն վճռեցին՝ հայ քրիստոնեաների դէմ
գործւած անգթութիւնների առթիւ ցասումն յայտնելով, զիմել
Մեծ Բրիտանիայի կառավարութեան, որ նա հնարաւոր կացուցանէ
մի արագ և անկախ քննութիւն անել և միւս պետութիւնների
հետ միանալով, պահանջէ՝ Բերլինի դաշնադրութեան և Կիպրոսի
պայմանագրի գորութեամբ ռէֆորմներ մտցնել Տաճկաստանի հայ-
կական նահանգներում: Միտոր Զ. Ռօուէթրին, միւսնոյն նիւթի
մասին գրելով, ասում է թէ Եւրոպայի արդի կացութեան մէջ շատ
ցանկալի կը լինէր պետութիւնների միաբան գործողութիւնը. սա-
կայն արդեօք Մեծ Բրիտանիան իրաւունք չունի բռնելու Կիպրոսի
սուրբը, քանի որ Թուրքիան չարաչար խախտում է Կիպրոսի պայ-
մանագիրը, որով պարտաւորւած էր ռէֆորմներ մտցնել Փոքր
Ասիայում: Յամենայն դէպս անհրաժեշտ է վերջ տալ հայոց այժ-
մեայ զրկանքներին և ընդ միշտ խափանել դրանց կրկնութիւնը:
Հասարակաց կարծիքի ընդհանուր փափազն է օգնել այն կառավա-
րութեան, որ գործ կը տեսնէ՝ այդ վախճանին հասնելու մտքով:

7) Ստոկպորտից ¹⁾ գրում են. — Այստեղ հասարակաց կարծիքն օր ըստ օրէ հետաքրքրում է հայերի կրած ճշունքներով: Ամսոյս 12-ին գերապ. Ա. Սիմոնդսի նախաձեռնութեամբ և լորդ Մայորի գահերէցութեամբ մի քաղաքացին միտինգ կը գումարուի, և պարլամէնտի անդամ միստր Շէնը կը բացատրէ տաճկաբնակ հայերի վիճակը և անհրաժեշտութիւնը՝ լոյս սփռելու թուրք պաշտօնեաների ընթացքի վրայ, որով նրանք հալածում են քրիստոնեայ հայերին: Այդ միտինգում կ'որոշուի առաջարկել կառավարութեան, որպէս զի նա Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող միւս պետութեանց հետ միասին փութայ ռէֆորմներ մտցնել Հայաստանում և շուտով արձակել տալ քաղաքական կռւած կալանաւորներին:

Այդ միտինգը կայացաւ և ահա նորա հետեանքը ըստ Դէյլի նիւսի:

Թուրքաբնակ հայերի կրած հարստահարութիւնների դէմ բողոքելու համար փետր. 12-ին մայոր Րոբինզոնի նախագահութեամբ Ստոկպորտում հաւաքւած քաղաքացին միտինգը մի բազմամարդ, եռանկուն և ազդու միտինգ էր: Ներկայ էին ամեն դաւանութեանց հոգևորականներ՝ թէ բողոքական, թէ կաթոլիկ, որոնք միարան ձայնակից եղան գերապ. Արթուր Սիմոնդսին, պահանջելով հաստատուն ռէֆորմներ հայերի համար և հաւասարութիւն օրէնքի առջև՝ քրիստոնեաների և մահմեդականների համար: Հայոց աւագ քահանայ ղոքտոր Պարոնեանը և Անգլո-Հայկական ընկերութեան պատուաւոր քարտուղար միստր Էդուարդ Ատկինը նմանապէս ճառեր ասացին: Մայորը յանձն առաւ հասցնել առաջին նախարարին և պետութեան ատենադպրին միտինգի որոշումները: Մի շաբաթ առաջ քաղաքի բազմաթիւ ամբիոններից հայերին օգնելու հրաւերներ հնչեցան: Միտինգի վերջում Ձէշայրի համար Անգլո-Հայկական ընկերութեան մի նոր ճիւղ հիմնեց և այդ ճիւղի պատուաւոր քարտուղար ընտրեցան գերապ. Արթուր Սիմոնդսը և գերապ. Րիչարդ Իւբանկը: Շուտով միտինգներ պիտի կազմէին Ձեստերում և Կրիստում:

¹⁾ Ստոկպորտ Փաբլիկալին քաղաք է Անգլիայում, Ձեստերի կոմսութեան մէջ, աւելի քան 60,000 բնակիչներով: Ծան. «Մուրճ» խմբ.

8) Իսսէքս Հոլլի միտինգում, որ կազմել էր Բրիտանիայի և օտար երկրների Միանձնականաց Ընկերութիւնը, որոշեցին.

«Այս բազմամարդ ժողովը զայրոյթ է յայտնում Սասունում կատարւած զարշուծիւնների առթիւ և աղերսում է Վեհափառ Թագուհու կառավարութեան՝ նախաձեռն լինել մտցնելու հայկական նահանգներում այն ռէֆորմները, որ Թուրքիան խոստացել է Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդւածով:

9) փետրւ. 15-ին մի միտինգ գումարւեց վերին Նորվուդի բրիսթօէրեան տաճարում գեր. Ջ. Գ. Տրէնի նախագահութեամբ, ուր պրոֆեսոր Թոււայեանը մի տեղեկագիր կարդաց հայերի կրած հալածանքների մասին: Գերապ. Ս. Ուոքերունն առաջարկեց մի բանաձև, որով համակրութիւն է յայտնւում վշտաջարչար հայերին և ցատումն նրանց հալածող թուրք իշխանաւորներին: Միտինգը յոտնկայս ընդունեց այդ որոշումը: Դոկտոր Բայթը, որ Բիբլիական ընկերութեան անդամն է, յայտնեց՝ որ թէ անձնական փորձառութեամբ և թէ արեւելքից ստացած նամակներին նայելով՝ կարող է ոչ միայն հաստատել, այլ ևս սաստկացնել պրոֆեսոր Թոււայեանի պատմածները:

10) Ուելթ չիֆ - հոլում (հարաւային Լամբէթ)¹⁾ պրոֆեսոր Թոււայեանը մի մարդաշատ հասարակութեան առջև ատենախօսութիւն արաւ. հայկական դէպքերի առթիւ: Նրա ճառից յետոյ որոշումն ընդունեց պարլ. անդամ միսոր Ջ. Հերբերտ Բոքերտսի առաջարկութեամբ որի մէջ, ցատումն յայտնելով Բ. Դոան դէմ, դիմումն է անւում Վեհափառ Թագուհու կառավարութեան, որպէս զի նա, ի նկատ առնելով թէ՛ Բերլինի դաշնադրութեան և թէ՛ Կիպրոսի պայմանադրով յանձն առած պարտաւորութիւնները, անմիջապէս պահանջէ թուրքիայից՝ որոշ և հաստատուն ռէֆորմներ մտցնել հայկական նահանգների վարչութեան մէջ:

11) Ուէստմինստրի Բրիջ-Ռօօդ թաղի ս. Փրկիչ եկեղեցում, կարգում ենք Դէյլի Նիւսի մէջ 18 փետրւ., դերապ. Է. Մայքըրը, բնաբան առնելով ս. Ղուկաս Աւետարանչի Ժ. գլխի 30-րդ տունը, մի շատ

¹⁾ Լամբէթ (Lambeth, կարդացւում է Լէմբէս) Լոնդոնի մի մասն է Թեմզա գետի հարաւում:

զօրեղ և ազդու կոչումն արաւ Բրիտանիայի քրիստոնեաներին, որ-
պէս զի նրանք մի գործնական համակրութիւն ցոյց տան Թիւրքի-
այում ընկճած հայերին: Քաղաքական և կրօնական աղաւա-
թեան դատը միշտ եղած է մի սուրբ դատ: Քահանաներն ու Ղա-
տաղք Երուսաղէմից Երիզով իջնելիս՝ անտարբեր գտնեցան դէպի
ձանապարհին ընկած վիրաւոր մարդը: Սակայն հայերի ձայնը խուլ
ականջների չպիտի հանդիպի Բրիտանիայում. մեր սուրբ պարտքն
է օգնել մեր վիրաւոր առճկաբնակ եղբայրներին ու քոյրերին, և
հար տալ նրանց՝ խաղաղ ապրելու իրենց հայրենի աշխարհում:
Քրիստոնէական կրօնը պահանջում է գործով ցոյց տալ մեր հաւատը,
ալլապէս դա չի լինիլ բուն հաւատ:

Միտոր Մայէրի ճառից յետոյ մի ազդու բանախօսութիւն
արաւ Անգլո-Հայկական Ընկերութեան մեծարգոյ անդամ միտոր
Էգուարդ Ատկինը, բազմաթիւ քաղաքներ յառաջ բերելով սեօր
Հէնրի Լէյարդի, սեօր Հօրացիօ Կիչների, Տրոտլէյ, Կլիֆօրդ Լյօյդ,
Չերմայդ և Էւրէտ հիւպատոսների պաշտօնական գրութիւններից,
որոնք արժանահաւատ ու ստույգ կերպով պատկերացնում են Տաճկա-
ստանի հայոց վիճակը: Վերին աստիճանի վիրաւորիչ է Վեհափառ
Թաղուհու կառավարութեան համար, որ նա խաբւել է Բ. Դռան
կողմից ժամանակ առ ժամանակ եւրոպական պետութիւններին
հաղորդւած ստացօղ և անամօթ զեկուցումներով: Ամենեւին հիմք
չկար յետաձգելու հայ կայանաւորների գործը՝ միմիայն այն պատ-
ճառով, որ Սասունի դէպքերը քննող Կոմմիսիան նստած է Բիթլիսի
գաւառում: Արաբիայի, Կիլիկիայի և Բերբերիայի բանտերը հարիւ-
րաւոր մղոններով հեռու են Բիթլիսի գաւառից, և յետաձգել՝
կընշանակէ մահաւան մասնել զուր մեղադրւած անպարտ մարդկանց:
Մի ժամանակ Բրիտանիայի եսասէր զիւանազիտութեան համար ձե-
ռնուել էր պաշտպանել հայոց դատը. բայց յետոյ նա բարձի թող
արաւ հայերին, մեղքն ուրիշ պետութեանց վրայ ձգելով:

Թուրք կառավարութիւնն, շարունակեց Ատկին, իրաւունք
ունէր եզրակացնել մեր իրար յաջորդող արտաքին գործոց
նախարարների ընթացքից, թէ Բրիտանական կառավարութիւնը
լիովին անտարբեր է դէպի տաճկաբնակ քրիստոնեաների վի-
ճակը: Բրիտանական պարլամէնտում լսում էին ձայներ ի

պաշտպանութիւն Բ. Դռան, և նրա արձանագրութիւնները լիքն էին կեղծաւոր պատճառանքներով՝ իբր թէ մեր շահերին ձեռնտու է ձեռնպահ մնալ, մինչդեռ Բրիտանիայի պատիւը յատկապէս կը պահանջէր մի ազդու գործ: Զուր կը լինի Բ. Դռնից որ և է յօժարակամ ռեֆորմ սպասել: Եթէ Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Բրիտանիան փոխադարձ կասկածները դէն ձգեն և ձեռք ձեռքի տաճ միաբան գործեն յանուն խաղաղութեան և մարդկութեան, այն ժամանակ ոչ մի հնարագիտութիւն ու դաշինք չեն կարողանալ այլ զօրեղ միութեան դիմադրել: Անգլո-հայկական ընկերութիւնը ամենաշնացն ուժով պիտի շարունակէ քարոզել այդ գաղափարի ճշմարտութիւնը և պահանջել մահմեդականների ու քրիստոնեաների բացարձակ հաւասարութիւն օրէնքի առջև: Ընկերութիւնը չի պահանջում հայերի համար մի բացառիկ արտօնութիւն, այլ կը ցանկար որ Թուրքիայի քրիստոնեաները նոյն իրաւունքներն ու ապահովութիւնը վայելէին Թուրքիայում, ինչ որ վայելում են մահմեդականները Ռուսաստանի, Անգլիայի և Բրիտանիայի սահմաններում: (Մափահարութիւն:)

Հայերին համակրութիւն յայտնող միաբան որոշում կայացաւ, և վճռեցին դիմումն անել կառավարութեան, որպէսզի դա այսուհետեւ աւելի ազդու կերպով դործ տեսնէ:

12) Անգլո-հայտապահ հայերը:—Հնդկաստանի, Հոնգ Կոնգի, Նեղուցների, Հիւսիսային-Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգների, Կանադայի և Եգիպտոսի բրիտանական հայ բնակիչները մատուցել են թիւրքաբնակ հայերի մասին մի խնդրագիր պարլամենտի անդամներ միտար Ծ. Ս. Ստեւենսընին և միտար Ս. Ֆ. Շէնին՝ անգլիական պարլամենտին ներկայացնելու համար: Գոկումէնտը տպագրւած է Դէյլի Նիւսի 5 փետրւար համարում:

Այդ խնդրագրի բովանդակութիւնը, որ կը բռնէր «Մուրճ»-ի երեք էջը, ամբողջապէս առաջ չենք բերում, չգտնելով նորա մէջ նոր նիւթ. նա կազմւած է այսպէս. յիշեցնում է Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդւածը և թէ այդ յօդւածով ինչ պիտի արդէն կատարւած լինէր. սակայն 16 տարուց յետոյ աւելի վատ դրութեան մէջ են Հայաստանի հայերը. յիշեցնում են Վանի, Էրզրում-մի, Արաբկիրի, Կեսարիայի, Թոքատի, Մուշի, Էնկիւրէի, Բիթլիսի,

Յեզղատի և Սասունի զարհուրելի դէպքերը, արդարադատութիւնը բացակայ է. ապացոյց Մուսաբէյի և Լնկիւրէյի դէպքերը, բանտարկութիւններ, աքսոր, ծանր տուրքեր, զօրքերի լրբութիւններ: Մինչեւ հայերը արեւելքում ամենից աւելի քաղաքակիրթ գործոն տարրն են կազմում: Խնդրում է՝ հիմնաւոր ռեֆորմներ մտցնել այդ նահանգների վարչական և դատական ճիւղերում. նոյն տեղերի վարչական պարտքերի և իրաւունքների հաւասարապէս մասնակցելու հետք տալ հայերին. ոստիկաններից ու ժանդարմներից կազմած զնդեր կարգել և մի քրիստոնեայ կառավարչապետ նշանակել մեծ պետութիւնների հաւանութեամբ, որոնք և վերահսկեն այդ միջոցների ճիշդ իրագործման վրայ իրենց յատուկ ն իրականների ձեռքով:

ՆՈՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խնդիրը արդէն այս դրութեանն էր, երբ հրատարակեցին Անգլիայում յուզիչ թղթակցութիւններ Սասունի կոտորածի մասին, որի ղշգրիտ նկարագրութեան առաջ այլ ևս ապագած սրտերն անգամ պիտի չուզէին: Կարգով կը հրատարակէր այստեղ նախ Դէյլի Տելեգրաֆի հռչակաւոր հեռագիրը, ապա նորա երկար նամակը, յետոյ կը գնենք մեր ընթերցողների առաջ Դէյլի Նիւսի թղթակցութիւնը, որը նոյնպէս յարմարւում է Դէյլի Տելեգրաֆի հաղորդածին: Դոքա արդէն էջեր են, որոնք պատմական կը մնան: Դէյլի Տելեգրաֆ»-ը իւր համարում առ 27 փետրւ տպեց հետեւալը.

«Նոր հասաւ մեզ հետեւեալ նամակը Մուշից, որ զրկւած է մեզ Կարսի ռուսական հեռագրութեւի միջնորդութեամբ: Կարևոր նամակի հեղինակը մեր յատուկ թղթակից է, որ ուղարկւած էր Հայաստան՝ անձամբ տեսնելու կոտորածների վայրերն և անկողմնակալ ու ճիշդ կերպով քննելու, թէ որքան ուղիղ են և կամ՝ սուտ արդէն տարածւած լուրերը: Այս պատասխանատու պաշտօնն ստանձնած՝ մեր գործակալը, ծանօթ լինելով երկրի և տեղական լեզուների հետ, լիովին ձեռնհաս է իւր պարտքը կատարելու, և, ինչպէս որ ընթերցողը կը տեսնէ, նա ամեն դժւարութեանց յաղթել է, որպէս զի կարողանաց արժանահաւատ վկաներից բան լսել

և կամ տնձամբ ստոյգ փաստեր հաւաքել: Նրա հեռագիրը մի սոսկալի հարստ չէ: (Ապա տպւած է երկար հեռագիրը, որ այս է.)

Մուշ, Փետր. 23.

Ձեր յանձնարարութիւնը կատարելով և անելիքս հանգարտ ու յաջող առաջ տանելով, ահա ձեռնհաս եմ ուղարկել ձեզ առաջին զեկուցագիրս, թէև թիւրքերը ծածուկ և սխտեմատիքաբար ամեն հնար գործ են դնում քննութիւնը խափանելու և զիտողի աչքից դէպքերն ու դրանց շարժառիթները թաքցնելու համար:

Գեռ նւիրակների գալուց շատ առաջ, երբ Հոլուարդ հիւպատոսն աշխատում էր Սասուն հասնել, թիւրք պաշտոնեաները և յատկապէս պատասխանատու զինւորական հրամանատար Ջէքի փաշան շտապում են ծածկել զարհուրելի կոտորածի հետքերը, որի գոյութիւնն անգամ Ջէքին յամառօրէն ուրանում էր, և որ սակայն ես պիտի նկարագրեմ: Փախստական հայերին մերթ չորդորելով, մերթ սպառնալով հարկադրում են վերադառնալ իրենց աւերակ դիւղերը և քարուքանդ տները վերաշինել. Գէլիէգուզան, Սեմալ և Շէնիկ գիւղերի շուրջը կանգնած զօրքերն անգամ հրաման են ստանում այդ գիւղերը նորոգելու և վերականգնելու, որ և նրանք մի կերպ անում են:

Այնուհետև փորձում են դատարկել ու հարթել Գէլիէգուզանի գիւղապետի տան ետև գտնուող փոսը, ուր ձգւած էին խառն ի խուռն հարիւրաւոր յոշոտած զիւկներ, գլուխներ, ձեռքեր ոտքեր, իրաններ, իբրև մի նեխեալ զանգւած:

Միւսնոյն ժամանակ գալիս է տաճկական յանձնաժողովը Արդուլահ փաշայի առաջնորդութեամբ, և զա հրատարակում է, թէ ողորմած ու գթառատ սուլթանը հրաւիրում է հայերին՝ յայտնել իրենց տրտունջները և մերկացնել քիւրդ կամ թուրք զինւորների ամեն մի չար գործը, որովհետև վեհապետը որոշել է պատժել յանցաւորներին և լիակատար հատուցումն տալ զրկւածներին:

Այդ խօսքերին հաւատալով՝ նախճիրների կենդանի վկաներից շատերը թողնում են իրենց թաքստեան անկիւնները և Մուշ գնում՝ համարձակ ասելու, ինչ որ գիտեն: Սակայն նրանց խկոյն բռնում են ու բանտարկում և կամ թէ թուրք զինւորների վերա-

հսկողութեամբ հեռաւոր տեղեր պարտկում: Ոմանք փախչում են, և այժմ հրաւէր են ստացել ազգակիցներին՝ ներկայանալու և ցուցմունք տալու եւրոպական նւիրակների առջև, որոնք Երզրումից դուրս գալու շորրորդ օրը Խնուսկալէ հասնելով, իջնում են Թուրք զնդապետի տանը:

Թէպէտ բոլոր լեռնային և դաշտային ճանապարհների վրայ կանգնած են Թուրք լրտեսներ և զափտիէներ, և, չնայելով որ պաշտոնական քննութիւնը դեռ չէ սկսւած, երօք հայ կէս զիշերին հնար են գտնում նւիրակին տեսնելու և տալու նրանց մի շատ կարեւոր հանրագիր, գանգատելով իրենց գայմագամ Զիա բէգին, որ ի Թիւս միւս կամայական գործերի՝ յանիրաւի ձերբակալել է երեսուն և հինգ հոգի հայ և Երզրումի բանտը ձգել: Այդ բանդում ժանտատենդն և հարինքը սովորական բաներ են. ուստի նոր կալանաւորներից վեց հոգի շատ չանցած մեռնում են: Միւսն ոչնչ զայմագամը մեղադրւում է և այն բանի մէջ, որ սովորութիւն է ունեցել կեղեքելու գաւառի հարուստ հայերին, նախ բանտարկելով նրանց և ապա թէ նրանց արձակելու համար խոշոր գումարներ կորզելով: Բողոքողները պնդում են, թէ միմիայն Խնուսի գաւառից մօտ 263 ընտանիք կամ գրէթէ 2,500 հոգի Կովկաս են փախել հալածանքից ազատւելու համար: Թէև եւրոպական նւիրակներն այս տեսակ նիւթեր քննելու իրաւունք չունին, բայց և այնպէս Քեմալեան անունով մի Խնուսկալեցի հայ վաճառական մի յատուկ բողոքագիր տւեց նրանց, դատաստան պահանջելով միւսնոյն գոյմագամի դէմ, որ բռնի առևանգել ու լլկել է նրա նորատի աղջկան, թէև դա վաղօրօք նշանւած էր՝ բռնակալի ձեռքից ազատ մնալու համար: Նւիրակները հրաժարւեցան միջամտել այդ գործի մէջ, որ դուրս էր իրենց քննութեան շրջանից:

Կոտորածներին ականատես հայ վկաներից մի ուրիշ անձն, և յատկապէս չարաչար սպանւած քահանայի որդի Միքայէլը յանձն առաւ ցուցմունքներ անել, և որովհետև նա գրէթէ մերկ էր, ուստի նրան հազուստ տւին, որ այնպէս Մուշ տանեն:

Հետեւալ զիշերը նւիրակներն անցկացրին Ղարաքեօփրու գիւղում, ուր նրանց ներկայացան Գրգօ անունով ազնիւ հայ, երբեմն մարդաշատ, ընտանիքի կենդանի մնացած անդամները, որոնք փա-

խել էին Շէնիկից: Այդ գերդաստանն առաջ ունեցել է 61 հոգի: Այժմ ապրում են միայն ութ հոգի. միւսները սպանւել են Գէլի-գուզանի գաղանային կոտորածի միջոցին:

Այդ կենդանի վկաների ցուցմունքը, որ նրանք որոշել են տալ Մուշում, հետեւեալն է.

Սասունի անկարգութեանց անմիջական պատճառը Բաքրանի ցեղի քուրդերն են, որոնք յայտնի են իբրեւ աւազակներ: Նրանք յարձակում են մի քանի հայոց վրայ և յափշտակում նրանց խաշինքը: Այն ժամանակ հայոց զիւղապետ Գրգօն գանգաւ է յայտնում թուրք գնդապետ Ահմէդ բէկին, որ իւր 210 զինւորներով բանակ էր դրած Միրքէ-Մոզան գաշտի վրայ: Թուրք սպան հեզնում ու ծաղրում է Գրգօին. Գրգօն էլ աջնուհետեւ իւր զիւղացոց հետ որոշում է անձամբ դատաստան կտրել և յարձակում է Շէնիկ խուժած քուրդերի վրայ: Կուլի ժամանակ հայերը վիրաւորում են մի քուրդ և սպանում են երկուսին: Այդ սպանւածներից մէկի դիակը քուրդերը տանում են Մուշ և հրապարակաւ ի ցոյց դնում իբրեւ փաստ, թէ հայերն ապստամբութեան դրօշակ են բարձրացրել: Այդ բանին սիրով հաւատում է Բիթլիսի յայտնի նահանգապետ Թաքսին փաշան և ըստ այնմ հեռագիր է արձակում դէպի Պոլիս, որտեղից և հրաման է գալիս՝ զօրք գումարելու և պատժելու հայերին: Անհաւատների դէմ սուրբ պատերազմ է քարոզում և հրամանատար թուրք գնդապետը հրապարակաւ կարգում է, որպէս թէ Սուլթանից ստացւած մի Ֆերման, որով զինւորները խրախուսւում են ոչնչացնել բոլոր ապստամբ հայերին: Քանի որ դրան յաջորդող ծանր դէպքի պատասխանատուն այդ գնդապետն է կամ նոյն իսկ Ձէքի փաշան, պէտք է յուսալ, որ նւիրակներն անպատճառ դրանց էլ վկայ կը կանչեն:

Գրգօի խօսքերով հաստատւում է որ այդ կոտորածի հրամանը տրւելուն պէս՝ ահաբեկ զիւղացիք փախչում են Անդոբ սարը, Գելիգուզանի մօտերը, և ժայռերի ետեւը պառսպարւած՝ փորձ են փորձում պաշտնել իրենց հին-հին հրացաններով: Այն ժամանակ զինւորները խոստանում են կայսերական զօրքի հովանաւորութիւնը այն ամէնքին, որոնք զինաթափ կը լինին և կ'ապաւինւին թուրք բանակին: Մի հայ քահանայ ընդունում է այդ առաջարկը,

նոյնն անում են և 360 անձ՝ մեծ և փոքր, թէ այր, թէ կին: Թուրք զնդապետը կարգադրում է կերակրել հայերին զինուորների հետ միասին. յետոյ՝ զիշերւայ մութն իջնելուն պէս՝ հրամայում է փոքր ինչ հեռացնել նրանց բանակից, և այնտեղ նրանք կոտորւում են և մի լաջն փոսի մէջ ձգւում՝ մեռած ու հոգեւառ միասին:

Կոտորածի հանգամանքները քսոմնելի են, և ինձ թւում է թէ բոլորական ամենաչար նախճիրներն անգամ նսեմանում են այդ դժոխային արհաւիրքի առջև: Նս չեմ կարող կեղծիք համարել զրանց, այլ ցաւելով պիտի ասեմ, որ ճշմարտութիւնն ստուգւած է բազմաթիւ անկախ և ականատես վկաների ցուցմունքով:

Անդրք լերան անձնատուր չեղած հայերն այնուհետեւ հալածւում են և սպանւում մերթ անարգիչ չարութեամբ ու զազանութեամբ, մերթ վայրենի զւարճութեամբ:

Տաժանելի չարչարանքով, մեծ վտանգի ենթարկւելով ու երկար ժամանակ աստանդական թափառելով կենդանի մնացած վկաները քննելու են Մուշում նւիրակաների առջև: Ասողներ կան, թէ նրանց պատմութիւնը հաստատելու է և շէնիկցի Միքայէլ Առաքելեանը, որ ականատես էր կոտորածին, և որի երեք ընկերները վկայութիւն տալու համար թուրք յանձնաժողովին ներկայանալիս՝ բռնւած և բանտարկւած են:

Մի հայ կին էլ կարողացաւ տեսնել նւիրականերին Կոյ գիւղում, ուր հետեւել էր նրանց, և պատմեց, թէ ինչպէս նրանց գալու օրը Սիմօ գիւղի չէրքէզները բռնում են իւր նորատի աղջկան ու բռնաբարում՝ փոխարէն 5 լիրացի, որ պարտ էր նրանց իւր մարդը: Այս դէպքը քննելու իրաւունք չունէին նւիրակաները:

Նրանք Մուշ հասան երկուշաբթի յունւարի 21-ին:

Մինչև այժմ հարցրած վկաների թիւը չնչին է, ուստի հաւանական է, որ քննութիւնը գոնէ երկու ամիս կը տևի:

Թուրք պաշտօնեաները կաշառքի ու սպառնալիքի միջոցով յաջողել են կառավարութեան նպաստաւոր և հայերին աննպաստ ցուցմունք առնել Ս. Կարապետ վանքի մի քանի կրօնաւորներից: Այդ վարդապետները վկայել են, թէ հայերի մէջ իրօք մի վտանգաւոր յեղափոխական շարժումն կար օրինաւոր կառավարութեան դէմ և թէ ապստամբութեան նշանն արդէն տրւած էր օսմանեան գնդե-

րի որ և է հրացան արձակելուց առաջ, և թէ թուրք զինուորներէ վճռական ընթացքը հայ դիւղացոց յառաւ ընդդիմութեան հետեւանք էր: Այս ցուցմունքը, որ կարող է ինկատ առնել ուր ուրեք, չի բացատրում, թէ ինչպէս անգէն գիւղացիք, որոնք սպանել են վեց-եօթը քուրդ, և ոչ մի զինուոր չեն սպանել. վերջապէս վկայող վարդապետները եղած էլ չեն Սասունում: Այս էլ ասենք, որ այդ վարդապետները յայտնապէս վատ բնավորութեան տէր մարդիկ են: Դրանք էին, որ դեռ մի երկու տարի առաջ պիտի վաճառէին վանքից Ներսէս եպիսկոպոսի որոշմամբ, որին յետոյ նրանք մատնեցին կառավարութեան, իբր թէ նա Տաճարեան դաւադրի կուսակից է: Անմեղ եպիսկոպոսը դատապարտեց հինգամեայ բանտարկութեան և նրա տեղը դաւանանք արեղաներից մէկը դրեց:

Քիւրդիստանի զանազան մասերում տէներե գրգռում են մահմեդական ժողովրդի ֆանատիկոսութիւնը, և Վանի, Խարբերթի և ուրիշ քաղաքների բազարներում շատ են խօսում քրիստոնեաներին սպառնացող կոտորածի վրայ, որ սկսելու է Ռամազանի տօնին:

Նա կարծում են, որ այդ լուրերը ծաղրացեղ են. սակայն թէ դրանք բոլորովին անհիմն չեն, այդ երևում է այն հանգամանքից, որ վարժապետութիւն անող մոլլաները սկսել են քարոզել, թէ պէտք է հաշտ ապրել քրիստոնեաների հետ: Սակայն իմ գիտեցածիս նայելով՝ մի քանի մոլլեանդ թուրքեր գրգռում են քուրդերին՝ մասնակցելու յառաջիկայ կոտորածին:

Այս բոլորիս ամբողջ Քիւրդստանում չարաչար սախաւմ են քրիստոնեայ գիւղացիներին, որպէս զի իրանց կառավարութեան շնորհակալութիւն յայտնող հանրագրերը ստորագրեն, յայտնելով թէ ողորմած կառավարութիւնը պաշտպանում է նրանց կեանքն ու գոյքը յեղափոխական հայերի դէմ: Ստորագրութիւն չտուող բանտարկում է:

Դժուար է նկարագրել Քոքը-Ասիայի քրիստոնեաների ողորմելի վիճակը: Նրանք յարատե երկիւղով պաշարւած են. փողոցները լի են հազար կերպ ծպտեալ լրտեսներով. ձեռքակալութիւններն անվերջ են, և դրանք կատարւում են զլիաւորապէս դրամ՝ կորզելու նպատակով և ստէպ՝ անձնական վրէժխնդրութեան յագուրդ տալու տենչանքով: Նորերս բանտարկւած էր մի գիւղացի իւր մօտ մի կաս-

կածելի նամակ գտնելուն պատճառով, որի մէջ յիշւած էր Օհան-
նէս անունով մը քահանայ, սակայն առանց զրա ազգանունն և կամ
բնակութեան տեղը ցոյց տալու: Այս դէպքից յետոյ սկսում են
խուզարկութիւն անել, և թէպէտ Օհաննէս անունով միակ հոգեւո-
րականը ապրում էր շատ հեռու տեղ, և յատկապէս Խնուս գաւա-
ռի Կարաչոբան գիւղում, նրան բռնում են և կենդրոնական բանտը
ձգում: Այդ վտանգաւոր համարւած եկեղեցականը մի գրագէտ մարդ
է և խուլ ու կոյր լինելուց զատ՝ 103 տարեկան է:

Հռչակաւոր հայ Մուրադը, որ պաշտպանում էր իւր զիւղա-
ցոց Սասունի կռւի ժամանակ, քննուեց Բիթլիսում: Դատաւոր-
ներն աշխատում էին խոստովանութիւն որսալ նրանից և նրա ըն-
կերներից, թէ Անգլիան յոյս է տւել օգնելու հայերին այն նպա-
տակով, որ նրանք ապստամբութիւն յարուցանեն. սակայն Մու-
րադն և իւր ընկերները արիաբար հերքեցին այդ զրպարտութիւնը
և մահաւան դատապարտւեցան:

Եւէջլի Տելեգրաֆը, իւր թղթակցի վերը առաջ բերած և այլ
հեռագիրները հրատարակելուց յետոյ, տպեց նորա պոստային թըղ-
թակցութիւնները, որոնք արժանացան լարւած ուշադրութեան:
Հետեւալ թղթակցութիւնը տպւած է թերթի մարտ 14-ի հա-
մարում, խմբագրութեան կողմից կցած այս երկառով.

«Մինչև այժմ հրատարակում էինք մեր Հայաստանի գործա-
կալի հեռագրական նամակները այս օրւայ համարում լոյս ենք
ընծայում նրա փոստով ուղարկած առաջին նամակները, որոնք
նկարագրում են իւր հետազօտութեան հէնց սկզբին ծագած դժ-
ւարութիւնները»:

Ապա գալիս են թղթակցի առաջին նամակները, որոնք ցոյց
են տալիս թէ ինչպէս Կ. Պոլսում նորան շփոթել էին և նախա-
պաշարել հայերի դէմ:

Կերասուն, Փոքր-Ասիա:

Արևելեան խնդրի բոլոր մասերից ամենափափուկն ու ամենից
աւելի խճողւածը հայկականն է, և այնքան մեծ է զրա՝ ոչ միայն
բաւարար լուծումը գտնելու, այլ և նոյն իսկ իրական փաստերը

ստուգելու դժարութիւնը, որ թիւրքերն արդարեւ կարող են անյաղթելի համարել դրանց և յուսալ, թէ Եւրոպայի անճարացած զիւանազէտները վերջ ի վերջոյ զգւելով ձեռք կը վերցնեն քննութիւնից:

Նախ ասենք, որ հայերին արեւելեան չափազանցութեան բնածին և անդիմադրելի հակումով օժտւած ազգ են համարում. նրանց յիշողութիւնը, ասում են, ներդաշնակ կերպով միացած է վաւերականութեան հետ. նրանց յիսկալութեան ոգին բթացրել է հասարակ արդարութեան զղացմունքը, իսկ ժառանգական յամուռութիւնն ու ստացական ըմբոստութիւնը թուրք կառավարութեան դէմ՝ սնունդ է ստացել արեւստաբար բորբոքւող յեղափոխական անիշխանականութիւնից: Նոր ժամանակի ազգերից և ոչ մէկը այն աստիճան սիրահար չէ առասպելական վէպերի, ինչպէս որ Հայկի խիզախ որդիքը, որոնք այսօր էլ դեռ մաւրիտանական երգիչների հշտութեամբ և սիրով ազգային երգեր են շարադրում և արիւնահեղ կռիւների ու կոտորածների արհաւրական զրոյցներ հնարում, և այդ բոլորն իրար հետ այնպէս կապում և սաղացնում, որ նոյն իսկ Ֆալստաֆը ¹⁾ կ'ամաչէր:

Եւ հէնց թուրքօքուրդական վարչութեան սարսափների ամենամտահար ու աղեկէզ մանրամասունքը, — այն ահռելի լուրերը, որոնք բոլոր տիեզերքի անգլիախօս ողամարդկանց ու կանանց զաղջ արիւնը սրտմտութեան կրակով լառեցին և քաջերի սիրտն անգամ զողացրին, — հասան մեզ գլխաւորապէս, այո՛, բացառապէս այդ պղտոր աղբիւրից:

Թող ներւիարդ հալցնել — արդեօք անհաւանականութեան դրոշմ կրող այդ վայրենի առասպելները չե՞ն պարունակում իրենց մէջ ճշմարտութեան գէթ մի 'հիւլէ, որ, ինչպէս ասում են, անհրաժեշտ է նոյն իսկ սուր բան շարադրելու համար: Արդեօք մեր երեւելի պետական անձերին և հռչակաւոր ատենաբաններին իբրեւ հիմք ծառայող փաստերը, — որոնց վրայ յենւելով նրանք կը ցանկային մի բարեկամ պետութեան տնային գործերի մէջ խառնուիլ —

¹⁾ Ֆալստաֆ մի կոմիկական անձն է Շէքսպիրի «Հենրիկոս IV» և «Վինձորի ուրախ կանաչք» պիեսներում. անառակ բալլ սրախօս պարծին. կոտին մէկը:

Գանօթ. «Մուրճ»-ի խմբ.

որ և է կշիռ ու վարկ ունին, որ կարողանային բանի տեղ դրել: Եւ արդեօք ի նկատ չպիտի առնենք թուրքերի հերքումներն ու բարձրաձայն կրկնութիւնը, թէ այն պժգալի զրոյցները լոկ հայկական զրպարտանք են:

Զրոյցների բնաւորութիւնը, դրանց պատմողների որ աստիճան արժանահաւատ լինելն և անպարտ մարդկանց իբր թէ կոտորւելուն վերաբերեալ հանգամանքները թեթեւակի քննելիս՝ դալիս ենք մի այնպիսի եզրակացութեան, որ շատ նպաստաւոր է թուրքերին:

Սկսելով երկրորդ կէտից, հարցնենք, թէ ինչ պէտք է կարծել մի ազգի մասին, որի պատմաբանները լրջօրէն հաւատում են, թէ տակաւին մէկ դար առաջ Ղաւիթ անուումով մի հայ իշխան, միմիայն 453 զինւորով ահ ու սարսափ է ազդել 70,000 զինւոր ունեցող զօրքին, սպանել է 15,000-ին, իսկ միւսներին՝ հողմահարած չոր տերեւների նման ցիր ու ցան արել:

Սակայն աւելի լաւ է՝ յառաջ բերենք մի նոր օրինակ, որ գիտցածիս նայելով՝ դեռ ոչ մի անգամ չի հրատարակւած:

Մօտ չորս ու կէս տարի առաջ անգլիական և տարաշխարհի մամուլը վիստում էր քստմենքի և արիւնաթաթաւ սպանութեանց, հրդեհումների, աւերումների, առեւանգումների և ուրիշ ամեն տեսակ դժոխային ոճիրների նկարագրով, որոնց ասպարէզը դարձեալ նոյն Հայաստանն էր: Հասարակային կարծիքը հետզհետէ զրգուել էր: Պարլամէնտում հարցեր էին առաջարկւում, և մեր կառավարութիւնը վերջ ի վերջոյ հարկ դատեց միջամտել: Բայց զործի քննութեան ժամանակ դուրս եկաւ, որ չարաչար կրակի մատնւած բազմաթիւ եկեղեցիներից և վայրենաբար լլկւած բազմաթիւ կանանցից ու աղջիկներից և ոչ մէկը զոյուութիւն չի ունեցել: «Քո ասելով քանի՞ եկեղեցի են քանդել Մուշում», հարցնում է անկողմնակալ քննիչը: Պատասխան. «Աստուծու չորս տաճարն էլ քար ու քանդ արին»: «Այդ չորս եկեղեցին էլ այրեցին», հարցնում է նորից քննիչը, երբ որ արդէն անց էր կենում Քիւրդիստանի միջով: «Զորս», կրկնում է զարմացած հայը: «Այնտեղ միայն երեք եկեղեցի կար, և մէկը կանգուն է և անմլաւ»: Պաշարիւն ճամբորդը Լ'ս աւելի մօտենալով սրբապղծութեան վայրին, սկսում է նորից հարց ու փորձ անել: Այս անգամ նրան անսպասելի պատասխան են տա-

լիս, թէ «Մահդմեղականների վնասած միակ եկեղեցին սուրբ Կարապետն է, այն պատմական եկեղեցին, որ անքան նւիրական է ամեն մի հայի համար»: Վերջապէս, երբ ուղևորը, պատահարի բռն վայրին հասնելով, իջնում է ձիուց, նրան ասում են, որ յիշած եկեղեցին ամենեւին չի հրդեհւած, այլ միայն կողոպուտած է եղել այն էլ ոչ թէ այժմ, այլ տասնեւեթը տարի առաջ: Այնուհետև նրան նորոգել են: Ուղևորը մտնում է կարմրագոյն աղիւսից շինւած սուրբ տաճարն և երևի թէ ջերմ աղօթք է անում, որ Աստուած զգաստացնէ ստախօսներին և զրպարտիչներին:

Դարձեալ ուլքեր են այն աւձերը, որ վերջին երեք ամսւայ ընթացքում իրենց սոսկալի պատմութիւններով ամբողջ լուսաւորւած աշխարհը հիմն ի վեր զզրեցրին: Մարդիկ, որոնք վկայւած հալածանքի ու բռնութեան օրինակներ չունենալով, գիտութեամբ ստեղծեցին դրանց,—գաղտնի ընկերութեան անդամներ, որոնք ոչ մի հնար, նոյն իսկ եղեռնական միջոց անտես չթողին իրենց ազգի կոտորածը յառաջ բերելու համար, որպէս զի, ինչպէս կարծում էին, այդ կոտորածի մանրամասն նկարագրութեամբ բովանդակելու պահ ոտքի հանեն Ֆատալիստ և անհոգ թուրքի դէմ:

Արդեօք ճշմարիտ է, հարցնում են մեզ, թէ ամենազարշնի և ամեն մի քաղաքակիրթ երկրում պատժելի ծրագիրներ ու նախագծեր են տարածւած և անպայման ընդունւած եղել՝ թուրքերին ստիպելու մտքով անյոխի զաղանութիւններ անելու, որոնք հնար տային դաւադիրներին և նրանց բարեկամներին խաչտկրաց ազազակ բարձրացնել թուրքերի անգթութեանց դէմ:

Այո, միանգամայն ճշմարիտ է, և ոչ մի մարդ, որ փոքր ինչ տեղեակ է Քիւրդիստանի պատմութեան և հայկական հարցին, չի համարձակւիլ ուրանալ այդ: Կան այնպիսի զօրեղ փաստեր, որոնք նոյն իսկ ամենասակաւածոտ հայասերին անգամ կը համոզեն:

Արդ, եթէ այդ ամենը ստույգ է, եթէ ստույգ է, որ մահմեդական ժողովուրդը գիտութեամբ զրգւած է եղել վրէժխնդիր լինելու ու նոյն իսկ մի քանի բարբարոսական զործեր կատարելու,— եթէ թուրք կառավարութիւնն ի պաշտօնէ յեղափոխական էակների թելադրած ապստամբութիւնը ճնշելու համար աւելի քան ազդու միջոցների է դիմել,—մեզ արդեօք վաջել է յուզելի և վրդովելի այն

ողորմելի զրոյցները լսելիս, որ տարածում են նոյն իսկ տեսական և գործնական առումներ պարսաւելի անարժան անձերը:

Այդ հարցման պատասխանը բաւական պարզ է թւում, և թուրք պաշտօնեաների յայտնի զեկուցումները և ըստ երևոյթին ուղիղ ընթացքը ասես թէ հաստատում են, թէ այդ պատասխանը ճիշդ է: Ֆատալիստ օսմանլին, կեղծաւորութեան ու ճարտարանքի այդ երգեալ թշնամին, անբաղդ է եղել թէ լռելիս, թէ խօսելիս, և նրա ահա՜ և աշխարհ ստախօս փաստաբաններն աւելի են փնտել նրա դատին, քան թէ ամենատխերիմ չարակամները: Բայց և այնպէս ինպատո՞ւ նրա դատին յառաջ են բերում բաւական ծանրակշիռ ապացոյցներ:

Արդեօք կարելի է ուրանալ, հարցնում է Բ. Դուռը, թէ հայ զրգուիչները ծայրէ ի ծայր չափւիել են Տերսիմի, Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի և ուրիշ նահանգները և զրգել միամիտ ժողովրդին դէպի բացարձակ ըմբոստութիւն:

Պատասխանը բացասական է:

Ստոյգ է արդեօք, շարունակում է հարցնողը, որ մահմեդական քիւրդերը մի-մի ժամանակ բնաջինջ են եղել Հայկի ոխակալ որդոց ձեռքով, և հէնց նոյն անգթութեամբ, որ այժմ դիւային է թւում քաղաքակիրթ եւրոպային:

Դժբաղդաբար ստոյգ է:

Յարմարում է արդեօք թուրք զինւորի հանդարտ և իսկապէս մարդասէր բնաւորութեան, գէթ á priori կարելի է ենթադրել, որ այդ դանդաղ օսմանլին, այդ ընտանեւէր ու որդեւէր գթոտ հայրը—առանց այլեւայլութեան սառն սրտով կատարէ ա՛յն հրէշային ոճիրները, որոնք վերագրւում են նրան դժգոհ հայերի կողմից:

Հարկաւ ոչ:

Արդեօք հերքւած է տաճկաբնակ քրիստոնեաների, հայերի, բարձրաստիճան հոգեւորականների կողմից,—որոնք սիրում են անշուշտ իրենց հօտն և հայրաբար խնամում,—որ Սասունի գիւղացիք, բացարձակ ապստամբութիւն անելով, չարձակել են իրենց մահմեդական մերձաւորների վրայ և ստիպել նրանց ինքնապաշտպանութեան դիմելու:

Ոչ: Եւ իրօք նոյն բանը կրկնել են հայ պաշտօնատարներն ու եկեղեցականները և մինչև անգամ հասարակ ժողովրդից շատերը, որոնք, Սասունի մօտերքում ապրելով, աւելի ծանօթ են գործերի իսկական վիճակին, քան թէ ո՞ր և է զրսի մարդ. դրանք խօսքով ու գրով հանրիսաբար հաստատել են, թէ Սասունի շփոթները զիտութեամբ յարուցւած են եղել յեղափոխականների ձեռքով և թէ կառավարութիւնը իւր բոլոր հայ հպատակների շնորհակալութեան արժանի գործ է կատարել, ոտնակոխ անելով ապստամբութիւնը և կարգ ու կանոն վերահաստատելով երկրի մէջ:

Եթէ այդ այդպէս է, և չի կարելի այդ ժխտել, ուրեմն ի՞նչ կը մնայ մեզ մտածել և ասել այն պետական և քաղաքագէտ անձերի մասին, որոնք, ունենալով հանդերձ այդպիսի փաստեր, համարձակուով են խաշակրաց պատերազմ քարոզել «անուղղելի» թուրքերի դէմ:

Բայց և այնպէս ի՞նչ կ'ասենք մենք, եթէ հեռաւոր Քիւրդիստանից մեզ հասնող արհաւիրական լուրերի մէջ ճշմարտութեան գէթ մի մասնիկ գտնւի, ինչպէս որ լինում է ամեն մարդկային ստութեան մէջ: Ի՞նչ կ'ասենք, եթէ *e pur si muove* գոչող մարդիկ, որոնք Եւրոպային և ամբողջ աշխարհին համոզելու համար քաջօրէն գնում են մահւան դէմ, այո, մահից էլ վատթար վտանգի դէմ, որ ոչ միայն հաւատացած լինին իրենց ասածի ճշմարտութեան, հապա և անհերքելի փաստեր ունենան ի հաստատութիւն իրենց համոզման:

Ահա այդ տեսակ երկբայութեան, կասկածի, վարանքի, տաղնապի իրար ներհակ զգացմունքների ազդեցութեամբ պաշարած էի ես, բայց և շատ հակամէտ կարեկցելու անչափ զրպարուած թուրքին, երբոր անցեալ դեկտեմբեր ամսին մտայ Պոլիս և ձեռք զարկեցի ստուգելու, թէ ի՞նչ են իրօք դէպքի բուն հանգամանքները:

Լոյս և առաջնորդութիւն դառնելու համար ես դիմեցի, ինչպէս որ պառնշած էր արդի հանգամանքներում, նախ և առաջ նոյն իսկ թուրք պաշտօնեաներին, յետոյ հարց ու փորձ արի Պէրս բնակւող եւրոպացիներին մի քանի նշանաւորներին և վերջապէս հայերին: Սակայն հետազոտութիւններիս հետևանքն այն եղաւ, որ ես աւելի ևս շփոթւեցայ:

«Սասունցիք ինքեանք փորձանք բերին իրենց գլխին», ասաց ինձ մի յարգելի հայ պարոն. «այդ խրատ կը լինի նրանց համար, որպէս զի ապագային զգուշանան սոցիալիստներէց և յեղափոխականներէց»:

«Գաւառաբնակ հայերը շատ ծանրաբարոյ, օրինաւոր, աշխատասէր ժողովուրդ են», զոչեց մի բարձրաստիճան թուրք պաշտօնակալ, «և մենք ինքնասպանութիւն արած կը լինէինք, եթէ իրօք անպէս վարւէինք նրանց հետ, ինչպէս ասում են, թէ վարւել ենք: Այս բոլոր պատմութիւնը մի սոսոյսէ բան է, այդ դուք ինքներդ կ'իմանաք, երբ որ մեր կամմիսիայի անդամներն Արդուլ փաշայի առաջնորդութեամբ գործը քննեն և զեկուցում տան Սուլթանին: Այն ժամանակ հայ ապստամբներին ձեր երկրում օգնող ու համակրող մարդիկն էլ իրենց մոլորութիւնը պարզ կը տեսնեն», յարեց նա հեգնական ծիծաղով:

«Արդեօք որ և է ճշմարիտ բան կա՞յ Սասունի կոտորածի պատմութեան մէջ», հարցրի ես մի պոլսաբակ եւրոպացի պաշտօնեայի, որ լաւ հնար ունի տեղեակ լինելու գործին»:

«Այդ պատմութիւնը ծայրէ 'ի ծայր ճշմարիտ է», ասաց նա ջերմութեամբ. «այդպիսի անգութ և դիւական կոտորած դեռ չէր լսւած մեր դարում: Բոլորական արհաւիրքը մի անմեղ կատակ է դրա առջև: Պէտք կը լինի վերադառնալ միջին դարին, եթէ կամենանք դրան հաւասար բան գտնել, բայց դժւար թէ հաւասարը գտնւի. դա անգուգական է պատմութեան մէջ: Այս է ահա ճշմարտութիւնը»:

Այս ջէնտլմէնի մի հանրածանօթ և յարգոյ բարեկամը, որին ես այցելութիւն արի այնուհետեւ, ասաց.

«Սասունի կոտորածի պատմութիւնը չափազանց սուարացրած է, և անշուշտ մի որոշ դիտաւորութեամբ: Ունակովս ռաջան այս երկրում աւելի լաւ վիճակի մէջ է, քան թէ որ և է ուրիշ աշխարհի դիւղացին: Նա քամում և իւրացնում է երկրի պարարտութիւնը, և բնականաբար ճնշւած է քուրդից և թուրքից, որոնք նախանձում են նրա վիճակին՝ առանց հետեւելու նրա ջանասիրութեան ու անտեսութեան: Այս տեղից է յուռաջ գալիս աւազակութիւնը, որ միշտ պատահում է մի կամ միւս տեղում»:

և մերթ մի հայի, մերթ մի քիւրդի սպանութիւնը, կամ որ և է կնոջ առեւանգութիւնը և կամ թէ միւսի շրջումը դէպի իսլամ: Վերջերս սովորականից փոքր ինչ աւելի են կատարել այդ խաղերը, այն էլ մի շատ սահմանափակ զաւառում: Այս է, վերջնական քննութիւնից յետոյ, բոլոր աղմուկի պատճառը:

«Ուրեմն ձեր կարծիքով Թուրքիան մի բարեկարգ պետութիւն է, և նրա հպատակները հիմք ունին զոհանալու ճակատադրից, որ թոյլ է տւել նրանց այդ պետութեան սահմաններում ծնւելու»:

«Իմ ասածն բնաւ այդ չէ: Եթէ կամենում էք իմ աղնիւ համոզմունքն իմանալ, կ'ասեմ, թէ ծածկաստանը մի քաղաքական Ազգիասի ախոռ է, որի մէջ վաղուց ի վեր զիզադէզ կուտակւած աղբիւսը մաքրելու համար մի Հերակլէս էր հարկաւոր: Ամենից լուկը լինէր իսպառ բառալ նրան մէջտեղից: Բայց այդ բանը հինգ տարի առաջ էլ նոյնքան ճշմարիտ էր, որքան և այսօր: Եւ ինչու անքան աղմուկ յարուցին մի երկու հարիւր մարդ անց տարի աւելի սպանւելուն պատճառով, քան վերջին տարիները,—ահա անց է, որ չեմ կարող ըմբռնել»:

Հետեւեալ խօսակիցս էր մի հայ եպիսկոպոս՝ մի պատկառելի ծերունի երկար ու գորշ մօրուքով, որի նօսք փնջերը երևում էին թաւշեայ գլխարկի տակից: Նրա ականածելի ձևերը, ծանր բռնածքը, զգեստի վէտ-վէտ ծալքերն ու բուն արևելեան դէմքի գծերը կարող էին իբրեւ տիպար ծառայել Զաքարիա քահանայապետի պատկերը քաշող նկարչի համար, և մինչ նա մեծ եռանդով, պերճ լեզւով և դէպքերն ու մանրամասունքը վարպետօրէն յեղաշրջելով բացատրում էր իւր հայեացքը հայկական խնդրի վրայ, ես մտածում էի—ահա նոր ժամանակի Կայիափա:

«Վատ ժամանակներ են, վատ», հառաչեց նա, երբ որ ես, մեր խօսակցութեան ընթացքը գիտնական ճանապարհից շեղելով, որին նա ամենևին ձեռնհաս չէր հետեւելու, դէպի զործնական պոլիտիկան դարձրի:—«Շատ վատ», կրկնեցի ես:—«Եւ ամեն բանի պատճառը այդ սրիկայ յեղափոխականներն են: Ո՛րքան երջանիկ կը լինէինք, եթէ դրանց արմատը չքաննար»։ «Շատ բարի, բայց մի՞թէ նրանք թուրքից էլ վատ են», հարցրի ես, փոքր ինչ շարած նրա արդէն հասկանալի հայեացքից:—«Տասնապատիկ վատ», պատասխանեց նա:

Թուրքերն իսկապէս լաւ մարդիկ են և մինչև վերջին աշունքը մտերմական սիրով էին ապրում մեր ազգի հետ: Հաւատացէք, որ Թուրք զինւորը, բանակ գնալիս, հայ դրացուն էր յանձնում իւր կնոջ և զաւակների խնամքը: Թուրքն ի բնէ մոլեռանդ չէ: Նա մի հոլլանդացու նման պաղարիւն է: Սակայն այդ անզգամ յեղափոխականները հրեշտակներին էլ ասես կը չարացնեն, ուր մնաց թէ մահմեդականներին, և բորբոքող Փանատիկոսութեան ահռելի նշաններն արդէն սկսել են երևալ:—«Բայց վերադառնալով Սասունի կոտորածին, մի՞թէ կարծում էք, թէ հայ յեղափոխականներն են դրա իսկական պատճառը:—«Անպայման: Գոնէ նրանց պէտք է մեղադրել տաճիկ զինւորների գործ դրած խիստ միջոցների համար. սակայն կոտորած որ ասում են,—դա մի լի կեղծիք է: Հաւատացէք ինձ, որ Թուրքը չի կարող այդպիսի գազանութիւններ կատարել. նա ընդունակ չէ այդ բանին»:—Ներեցէք, սրբազան հայր, որ ընդհատում եմ ձեզ: Արդեօք դուք խօսում էք ընդհանրապէս, թէ ունիք...»:—«Ես խօսում եմ Փակտերի վրայ հիմնելով: Ես լաւ եմ ճանաչում Սասունն ու Մուշը, և գիտեմ, որ պատահարը չափազանց մեծացրել են—լուսն ուղտ են դարձրել»:—«Ուրեմն, ձեր ասելով, որն է բանի իսկութիւնը»:—«Վարձ այն, որ գիւղացիներին գրգռել են ապստամբելու. նրանք էլ սկսել են աւազակութիւն անել, սպանել են կաջսերական փոստը տանող Թուրքերին, կրակ են արձակել քուրդերի և կաջսերական զնդիրի վրայ, անգութ չարիք են գործել և դրա համար էլ խիստ պատժւել:—«Ի՞նչ էք կարծում, սրբազան, ի՞նչ կերպով չարելի կը լինէր մի բաւարար լուծումն տալ հայկական խնդրին»:—«Մի քանի բէթորմներ ներքին վարչութեան մէջ և ազնիւ նահանգապետներ Բիթլիսի, Վանի և Էրզրումի համար, բաց ոչ հայերից, և մանաւանդ ոչ մի օտար վերահսկողութիւն կամ ճնշում: Թող Վեհափառ Սուլթանը իւր յօժար կամքով գործէ: Նրա կամքի վրայ բռնանալու փորձեր անելով, միայն դրծին կը վնասեն և նրա նպատակն ի դերև կը հանեն: Սուլթանը ջերմ սրտով փափագում է բարիք հասցնել իւր հպատակ հայերին, և փոանգաւոր սխալ կը լինէր ճնշումն գործել նրա վրայ:—«Երևի թէ անձամբ ծանօթ էք Սուլթանի հետ, սրբազան:—«Հարկաւ, լաւ ծանօթ եմ, շատ էլ նրան յարգում եմ: «Վը ցանկացի իմանալ—

արդեօք հաճելի կը լինէր ձեզ Ռուսաստանի միջամտութիւնը:—«Ռուսաստանի: Տէրը մի արասցէ: Եթէ մեր ազգի վիճակը իրօք էլ վատ լինէր, ինչպէս որ պատկերացնում են անգլիացիք և ամերիկացիք, դարձեալ այդ վատ վիճակն էլ անհամեստ աւելի լաւ է, քան ինչ որ կարող էր տալ մեզ Ռուսաստանը: Ամեն բանի յօժար եմ, բայց Ռուսաստանի միջամտութեան.—քան լիցի»:

Յետոյ իմացայ, որ այդ ճարտար հին եկեղեցականը Սուլթանի անձնական բարեկամն է և ստէպ ստէպ նրա սեղանին հաղորդակցող ցանկալի հիւրը,—մի հանգամանք, որ ցոյց է տալիս, թէ Սուլթանը լաւ գիտէ մարդ ճանաչել:

Այս իրար հակառակ ասութիւններից շշկւած՝ ես որոշեցի, իբրև վերջին միջոց, հարց ու փորձել համալսելին՝ Կ Պոլսի բեռնակիրներին, որոնցից շատերը գալիս են Մուշից և Սասունից, և իմանալ, թէ ինչ է յատկապէս նրանց հայեացքը խնդրի վրայ: Եւ ես դիմեցի հէնց առաջինին, որ պատահեց ինձ կամրջի վրայ: Նա էր մի յաղթանդամ, ամրակազմ և մօտ երեսուն և ութ տարեկան սևահեր, արծւէքիթ և սլոնձագոյն տղամարդ, մուգ բեղերով: Նա կանգնած էր մի դաշնամուրի մօտ, կամրջի մէջտեղը, ուր բեռնակիրները սովոր են դադար առնել փոքր ինչ շունչ քաշելու համար: Համալը սրբում էր իւր ճակատի առատահոս քրտինքը և երբ որ ես հարցմունք արի, նա ապշութեամբ ու կասկածով պատասխանեց. «Այդ բոլորը իմ գիտնալու բանը չէ»: Մի անգամ ըստուգելուց յետոյ, որ նա բուն Մշեցի է, ինձ զժւար չէր փարատել նրա երկմտութիւնը, և շատ չանցած նա սկսաւ բացելի: Նախ և առաջ ես հարցրի այն սոսկալի երաժշտական գործիքի մասին, որի մօտ նա կանգնած էր հեւալով ու քրտնելով: «Դու ինքդ մենակ հօշիւս տանիլ այդ պիանօն», ասացի ես:—«Մենակ ինքս է՛ջէնդի: Ես որ չտանեմ, հապա իմ տեղ ո՞վ կը տանի»: «Բայց շատ ծանր կը լինի»: «Ղորդ է՛ ծանր է, բայց մի անգամ ոչ շալակիս զրւի, էլ հոգ չէ»:—«Ո՞վ կը դնէ դրան շալակիդ»: «Անցնողներից մէկն ու մէկն շտապելու բան չկայ»: Ոչ մի եւրոպացի, որ չի տեսել այդ բանը իւր աչքով՝ չէ հաւատալ դրան: Պիանօն ծանրութիւնը կը լինէր մօտ... սարսափում եմ ասել, թէ որքան կը լինէր. և ինչպէս կարող էր մի կանանցածին էակ, առանց Սամսոն կամ Աժդահակ լի-

ներու, կրել մէջքի վրայ մի աչդպիսի Առլաս և չխորտակելի,—աչդ բանին խելքս բնաւ չի հասնում:

«Սասունից իսկի լուր ունին, Կարապետ», հարցրի ես: «Ունիմ է՛ջէնդի. մի ժամանակ եղբայրս գրում էր Մուշից, բայց էլ չի գըրում: Միայն երկու շաբաթ առաջ իւր բարեկամներից մէկի ձեռքով մի քանի տող հասցրեց ինձ. բայց նոր բան չկայ:—«Ո՞նց թէ չկայ: Միթէ չգիտես, որ հազարաւոր մղոններով հեռու տեղերից մարդիկ են գալիս բան լսելու, իսկ դու ասում ես, թէ չկայ: «Ես էլ եմ լսել, որ գալիս են, բայց չեմ հասկանում, թէ ինչո՞ւ են գալիս: Երևի թէ նրանց խելքը տեղը չէ: Սասունում պատահած բանը ամեն օր էլ պատահում է, միայն թէ այս անգամ մեր մարդիկ փոքր ինչ աւելի ձայն հանեցին, քան թէ առաջ,—աչդ է բոլորը: Մեր երկրում ասում են՝ մինչև որ երեխան լաց չլինի, մայրը նրան ծիծ չի տալ: Բայց ի՞նչ որ եղել է, ամեն օր էլ լինում է: Այժմ մի առանձին բան չի պատահել, որ արժենար խօսելու: Ուրեմն թիւրքը ձեզ հետ շատ վնաս է վարւում: Աչդ ես լաւ գիտեմ, է՛ջէնդի: Մենք ունինք ոչխար և այծ, մի կտոր էլ հոգ, և կարող էինք փաշաների պէս երջանիկ ապրել, եթէ միայն փոքր ինչ բախտ ունենայինք: Բայց այդ է որ չունինք: Մեր ընտանիքը ցիր ու ցան եղաւ, և ես այստեղ եմ եկել այս մաշինի պէս ծանր բռններ կրելու: Միթէ կարծում ես կը թողնէի տուն-տեղս, դառնեի, և կը գայի այստեղ սև սարուկի նման չարչարելու, եթէ հարկը չստիպէր: Եւ միթէ Աստուծու իր օրը, շաբաթներով ու ամիսներով, մի ջուխտ եզի բեռ կը քաշէի՞ այստեղ՝ միայն թէ ապրելու չափ հաց վաստակելու համար, եթէ կարելի լինէր մի աւելի լաւ բան գտնել: Հէնց այս առաւօտ ես կը վերադառնայի դէպի տուն, եթէ հնար լինէր ապրել մեր երկրում: Սասուն, Սասուն: Ի՞նչ է Սասուն: Ամբողջ Հայաստանը Սասուն է: Աչդ է ահա իմ ասածը: Բայց լրտեսն մեզ լսում է: Լաւ կ'անենք, որ բաժանւինք: Եւ Կարապետը, նշան անելով երկու անցաւոր մշակներին, ուխտի նման չոքեց, և նրանք բեռը նրա մէջքի վրայ բարձեցին: Նա փոքր ինչ դանդաղեց, յետոյ ուժգին ցնցմամբ վեր կացաւ և հանդարտ յառաջ գնաց կամրջով՝ թաշկինակը ձեռին բռնած: Լրտեսը, եթէ միայն լրտես էր, մի քանի վայրկեան կ'սկսածանքով

վրաս նայեց և յետոյ գնաց Կարապետի ետեւից։

Ես տուն վերադարձայ, իմ լսած ու տեսած բաների վրայ մտածելով, բայց բոլորովին շփոթեալ մտքով և խառն անկարող մի որոշ հաշիւ տալու ինձ Սասունի դէպքի և կամ թէ հայկական խնդրի վերջին շրջանի մասին։ Բոլոր լսած բաներս չէին կարող ճշմարիտ լինել, և ամենից աւելի ինձ անել դրութեան մէջ ձգողը հէնց նոյն իսկ հայերի հակասական ցուցմունքն էր։ Պարզ է, որ միայն մի հնար կար բանի էութիւնը իմանալու, այն է անձամբ գնալ տեսնել երկիրը, անձամբ ծանօթանալ ժողովրդի կացութեան հետ, և այդպէս էլ որոշեցի անել անյապաղ։

Դէպի Հայաստան, կամ, ինչպէս որ թիւրքերն են ասում — Քիւրդիստան ճանապարհ ընկնելուց սուաջ, ես դիմեցի Օսմանեան կայսրութեան ամենաբարձր պաշտոնեաներին և ներկայացրի շատ ընտիր յանձնարարական նամակներ։ Նպատակս էր պարզաբար յայտնել նրանց, որ մտադիր եմ տեղն ու տեղը քննել Սասունի «կոտորածի» դէպքն և անհրաժեշտ տեղեկութիւններ հաւաքել։ Ես սիրով ընդունեցայ, ինձ ուշադրութեամբ լսեցին և պաշտօնական հաւանութիւն տւին իմ մտքին։ «Հէնց որ ընկերներիս հետ խորհուրդ տեսնեմ, իմաց կը տամ ձեզ։ Եկէք տեսնելու ինձ մի քանի օրից յետոյ»։

Մի քանի օրից յետոյ նորից գնացի և տեսայ «նրան»։ Ընտանեացիս հետ եմ գրասենեակում։ Նիշան թաշ գտնւող տանը — քաղաքի այն մասը, ուր բախտի և սուլթանի անցեալ և նոր սիրելիներից շատերն անց են կացնում օրաց երջանիկ ժամերը։ Նա նստած էր մի երկար սեղանի առջև մի շատ երկար սենեակում և գրում էր եղեգնով á la turque մի ինչ որ թուղթ, որ դրած էր ձախ ափի վրայ։ Նա եւրոպական եղանակով ձեռք սեղմեց, գրիչը դրաւ սեղանի վրայ, մօրուքը շփեց և սկսաւ հետո խօսել։ Նա մի բարձրահասակ, առուց և վայելչակազմ մարդ է՝ ասես թէ ի բնէ զինուորական մարդու համարձակութիւնն ու պարզութիւնը այժմ էլ նրան ցատուկ էր, թէև — շատերի ասելով — այդ ցատկութիւնները չէին պատշաճ իւր նոր պաշտօնին։ Նրա ձայնը մեղմ է, դաշն և շատ չարմարաւոր այն չափաւորութեան ու անկեղծութեան, որով խօսում է

նա ամեն մի սուօրեայ նիւթի վրայ: Մեր պաշտօնատարներից բան չլսեցիք, հարցրեց նա: «Ոչ», պատասխանեցի ես: «Հը՛մ: Ուրեմն նրանք ուղու՞մ են անլ կս մի քանի օր: Սակայն ասացէք ինձ, միթէ անկարելի է ձեզ անյտեղ՝ Պոլսում ուսումնասիրել և նկարագրել ամեն բան: Եթե արտաբար անկարելի է Պոլսում անել այդ բանը», ասացի ես: «Ոչ որ չէ կարող մի սոոցդ բան իմանալ այստեղ, ուր դատարի բարբաջանքն ու շինծու ստուծիւնը իրական Փակտերի տեղ են բռնում: Այո, սակայն մենք կարող էինք շուտ օգնել ձեզ: Մենք ունինք մեր ձեռքի տակ այն բոլոր էական փաստերը, որոնք ստուգւած են պաշտօնապէս: Այդ ամենը կարելի էր ձեզ հաղորդել: Բաւական չէ՞ այդքանը: Վարժեմ ոչ», պատասխանեցի ես: «Ես չեմ կարող այդ կերպով ձեռք բերած տեղեկութիւնը որպէս իմ սեփականը հրատարակել, ոչ էլ դրա ճշգրտութեան երաշխաւոր լինել: Ես յօժար եմ սիրով ընդունել ձեր բոլոր պաշտօնական փաստերը, բայց չեմ կարող ասել, թէ նրանք ճիշտ են, քանի որ ինքս չվերաստուգեմ: Բայց կարող էք այստեղ վերաստուգել: Եթէ ձեր իսկ պաշտօնական ներկայացուցիչները ան Փակտերի ճշմարտութիւնը հաստատեն, կարծեմ՝ դուք լիովին կը շատանաք դրանով: «Ոչ, ձերդ վսեմութիւն, ինձ հարկաւոր է անձամբ գնալ շփոթմունքի տեղերը, անձամբ տեսնել ու գրել, ինչ որ կը տեսնեմ ու կը լսեմ: Ուրեմն դուք վերստին գալիս էք ձեր առաջին որոշման: Այո, լաւ. եթէ ուզենաք մի քանի օրից յետոյ այստեղ գալ, յոյս ունիմ, որ կարող կը լինիմ հաղորդել ձեզ որոշումը»:

Նա չասաց, թէ ո՞վ պիտի անէր այդ որոշումը, բայց այդ գրեթէ աւելորդ էր: Ես այնքան յարգում եմ մեծ վիզիրի առողջ միտքն ու փորձաւորութիւնը, որ համոզւած եմ, — եթէ խնդրի վճիռը միայն իրենից կախւած լինէր, նա իսկոյն թոյլ կը տար ինձ Քուրդըստան գնալ: Նա լաւ գիտէ, թէ սրտեղից է քամին փչում, գիտէ, որ քամին էլ հրամայող ունի, և այդ հրամայողը, որ ամեն բանի ղեկավարն ու տէրն է, նստած է Իլդիզ Քեօսկում: Եւ կը մնար ինձ սպասել, մինչև որ խնդիրս նոյն իսկ Սուլթանին ներկայացնէր:

Մինչ այս, մինչ այն՝ ես գլմեցի մի անւանի կաթոլիկ հայի, որ բաւական կրթւած, շատ փորձառու և շատ հարուստ անձնաւորութիւն է, և խնդրեցի յայտնել ինձ իւր կարծիքը: Նրա մտքերը

աստիկ ազդեցին վրաս այն միջոցին, և ես տեսայ, որ դրանք աւելի ձեռնտու են թուրքերին: Մեր խօսակցութիւնը վերին աստիճանի բնորոշ էր ժամանակի, տեղի և հանգամանքների համար և այնքան լաւ էր լուսաբանում անաչառ խուզարկուի առջին ելող արգելքները, որ մեզ կը լինէր չկրկնել նրան: Նա սկսաւ,—ինչպէս որ սկսել է գրեթէ ամեն մի խօսակցութիւնս Կ. Պոլսի հայերի հետ,—հանդիսաւոր հաւաստիքով, թէ նա ամենին բան չգիտէ ինձ հետաքրքրող հարցի մասին: «Ոչինչ», ասաց նա, «բացի այն, ինչ որ միայն կարգացել եմ թերթերում: Մենք խսկապէս ձեզնից և ձեզ նման անձերից ենք տեղեկութիւն սպասում: Մի կէս ժամ անցներուց յետոյ, երբ որ սառուցը արդէն կոտրւած էր, նա ասաց. «Հաւատացէ՛ք ինձ, որ Սասունի կոտորածը մի կոպիտ ու չարամիտ առասպել է»: Ի՞նչպէս հաւատամ ձեր խօսքերին», հարցրի ես: Ես հաւատում եմ Ֆակտերին, այլ ոչ թէ կարծիքներին»: «Ես էլ...» ամենք էլ խօսում ենք միայն փաստերով: Մենք ունինք Մուշում և Սասունում այնպիսի մարդիկ, որ մեզ ամեն բան հաղորդում են, և ես ցոյց կը տամ ձեզ նրանց զեկուցումները...»: «Դատ կը ցանկանայի, որ ցոյց տայիք: Սակայն կը հաճի՞ք արդեօք պատմել ինձ բանի էութիւնը, ինչպէս որ իմացել էք ձեր Սասունի թղթակիցներին»:—«Ամենայն պատրաստութեամբ: Ահա թէ ի՞նչ է պատահել:

«Կոտորած կոչւած բանը մի զուտ քաղաքական բան էր, այլ ոչ ցեղական ատելութեան, կրօնական մոլեռանդութեան և կամ թէ մի ուրիշ մտադածին պատճառի արդիւնք...»

«Բացց այսօրւայ թուրքերը՝ քսան տարի առաջ եղած սերնդից աւելի իմաստուն լինելով, վճռած են առիթ չտալ իրենց քրիստոնեայ հպատակներին բողոք կարդալու առ Եւրոպան: Նրանք խաղաղասէր են, ազնիւ, հաւատարիմ և անտարբեր դէպի քաղաքական կամ ազդագրական հարցերը: Քիւրդիստանում թուրքը բնու աջնպէս ֆանատիկոս չէ, ինչպէս որ է, ասածներին նայելով ափրիկեցի թուրքը և կամ ինչպէս որ էր նորերս՝ Հերցեգովինայի Բոսնիայի թուրքը: Նա հաշտ է իւր հայ հարեանների հետ—մի հաշտութիւն, որ ամրապնդւած է միասին կրած տառապանքով ու զրկանքով: Երկուսն էլ նաւում են միեւնոյն նաւակի մէջ, բայց զանազան թիւերով: Նրանք երկուսն էլ տանջւում են թուրք աստի-

ձանաւորներից, կեղեքումներից և ամեն տեսակ ճնշումներից: Իսկապէս մահմեդականն աւելի է տանջւում, քան թէ իւր հայ զրացին: Կը տեսնէք, որ հայերն ինքեանք են մեղաւոր: Նրանք սկսան անդթուլթան գործերն ու «կոտորածները», սպասելով ու յափշտակելով կայսերական փոստը տանող թուրքերին, որովհետեւ քիւրդերը մի քանի ճուռ էին փախցրել նրանցից, այն էլ ոչ աւելի, քան թէ գիւղի միւս մարդկանցից: Այդ քուրդական ասպատակներն արդարեւ Քիւրդաստանի իսլամ և քրիստոնեայ ազգաբնակութեան պատուհասն են: Սակայն թուրքը՝ Փատալիստ ու միշտ հլու լինելով, լուռ է կրում իւր աղէտը: Իսկ հայը տալիս էլ, առնելիս էլ շարժւում և գոռում է: Եւ այդ բնական է, որովհետեւ հայն էլ իւր արեան մէջ մի վայրենի հոսանք ունի, և իբրեւ աւազակ միասին խմբւած՝ հայ մարդիկ շատ սուէպ են պատահում: Մինչդեռ քիւրդերը գրեթէ ոչ մի տեղ բացառապէս այդ արհեստով չեն զբաղւած: Քարեբախտաբար նրանց ակորժակը չափաւոր է—ես ասում եմ ընդհանրապէս: Արդէն շատ է, եթէ նրանք մէկի տաւարը յափըշտակելիս՝ նրա կնոջը կամ աղջկան և կամ թէ երկուսին էլ առւանգեն: Այդ բաները հարկաւ որտունջի տեղիք են տալիս: Ոակայն սովորաբար քիւրդերը շատանում են հաւերով, ճուտերով, գառներով և այլն, և քնասւած հայերը շտապում են վրէժխնդիր լինել քիւրդերից հանդարտ և խաղաղ կերպով, այն է կրակ թափելով նրանց գլխին:—«Այդ ի՞նչ խաղաղ միջոց է», հարցրի ես:—«Հայերը թէև ընկճւած ժողովուրդ են, բայց և այնպէս ազգաբնակութեան տիրող տարրն են ոչ միայն մտաւորական ու բարոյական առմամբ, այլ և տնտեսական: Նրանք են երկրի դրամատէրերը: Մինչև անգամ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և այլ նման տեղերում ոչ ոք չէ կարող առանց փողի բան շինել. և թէպէտ առ ձեռն դրամ այդ քաղաքներում շատ չկայ, բայց եղածն էլ պատկանում է հայերին: Արդ՝ դիտութիւնը կարող է ոյժ կազմել Անգլիայի պէս քաղաքակիրթ երկիրներում, իսկ Հայաստանում փողը ամեն բան է—ի հարկէ խաղաղ ժամանակ: Իսկ ուրիշ ժամանակ նա մի չէ կէ, որ իր արժէքը կորցնում է և այնուհետեւ յառաջ է դալիս Սասունի նախճիրք ասւած բանը: Անցեալ օգոստոսին քիւրդերը կողպակու մտքով արշաւանքի դուրս գալիս՝ յափշտակում են հա-

ւեր, սագեր, վառիկներ և այլն, և այդ անցքի պատմութիւնը ամենեւին չէր էլ լսելի, եթէ հայերն ինքեանք չհալածէին քուրդերին, յետ չառնէին իրենց ստացւածքը և թշնամու գոյքի մի խոշոր մասը: Տուր ու դմիոցն և կռիւը ահա այդպէս սկսեց:

— «Ուրեմն յանցանքը նոյն իսկ քրիստոնեայ հայերինն է», հարցրի ես, համոզւած լինելով, թէ գաղտնիքն արդէն բաւական պարզւած է: — «Հէնց այդպէս է», պատասխանեց նա: «Սակայն նրանց յանցանքն անհամեմատ աւելի քիչ է, քան թէ նրանց գրգռող ուսմկավարների յանցանքը: Ահա դրանք են բուն ոճրադործերը, այլ ոչ թէ քիւրդերն ու թուրքերը... Սիրելի բարեկամ, քիւրդերը խարազան են, թուրք աստիճանաւորները խարազան են. սակայն եթէ դրանք միասին էլ որ ոլորին, դարձեալ մի բարիք կը լինին: Այդ սրիկաներն են, որ թէ թուրքերին և թէ քուրդերին — սմբողջ մահմեդական ազգաբնակութիւնը գրգռեցին կոտորելու հայ քրիստոնեայ ժողովրդին՝ Եւրոպայի համակրութիւնը դրաւելու յուսով: Միթէ կարելի է դրանից էլ աւելի դժոխային բան հնարել: Բայ ինչքան որ եղեռնական էր այդ գործը, այնքան էլ սխալ դուրս եկաւ: Դա չի կարող յաջողութիւն գտնել: Դրա հետեանքն այլազգիների միջամտութիւնը կը լինի, իսկ այլազգի միջամտութիւնը հաւասար է Օսմանեան պետութեան լիակատար կործանման, մի վախճան, որի կատարումը շատ ձեռնուու չպիտի լինի Եւրոպային: Թիւրքիայում մի նահանգ չկայ, ուր միասին բնակող և աշխատող հայեր չգտնին: Հետեալբար հայերին դարման հասցնելը կը նշանակէ միանգամայն յեղաշրջել ամբողջ երկրի այս օրւայ վարչութիւնը, — ասել է թէ՛ անդամատել Տաճկաստանը: — «Դեհ կ'ասէք որ հիւսիսային գրաւման մասին»: «Դա չարեաց ամենամեծը կը լինէր ամեն բարեմիտ հայերի համար, մանաւանդ կաթողիկոսներին, որ կրօնից գերազանց բարիք չունինք այս աշխարհիս երեսին: Սակայն նոյն իսկ լուսաւորչական հայերին էլ այդ գրաւումն ակորթելի չէր թւի...»

— «Ուրեմն արմատական ռէֆորմները ոչ հարկաւոր են, ոչ էլ փափագելի»: հարցրի ես: — «Ամենեւին» պատասխանեց նա: «Այդ ռէֆորմները չարիք կը լինին թէ թիւրք և թէ քրիստոնէի համար: Դեռ րանք կը վառեն մահմեդականների մոլեռանդութեան ոգին, որ

միայն քնած է, այլ ոչ մեռած, և դրա հետեանքը ինքներդ կարող էք երեւակայել:—«Հասրա ինչպիսի դարման կ'առաջարկէիք դուք, բանի որ ինքներդ էլ անշուշտ համոզւած էք, որ անհրաժեշտ է մի բան անել:—«Հարկաւ համոզւած եմ: Անհրաժեշտ է շատ բան անել, բայց անել աստիճանաբար—*festima lente*—և մանաւանդ՝ նոյն ինքն Սուլթանի ձեռքով, նրա յատուկ նախաձեռնութեամբ և առանց օտարի ճնշման: Թող այժմ բոլոր նահանգապետները վաճառին, ինչպէս որ Սուլթանն էլ անում է, և նրանց տեղ դրւին քրիստոնեաներ և կամ թէ ազնիւ, արդարամիտ մահմեդականներ: Սակայն դրսից թող ոչ ոք չմիջամտի մեր պետութեան մէջ: Այդ բանն իսպառ կը քակտէր գաւառաբնակ քրիստոնեաների և իսլամների բարեկամութեան կապերը: Աւելին կ'ասեմ—մի որ և է աշխարհու ճանապարհորդութիւնն անգամ Թուրքիայի ներքին նահանգներում և յատկապէս անգլիացու, —մեծ վնաս կը բերէր քրիստոնեաներին և իսլամներին, և եթէ դուք փափաղող էք իմ սիրելի համազգիների իսկական բարօրութեան, համոզեցէք եւրոպացոց, որ նրանք մեր երկրի ներսերը չմտնեն: Անգլիացու երէնալն արդէն յոյսեր է ազդում հայերին, յոյսեր, որոնք երբէք կարող չեն իրագործւել և երբէք էլ չպիտի յարուցւին: Անգլիացու երէնալը անհիմն երկիւղ է սրտածառում թուրքերին և քուրդերին: Կը հաւատա՞ք արդեօք, եթէ ասեմ, որ Սասունի կոտորածը սարքող և ամբողջ երկրում հազարաւոր անդամներ վաստակող հայ դաւադիրները միայն նրանով կարողացան այդ անել, որ սուտ-սուտ խոտովներ տւին, թէ ժողովրդի աստամբելուն պէս՝ Անգլիան իսկոյն օգնութեան կը հասնի: Այսպէս էր, որ Տալուրիկի համար պատասխանատու մեծ դաւադիր Մուրադը դրդեց Սասունի միամիտ զիւղացոց զիմադրել կայսերական զնդերին և սպասել Սուլթանի համազգեստը կրող զինւորներին»:

—«Ուրեմն կոտորածը միայն մի կողմից չէր, ինչպէս որ պնդում են շատերը»։—«Միայն մի կողմից, այդ ինչ էք ասում: Դա մի կատարեալ պատերազմ էր, որ հէնց մերոնք սկսեցին, յարձակւելով Համիդիէի վրայ, այսինքն ամենամեծ դաւաճանութիւն գործելով. մերոնք էին, որ իրենց ձեռքն ընկնող քիւրդերի հետ զարհուրելի անդթութեամբ վարեցան: Այդպիսի գազանութիւն անողներն իսկա-

պէս հայ աւագակներն էին, որոնց յեղափոխականները ցրել էին ժողովրդի մէջ և յետոյ նոյն իսկ զիւղացոց մէջ: Գիւղացիք ընդունակ չեն զազանութեան: Արդ՝ պատերազմի բախտը հայերին ժաշտաց, որոնք, զինւած ըստ մեծի մասին ամենանոր հրացաններով, այծերի հօրանի պէս հալածական արին քիւրդերին: Նրանք վճռել էին բնաջինջ անել քուրդերին, և կ'անէին, եթէ ժամանակին արգելք դնող չգտնէր: Եւ իրաւ, միայն Աստուած գիտէ, թէ ինչեր կը պատահէին, — ամբողջ Քուրդիստանը ոտքի կ'ելլէր, — եթէ հեռատես և հաստատակամ մուշիր Զէկքի փաշան չփութար, իւր զնդերը կռի տեղը խաղացնելով, հանգստացնել մահմեդականների և քրիստոնեաների վրդոված ոգին: Այդ միջոցին հարկաւ մի քանի ծայրացեղ բաներ կատարւեցան, գլխաւորապէս վրէժխնդիր քիւրդերի ձեռքով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ արին և ծապոնացիք Պորտ-Արթուրն առնելիս: Մարդկային զազանը իւր սանձերը կտրտեց և մարդու պատկերը թոթափեց: Սակայն թուրքերն անպարտ էին այդ գործում, և մանաւանդ կայսերական զնդերը, որոնք, հաւատացէք ինձ, մինչև անգամ պաշտպանեցին հայերին: Ո՛չ, ո՛չ: Ամօթ անգլիական մամուլին, որ այդպիսի թշնամական դիրք է բռնում դէպի Վէհափառ Սուլթանը, որին պարտական են արիւնհեղութեան դադարումն և խաղաղութեան ու կարգի վերականգնումը: Ո՛հ, եթէ ազնիւ անգլիական ազգը գիտենար միայն, թէ ինչպէս են խաբել նրան մի քանի անգամ մարդիկ, նա իսկոյն կրփոխէր իւր դիրքը: Սակայն այդ ցանկալի գործը զլուր բերելու պաշտօնը ձեզ է վիճակւած. Ի սրտէ յաջողութիւն եմ մաղթում ձեզ:»

Ես շարած և շշկւած դուրս ելայ այդ հայի պալատից, հայի որի անունը հանրածանօթ է Պոլսում: Եթէ դրա նման բարի հայը մտածում էի ես, այդպիսի բաներ է ասում իւր ազգակիցների արարքի մասին, պատկերացնելով այդ արարքը իբրեւ մի խուժողով զազանութիւն, ուրեմն որքան անյայտ չարիք գործած կը լինին մինչև այժմ այդ մարդիկ: Սակայն վերջ ի վերջոյ այդ բոլորը երկրորդական բաներ են: Ամենազլխաւոր կէտն այս է, թէ կռիւը սկսել էր հայերի կողմից, որոնց շարքում մարտնչել են արեան ծարաւի աւագակներ. թէ նրանք լաւ զինւած են եղել և ջարդել են քիւրդերին, որոնց պիտի բնաջինջ անէին, եթէ Զէկքի փաշան ժամանակին վը-

բայ հասնէր արքունի զօրքով և կարգ ու խաղաղութիւն չվերականգնէր: Վերին աստիճանի անհրաժեշտ էր վերաստուգել այս 1894 թ. հայկական կոտորածի» վրայ լոյս սփռող ֆակտերը և անյապաղ ներկայացնել անգլիական հասարակութեան: Ուստի ես փութացի պատրաստ լինել, որպէս զի, իմ վաղուց փափագած թոյլտուութիւնն ստանալու պէս ևեթ, ճանապարհ ընկնեմ զէպի ֆիւրզիստան:

Անս աչդպէս նախապաշարեաժ թղթակիցն էր, որ, Հայաստան գալով՝ արաւ մեր ընթերցողներին արդէն ծանօթ յայանութիւնները: Եւ այդ նոյն թղթակիցը մի այլ ընդարձակ հեռագիր ուղարկեց Հասան-Կալէյից, որ խփւել է Վարսից Լոնդոն ապրիլի 2-ին և որի մէջ, ի միջի այլոց, ասեաժ է հետեւեալը.

«Մուշի ձեր թղթակցից ուղարկաժ սուրհանդակը, որ տանում էր նամակներ և հեռագիրներ, ահա վեց օր է, որ չէ վերադառնում. նո կամ սպանւել է քիւրդերից կամ ձերբակալւել ոստիկանութիւնից:

«Այժմ կարող եմ տեղեկացնել ձեզ, որ եւրոպական քննիչ յանձնաժողովը շատ դանդաղ է գործում: Այն օրից, որ յանձնաժողովի պատւիրակները սկսել են իրանց նիստերը, մինչև այսօր միայն երկու սուրհանդակ են ուղարկել Էրզրում՝ դեսպաններին ուղղաժ իրանց զեկուցագրերը տանելու համար: Հիմք կայ կարծելու, որ յանձնաժողովը չի կարող աւարտել իր գործը յունիս ամսից առաջ:

«Յանձնաժողովի անդամները կամենում են այցելել Սասունի գիւղերը ապրիլի վերջին. այդտեղ կը մնան առնւազն տասն կամ տասնուհինգ օր. յետոյ նրանք կ'այցելեն Բիթլիսը և աւարտելով այդտեղ իրանց գործը, կը վերադառնան Էրզրում:

Այդ տեղեկութիւնները հաղորդելուց յետոյ, հեռագրի մէջ երկար խօսւում է այն մասին, թէ որքան անիրաւացի է այն կարծիքը, թէ հայերը գործում են մի գաղտնի յեղափոխական ընկերութեան թելադրութեամբ, և առաջ է բերում բազմաթիւ ֆակտեր ապացուցանելու համար, թէ այն տանջանքերը, որոնց ենթակայ է Թիւրքիայում բազմաչարչար հայ ազգը և որոնց նա ամենայն համբերութեամբ տանում է, մի ուրիշ, եւրոպական աղ-զին վաղուց ստիպաժ կը լինէին ապստամբւել:

«Հայ ժողովուրդը,—ասւած է հեռագրի մէջ, ամբողջ երկրի մէջ անսովոր մեծ համբերութեամբ տանում է այն վարչութիւնը, որի տակ նա հեծում է և որը ամեն մի ուրիշ ազգի կը տանէր գէպի ապստամբութիւն: Այն չարամիտ լուրը, որ գրւել է Թիֆլիսից այս ժողովրդի մասին, որ իբրեւ թէ նա գործում է մի զաղտնի ընկերութեան թելադրութեամբ, զուրկ է միանգամայն ճշմարտութիւնից: Այդ տեսակ անուն կրող ընկերութիւն չկայ ամենեւին Հայաստանի մէջ: Հայերը անընդունակ են գաղտնիք պահելու կամ մի զօրեղ կազմակերպութիւն ստեղծելու, և նրանց վերագրւած չեղափոխական ծրագիրները լոկ հիւանդ ուղեղի արտադրութիւններ են:

«Այն անարդարութիւնները և հարստահարութիւնները, որոնց զոհ է դարձել հայ ժողովուրդը, ամենախոնարհ եւրոպացիներին անգամ ապստամբներ կը շինէին: Կանանց շարունակ անպատում են, սեփականութիւնը ենթարկւում է յափշտակութեան. մարդիկին երեխայ տանջւում են, վիրաւորւում, սպանւում: քրիստոնէական կրօնը հրապարակօրէն նախատւում է: Ով ջանդգնւում է գանգատել, իսկոյն բանտարկւում է և նոյն իսկ ամենաբարձր պաշտօնական անձեր, սրունք վայելւում են սուլթանի վստահութիւնը, բաց և ակնյայտ կերպով իրանք են առաջին օրինակը տալիս: Քրիստոնէայ վաճառականների զոյքը հրապարակով աւարառութեան է ենթարկւում մահաւանդներից: Եւ երբ այդ ողորմելի ժողովուրդը փակւում է իւր խանութները կողոպտումից ազատւելու համար, վալիները հրամայում են բանալ:»

Այս ընդհանուր ակնարկից յետոյ հեռագիրը մանրամասն կերպով և բազմաթիւ առանձին դէպքեր պատմելով, նկարագրում է Թիւրքիայի հայ ժողովրդի թշւառ և անտանելի վիճակը ¹⁾:

Մեր յօդւածի այս գլխի սկզբում յիշատակւած էր նաև Դէլի Նիւսի թղթակցութիւնը: Այդ նշանաւոր թղթակցութեան առիթով

¹⁾ Մենք կ'աշխատենք, եթէ միջոցները ներեն, այդ թղթակցութիւնները, որ ալեքան մեծ կարեւորութիւն ունին հայոց վիճակը որոշելու համար, իրանց ամբողջ ընդարձակութեամբ մի ալ ժամանակ առաջ բերել մեր «Նիւթերի» մէջ:

Ծանօթ. «Մուրճ»-ի խմբ.

խմբագրութիւնը «Սոսկալի կոտորած» վերնագրով հետեւեալը գրեց.

Հրատարակուած ենք այսօր մեր յատուկ թղթակցի վերին աստիճանի սրտաշարժ նամակը: Դա ականերէ հաստատուած է թուրքաց զատապարտելի յանցաւորութիւնը նոր կոտորածների մէջ և հաստատուած է մի թուրք զինւորի խոստովանութեամբ, որի ցուցմունքը մեր թղթակիցն արձանագրել է վկաների առջեւ: Դա մի մանրամասն ցուցմունք է. զրա մէջ յիշւած են և՛ տեղեր, և՛ թւեր, և՛ ժամանակներ, և դա կարգաւ մերկացնում է զժողսպին չարութեան անցյալիսի ահեղ պարագաներ, որոնց նմանը նոյն իսկ օսմանեան ցեղի պատմութեան մէջ գտնել: Կոտորածի նախընթաց դէպքերը Մուշի շրջակայքում, որքան էլ սոսկալի լինին, աննշան են, համեմատելով վերջնական նախճիրքի հետ: Թուրքերը օրերով ու շաբաթներով պտոյտ են եկել կործանման գատապարտած գիւղերի մէջ, քիւրդերին ուղարկելով սպանութեան կողիտ գործը գլուխ բերելու, իսկ ինքեանք կոտորել են միայն փախստականներին: Զինւորն ասում է, թէ թուրքերն այրում էին թշառ բնակիչներին, հրդեհելով այն անտառները, ուր որ դրանք ապաստանել էին: Նա պատմում է, թէ թուրքերը ոչ սեռի համար զուլթ ունէին, ոչ հասակի, և անխնայ կոտորում էին նոյն իսկ մանկանց և կանանց՝ հէնց որ դրանք պատահում էին ճանապարհին: Բայց և այնպէս այդ բոլորը, որքան էլ ահռելի լինի, մի լոկ նախերգանք է վերջին դարձողութեան, որ է «Կէլիէզուզանի» դբի կոտորածը: Մի քանի հարիւր հալածումարդ, կին և մանուկ—ամեն կողմից շրջապատւած, վերջ ի վերջոյ անձնատուր են լինում իրենց քահանայի հետ միասին: Առաջին զոհը քահանան է դառնում:

Անձնատուր մարդիկ սպասում են, և թուրք հրամանատարը հոգ է տանում նրանց մասին: Նա կերակրում է նրանց, և մինչ նրանք ուտում են, կարծելով թէ դա մի կարեկցութեան շնորհք է, թուրքը հրամայում է իւր մարդկանց փորել երկու լայն և խոր փոս, որոնք պիտի թշառների գերեզմանը դառնային: Երբ որ փոսերի փորելը վերջանում է, զինւորներին բաժանում են ջուկ-ջուկ վաշտերի, և ամեն գիշեր—շարունակ մի շաբաթ կամ տասն օր—այդ գահին վաշտերից մէկը կամ միւսը ուղարկւում է փոսի մօտ: Փոսի մօտ գալուսն պէս վաշտը գանում է արդէն սպասող թշառ

մարդկանց մի պատրաստ խումբ, և մի առ մի սպանում բոլորին: Այս գործը, ինչպէս ասացինք, շարունակւում է օրերով, մինչև որ գրեթէ բոլոր փախստականները, որոնք ձորն են գալիս ողորմութիւն գտնելու յուսով, կոտորւում են: Մնացածներն ազատւում են, երբ որ Մուշից գալիս է փաշան, կարծելով, թէ արդէն ժամանակ է վերջ դնել կոտորածին:

«Այդ է փոսի ահագին կոտորածը, որի պատմութիւնը հաստատեցին երկու լիովին անկախ մարդիկ. մէկը «Daily Telegraph»-ի թղթակիցն է, միւսը մերը:

«Մեր թղթակցի հաստատութիւնը լիակատար է: Հմուտ լինելով թուրքերէն լեզւին, նա հնար է գտել արձանագրելու կոտորածին մասնակից եղած թուրք զինւորի վկայութիւնը—զինւորի, որի խղճահարւիլն արդէն ցոյց է տալիս, որ այդ զարհուրելի մարդասպանութիւնը մի արտակարգ բան է: Ակներև է, որ որքան ահուելի է այդ ոճիրը, այնքան էլ անօրինակ պիտի լինի Եւրոպայի միաձայն պահանջմունքը՝ պատուհասելու մարդասպան սրիկաներին, և անօրինակ՝ այդ տեսակ ոճիրներին ընդ միշտ վերջ դնելու միջոցը:

«Հայոց ազգի այս ճգնաժամին դիւանագիտութեան սովորական հաշիւները կարող չեն տեղի ունենալ պետութեանց խորհրդակցութեան մէջ»:

Ապա գալիս է թղթակցութիւնը խմբագրական մի երկտողով, որ ահա.

Հայերի կոտորուիլը:—Մի թուրքի զարհուրելի պատմութիւն:—Սոսկալ անգթութիւններ:

Հետեւեալ նամակը, որ տապիւ Լնք հաշիւական հախճիրների գործը քննող մեր չառուկ թղթակցից, մուսկ գոյներով նկարագրում է «Փոսի դէպք» անունով չառնի ահուելի կոտորածը: Հարկ ենք համարում ասել, որ մեր թղթակցը, թուրքերէն լեզւին վարժ լինելով, ձեռնհաս է առանց միջնորդի և բուն աղբիւրից՝ գրի անցնել թուրք զինւորների, ականատես վկաների և կոտորածին մասնակցող անձանց վկայութիւնները: Մեր թղթակցը հարկաւ չէր կարող հեռագրաթելի չանձնել այս կարեւոր գոլումէնտը, և դա հասել է մեզ մի վտահելի մարդու միջնորդութեամբ:

Գումաձոր գիւղ (ռուսաց սահմանագոլիս), Փոքր-Ասիա, փետր. 28.

Անգղիայում մեծ կասկածով ընդունեցին, ալժմս էլ նոյն կասկածով են ընդունում հալերի հաղորդած ֆակտերը անցեալ օգոստոսին և սեպտեմբերին Սասունում տեղի գտած սոսկալի ազմուկի մասին: Եւ իրաւ շատերը կարծում են, թէ հալական աղբւրից ծագող ամեն մի պատմութիւն անպատճառ ծաղրալեղ պիտի լինի, եթէ ոչ լիովին սուտ: Եւ մի թէ կարելի է, ասում էին, փութալ դատապարտել թուրքաց հեղաբարոյ պաշտօնակատարներին, հիմնւելով աղ աճապատասխանատու վրդովիչների աղաղակի պէս իսպառ ամբաւարար վկայութեան վրա:

Եւ ամենեւին չեմ վրձում և չեմ հերքում, թէ անիրաւ չարձակումների, անդուծ կոտորածների, անպաշտպան կանանց և մանկանց անելու լրկանքի, հիմնադատակ արւած գիւղերի և սպառնալու սրի մատնած ժողովրդի մասին չըջող պատմութիւնների մէջ կան բաներ, որոնք լաւ չեն չերկրւում իրար հետ ժամանակի ու տեղի նկատմամբ, և կամ թէ մէկը միւսի հետ չլիթում են: Սակաւն պէտք չէ մոռանալ, որ հեռաւոր լեռների նախնական ժողովուրդը, որի մասին գրում եմ, շատ թերի գողափար ունի ժամանակի վրայ: Նրա հաշիւները միշտ սկսում են տարւալ եղանակներէից—որոնք գիւղացու կեանքի սահմաններն են,—աշնան ցանքից կամ թէ ձմրան ձիւնի հալելուց, դարնան խոտը կտրելուց և կամ թէ վերջին ամրան ցորենի հունձքը ժողովելուց: Եւ եթէ նա աղպէս էլ չանէր, դարձեալ մենք մեղադիր չէինք լինիլ, որ նա փոքր ինչ չլիթ կերպով և կամ թէ շատ անձիշդ է առաջ բերում ահա դէպքերի շարքը, որոնք զրկել են նրան ստալւածքից, տնից ու տեղից, ազգականներից, ամուսնուց ու զաւակներից,—դէպքերի, որոնք ի չիք են դարձրել զէթ ապագային սընուռնդ գտնելու նրա վերջին չուսը, ստիպել են նրան մի անանուն, մի հալածական աղքատ դառնալ և ցնցոտիք հագած՝ իբրեւ տարագիր թափառել փոքր-Ասիայի անհիւրնկալ ճանապարհների վրայ, ուր հէնց առաջին մահմեդականը կարող է սպանել նրան, համոզւած լինելով, թէ իւր արածը մի բարեպաշտական գործ կը լինի: Այս է ահա, բառիս բուն և ձիշդ առմամբ, վեհափառ Սուլթան Աբդուլ Համիդի իմաստուն և բարեգուծ կառավարութեան ներքոյ ապրող հազարաւոր հալ հպատակների իսկական վիճակը ճաճկաստանի ալս մասում: Որ ասածս վեր ի վերոյ և շտապով կարծիք չէ,—ալիս ես պատրաստ եմ բացարձակ կերպով հաստատել: Եթէ ես կենդանի մնամ, ահապիսի փաստեր կը հրատարակեմ ի լուր աշխարհի, որոնք անթերի պարզութեամբ կ'ապացուցանեն, որ ես ոչ թէ ստալաբանում եմ ալս արհաւիրքներով լցւած երկրի կայութիւնը, ալ զեռ մեղմացնում:

Ալժմ ես կը փութամ քաղաքավարութեան և աղսիւ կուլի բոլոր կանոնները պահել: Ամեն խնդրի մէջ երկու կողմ կալ, և արդարութիւնը պահանջում է, որ երկուսին էլ ականջ դնենք: Եւ ինչպէս որ մենամարտի

մէջ առաջին գնդակ արձակելու իրաւունքը շնորհում է հրաւէր ստացողին, ահապէս էլ, իմ կարծիքով, առաջին խօսքը, աչս դիպւածում, հարկաւոր է տալ ամբաստանւածին: Թուրքերը և նոյն իսկ Սուլթանի առաջին նախարար՝ մեծ վեզիրը չեն ուրանում, որ Սասուն և Տաւրոսի գաւառներում շփոթմունքներ ևն պատահել: Արդէն ստուգւած է, որ մի քանի տարիներէ ի վեր բնահարուսներ են տեղի ունեցել քրիստոնեայ և մահմդական բնակիչների միջև: Արդ, լիովին անաչառ լինելու համար՝ ես ուզում եմ միջոց տալ արդարաւառու նոյն իսկ բարբարոս և գազանափո վաւրներուն, նոյն իսկ Սուլթանի Փոքր-Ասիայում զանազակ սպաներին, — և աչս պատճառով ամենից առաջ աշխատեցաւ մի մահմդական անկախ վկայութիւն ձեռք բերել Շատախում և Տաւրոսի ձորում անցեալ աշնան պատահած դէպքերի մասին:

Մի աղբիւրի վկայութիւն ձեռք բերելը հեշտ բան չէ: Սասունի չարահամբաւ կոտորածներին մասնակից եղած թուրքերը մի տալանապիշ լուռութիւն են պահում: Բալց որ ալլ գաւառում անպարտ և զրգուլթեան առկթ չուող ժողովրդի մի վերին աստիճանի արիւնհանդ՝ դիւալին չարութեամբ նախադիտւած և նորովի վատթարութեամբ գլուխ բերւած սպանութիւն է կատարւել, — որ ընդ միշտ պղծելու է նոր պատմութեան էջերը, — ալլ ես ժամանակին կ'ապացուցանեմ խորտակիչ փաստերով և նոյն իսկ չանցաւորների շրթունքով:

Առ ալժմ, իբրեւ պարտքիս մէկ մասը, տալիս եմ ձեզ, Սուլթանի մի բարեպաշտ իսլամ հպատակի բերնից լսելով, հետեւեալ պատմութիւնը: Ալլ մահմդականը մի վիճուր է, որ իւր պաշտօնը կատարելիս անձամբ տեսել է Սասունի քստմնելի ողբերգութեան իւրաքանչիւր պատկերը և, հետեւելով հրամանին, իւր ուսանն մասնակցել է սոսկալի ոճիրներին:

Միաջն մի քանի անհրաժեշտ խօսք կ'ասեմ ալլ վկայի մասին: Նա մօտ երեսուն տարեկան մի մարդ է: Վեց տարի ծառայել է բանակի մէջ և կոտորածների միջոցին ենթասպալ է եղել հետեւեալ զօրքի 25-րդ դնդում կրէտացի իսմալիլ բէլի իշխանութեան տակ, որ և ամեն պատահած բաների անմիջական պատասխանատուն է: Ալժմ նա թողել է զօրքը և փախել իւր ծննդեան երկրից՝ ուռաց սահմանների մօտ մոռացութիւն դնելու համար: Ներելի չէ ինձ աւելի բան ասել նրա մասին, որովհետեւ եթէ ճանաչէի, նրան իսկոյն կը մատնեն: Իրեն սպառնացող վտանդի մասին նա ինքն բնաւ չի մտածում: Արդէն մօտեցել է գերեզմանին: Մի չալանի հիւանդութիւն չունի և ուր և է որոշ ցաւով չի տանջւում, բալց և ահապէս քալլ առ քալլ մօտենում է մահւան, իւր անվերջ ներքին տալանապից մաշւելով: Դրա պատճառը գուցէ ահն է, որ սաստիկ ջղալին է և զգարուն: Ինչ և իցէ. ես երեք ժամ մնացի նրա մօտ՝ նրան հարց ու փորձ անելով (ձեռնհաս վկաների ներկայութեամբ), և ալլ ընկճւած թշաւուի կերպա-

բանքը, թախծագին տրտմութիւնը և անպարտելի ու չամբ չուսահատութիւնը մի աչնպիսի տպաւորութիւն արին վրաս, որ գիւրին չէ փարատել: Իւր ամբողջ պատմութեան միջոցին նա ոչ մի անգամ ձախը չբարձրացրեց:

Թող անգլիական հասարակութիւնը կարգաւ նրա պատմածը և դատաստան կտրէ:

Մուշից մեկնելով նրա գունդը համուում է կէս գիշերին իւր առաջին բանակատեղը՝ հետեւալ կռւի ասպարէզի մօտերքը: Շատախի Նահլիէ գաւառում: Տեղի անունն է Մերգէ-Մաղան: Ազդեղ բանակած էին և ուրիշ վաշտեր: Հեռւից հրացանների որոտ էր լսւում: Գունդը չորս օր աղետեղ մնաց:

Այդ միջոցին վկան իմանում է, որ շրջաքնակ հալերից ունենոր անձինք՝ իրենց խոտացւած հովանաւորութեան փոխարէն՝ փող են վճարել իւր վաշտի սպաներին և ենթասպաներին, — նոյնպէս և քուրդերին: Քուրդերը շարունակ բանակ են գալիս եղել և գնում:

Հինգերորդ օրը, ընթրիքից չետու, վկայի վաշտը ճանապարհ է ընկնում դէպի Շէնիկ, — հեշտ ճանապարհ: Նրանք գտնում են կռիւն սկսած: Տներն արդէն ալրւում էին: Գիւղացիք սկսել էին փախչել, և նրանց հրացանները բոլորովին լուել էին: Վաշտերը երկու անգամ հուր տեղացին նրանց վրա՝ երկու լեռնալին թնդանօթներից, սակաչն հետամուտ չեղան գիւղի սահմանից դուրս: Այդ միջոցին Բաթիկարուտներն (?) և Վերգուլները (?) կողոպտում էին հրդեհւած տները և սպանում նրանց մէջ մնացող մարդկանց: Զինւորները չէին մասնակցում այդ բանին, այլ միում էին գիւղի դռան առջև և սպասում էին իրենց մօտով անցնող փախուսականներին:

Հետեւալ առաւօտեան զինւորները խաղացին դէպի Գէլիէգուզան: Նրանք գտան ճանապարհի վրա՝ շատերին սպանւած, ոմանց վիրաւոր, և բազմաթիւ փոքրիկ երեխաք: Գրանց բոլորին կոտորեցին: Նրբ որ զինւորները Գէլիէգուզան հասան, դա արդէն շրջապատւած էր և կռիւը սկսւած: Նրանք երկու կամ երեք օրով կանգ առին գիւղի կողմը: ամեն օր լարձակումներ էին լինում գիւղի վրա, բայց դիտաւորապէս քուրդերի կողմից, որովհետեւ զինւորները ձեռնապահ էին: Այդ օրերի ընթացքում վկան զարձեւալ լսում է, թէ հալերն եկել են բանակ և փող տւել սպաներին: Բայց թէ արդեօք նրանք վերադառնում են Գէլիէգուզան, թէ սպանւում, — այդ նա չգիտէ: Յանկարծ մի գիշեր վաշտերը հրաման են ստանում՝ լարձակելու գիւղի վրա: Վարձեալ գործ են դրւում լեռնալին հրահերը, և դրանց թեւարկութեան տակ գիւղի մօտակալ տներն իսկոյն հրդեհւում են: Զինւորները հրացան էին ձգում բարձունքից և կարծում եմ՝ կամ ժառերից և կամ թէ բլրի զառիվեր շաւղից, բայց

թէ ցատկապէս դրից—հաստատ չգիտեմ). իսկ քուրդերը նետուցան փողոցի մէջ, ուր օրհասական տաղնապը մեծ ջարդ չառաջ բերաւ: Քուրդերից շատերը սպանուեցան կանոնաւոր զօրքի գնդակներով: Առիւն բաւական երկար շարունակեց՝ մինչև որ բնակիչները սկսան հեռանալ գիւղից: Այն ժամանակ—արդէն լուսացել էր—վաշտերին հրաման տրեց հալածել նրանց: Սակալն զինուորներից ոմանք մնացին և սկսան քուրդերի հետ միասին տները կողոպտել: Գիւղացոց մեծ մասը կոտորուեց գիւղի և ժաշուերի միջև:

Յաջորդ օրը վաշտերը պատուէր ստացան չառաջ գնալու: Գրանց հետ մնացել էին և ուրիշ վաշտեր, և նրանք լեռնալիւն հրետներ ունէին: Ճանապարհը շատ վատ էր, աչնպէս՝ վատ, որ ջորիները չէին կարողանում չառաջ քաշել թնդանօթները, և պէտք էր լինում, որ զինուորները բարձրացնեն զրանց ժաշուերի վրայ: Ազդեղ շատ դժար անցանքի կրօնք կալին, և շատ ժամանակ հարկաւոր եղաւ Տալուրիկի սահմաններին հասնելու համար: Թուրքերը շարունակ միանում էին զօրքի հետ: Մի քանի ժամանակից չետոյ (չեմ կարող ճիշդ որոշել) եկան ուրիշ զինուորներ և աւելի շատ քուրդեր: Ահնուհետև նրանք պաշարեցին գիւղերը՝ ճիշդ ակն եղանակով, ինչպէս և առաջ, ալսինքն՝ քուրդերին չառաջ մղեցին պիղծ գործը կատարելու և գիշերալին չարձակումը հօգալու համար, մինչդեռ վաշտերը կրակ էին տալիս մօտակալ լեռներից: Հետեւեալ օրը նրանք սկսան տները ուժեղացնել և գիւղերն առնել: Մօտերքում կար մի անտառ, ուր գիւղացիք պատսպարուել էին,—շատ էր մարդկանց, կանանց և տղալոց թիւը, բայց միայն Ասուած գիտէ թէ որքան էին չատկապէս: Անտառի մի կողմից կանգնած էին քուրդերը, միւս կողմից գնդերը: Ահա ալդ միջոցին՝ բոլոր վեց հրետն էլ կրակ ժալթեցին անտառի վրայ, և իւրաքանչիւրը տասն և երեք անգամ ուռմբ արձակեց: Ամբողջ անտառը բորբոքեց: Անտարակոյս պատսպարողներից ոմանք փախան. բայց մեծ մասը կամ ուռմբերին կամ բոցերին զոհ դարձաւ:

Տալուրիկի գիւղերից մէկում մի մեծ տուն կար, ուր փակւած էին բազմաթիւ կանաչք, մանկուհք և ծերեր: Հրամաւեցին ալդ տունն էլ ուժեղացնել: Տունն ալրեց, և մէջը գտնուողներից ոչ մէկն էլ կենդանի չմնաց: Անտառում բռնուցան երկու աղջիկ. մէկին առաւ գնդապետը, միւսին մայեօրը: Յետոյ նրանց տարան Գէլիէգուզան, բայց ահաբեկ նրանք անհետացան: Վկան ոչ մի հաւ կին չի տեսել իւր վաշտում: Արդեօք այդ երկուսն էլ սպանուեցան Գէլիէգուզանում,—նա չգիտէ. ոչինչ չգիտէ նաև սուրբ Մեսրոբ եկեղեցու մասին:

Գէլիէգուզանում գոմարեցան զրեթէ բոլոր գնդերը և մօտ երկու շաբաթ աչտեղ մնացին: Երկրորդ թէ երրորդ օրը նրանց մօտ եկաւ Գէլիէգուզանի կուլից ճողոպրած և Անդոկ սարին ապաւինած հալերի առաջին

խումբը: Նրանք առաջուց իմաց էին տւել, թէ գալիս են անձնատուր լինելու և հովանաւորութիւն խնդրելու Սուլթանի զօրքից: Առաջին խումբում կը լինէին 450-ից մինչև 500 հոգի տղամարդ, կին և մանուկ: Նրանք յենէին մի առաջնորդ տանուէր: Երբ որ նրանք նեղ ձորը մտան, ուր զօրքը նստած էր, զինւորները նրանց հետից ձորի մուտքը փակեցին: Գնդապետ Խամալիլ բէլը մօտեցաւ տանուէրին և հրամայեց բռնել նրան: «Ո՞վ է ձեր մեծը», զոչեց նա, դառնալով բազմութեան: «Ես եմ», պատասխանեց տանուէրը (քեօճաւան), և մարդիկ նորից հարցեցով, ասացին.— «Դա է»:

Քեօճաւան ասելը՝ զխաւոր կամ առաջնորդ ասել է: Հանգամանքի բերմամբ ալի միջոցին սասունցոյ մէջ գլուղի առաջաւորը մի քահանայ էր Մի ուրիշ վկայութեամբ, որ ես տակաւին չեմ ստուգել, արամաղրած եմ կարծելու, թէ թիւրք ենթասպալի լիշատակած քեօճաւան ոչ ալ ոք է բաց եթէ Սէմալի Տէր-Օհանէս քահանան, Սէմալի որ Շատախի քարուքանդ եղած չորս գիւղերից մինն է: Սրան սպանեցին:

Ալնուհետև նրան հետեւող մարդկանց մի կողմ տարան և ուտելու բան տւին: Նրանք զօճ էին, որ վերջապէս ազատուել են աղէտից: Հետեւալ օրը աւելի շատուր մարդիկ եկան: Զորի մուտքն ու ելքը պահպանւած էին զինւորների երկու շղթայով, որոնք թող էին տալիս ներս մտնել, բաց դուրս գալն արգելում: Նրկրորդ օրը զօրքի շոգատներից մէկը հրաման տալու երկու ահագին փոս փորել մի սեպ ժալուի գառիփայտում, որ մի անձուկ խուռչք էր կազմում գլուղի եզերքին: Խոռոչքի լատակում մի փոքրիկ հեղեղ էր հոսում, և չուրջն երեսում էին քարալներ, ուր գլուղացիք ոտիւր էին խոտ պահել:

Այդ օրու աքեզակը մալը մտնելու միջոցին զինւորները հրաման տալու շարւելու, և սպանելը, նրանց գծերի երկարութեամբ անցնելով, ալսալիս հրաման տւին:

«Առաջին դասակի (բուլուկի) 10 հոգուց չորսը թող լառաջ գան»:

«Նրկրորդ բուլուկի 15 հոգուց չորսը թող լառաջ գան»:

«Նրկրորդ բուլուկի 10 հոգուց թող հինգը առաջ գան» և ալսպէս բոլոր դասակներից մարդիկ ջոկեցան:

Ալնուհետև դասակներն լիւրադարձան դէպի իրենց բանակը և ընթրեցին: Իսկ ընտրւած զինւորներին հրամայեց առանձին նստել և ուտել: Զոկ ջոկ խումբով:

Երբ որ գիշերապա մութը կոխում էր, սպանելը գալիս էին և ստում: «Առաջին ջոկատի մարդիկ ալս ճանապարհով կ'երթան»:

Եւ նրանց տանում էին ձորի ստորտը: Ալնուհետև նրանք գտնում էին խումբ խումբ գլուղացիք—ալը, կին և մանուկ, թաղ լիսուն, երբեմն եօթանասուն և աւելի:

Այն ժամանակ սպան զատում էր գիւղացոց խմբից տասն և քսան հոգի, և հրամայում զինւորներին:

«Սպանեցէք դրանց:

Իմ հարցման, թէ արդեօք հալերը զինւած էին: Նա պատասխանեց թէ «ներանք գոտու դանակից զատ՝ ուրիշ ոչինչ չունէին»:

—Արդեօք նրանք դիմադրում էին, հարցրի ես: Չառւշը պատասխան տւաւ, թէ մինչև վերջը նրանք չգիտէին իրենց ճակատագիրը, և երբ որ վերջին հրամանը տրւեց, նրանք արդէն սկիզբներէ զէմ էին կանգնած:

—Արդեօք շատ երեսուցք կալին նրանց սիջն, շարունակեցի ես հարցնել: — «Շատ շատ», ասաց նա, և փառք եմ տալիս Աստուծոյ, որ ինքս ոչ մի մանուկ չեմ սպանել»:

Այդ միջոցին ես լսեցի նրա ընկերոջ խօսքերը. «Հապա քանի մարդ ես սպանել զու»: Եւ նա պատասխանեց կամացուի. «Աստուած գիտէ: Ես կարծում եմ՝ հինգ մարդ: Գուցէ եօթը: Ի՞նչ անէի: Ինձ հրամայւած էր»:

Այդ խօսքերը նա ինձ չասեց, և դրանք ինձ չէին ուղղւած:

Եւ հարցրի, թէ արդեօք շատ երեսուցք կալին սպանւածների մէջ, իբր պատասխան Չառւշը հառաչեց և գլուխը թոթւելով լուռ կեցաւ: Յետոյ ասաց, ուսերը լուսահատաբար ցնցելով. «Մենք զինւորներ ենք, ինչ կարող էինք անել»: Եւ լարեց, որ երբ մէկը դանդաղում էր, բէլը (նա չասաց, թէ լատկապէս որ բէլը, բայց հարկաւ խօսքը խմալիլի մասին էր) խոկոյն սպառնում էր նրան ատրճաճակով ուսրով. «Փառք եմ տալիս Ալլահին, ասաց նա, որ ես տղաք չեմ սպանել»:

Իմ հարցման, թէ արդեօք աջուհետեւ էլ որ և է գիւղացի սպանեց, նա իսկոյն չպատասխանեց, և չետոյ ասաց. «Ոչ»: Վերջապէս լալոնեց, թէ գուցէ ալ ևս մի քանի ուրիշ կոտորածներ պատահած լինին:

Երբոր հարցրի, թէ արդեօք ամբողջ կուի միջոցին շատ մարդիկ սպանւեցան կանոնաւոր գնդերից, նա պատասխանեց.

«Սկզբից մինչև վերջը ես չեմ լսել, որ գէթ մի զինուոր վիրաւորւած լինէր, ուր մնաց թէ սպանւած և ես չեմ հաւատում, որ ամբողջ զօրքից գոնէ մի մարդ վնասւած լինի: Անտարակոյս շատ քուրդեր սպանւեցան, և լատկապէս կուի առաջին օրերը»:

Վերջապէս հարցրի, թէ նա տեսած էր որ և է ուրիշ պատերազմ և նա ասաց. «Ոչ», և աւելացրեց. Աստուած տալ, որ ալ ևս երբեք արիւն-հեղութիւն չտեսնեմ»:

ԲԱՆԱԿՈՒԻ ԴԵՅԻԻ ՏԵԼԵԳՐԱՖԻ ԴԵՄ

«Դէյլի Տելեգրաֆ»-ի վերը առաջ բերած հեռագիրը այն գրուած թիւնն էր, որ զօրեղ ցնցում գործեց ոչ միայն Լոնդոնում, այլ և ամբողջ աշխարհում: Թրքասէր և կամ ոչ-հայասէր թերթերը

զինեցին «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ի դէմ կատաղի կերպով, բայց «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ը յաղթանակեց: Աե՛ծ դեր է կատարում հակա-հայկական և թրքասիրական գործերում անգլիացի Բարտլէտը, որի անունը մեր յունւարի յօդւածում արդէն մի տեղ չիշատակւած էր: Բարտլէտը փորձ փորձեց Դէյլի Տելեգրաֆի այն հեռագրի ամբողջ բովանդակութեան իսկութիւնը հերքել, հիմնելով այն հանդամանքի վրայ, թէ իբր անհնարին բան է Մուշում 23 փետրւարի գրած թղթակցութիւնը մինչ փետրւարի 26-ը Կարս հասցնել, որտեղից և նա հեռագրւած է: Դէյլի Տելեգրաֆը պատասխանեց, փարատելով կասկածները. Բարտլէտը շարունակեց պնդել իւր ասածի վրայ, հրատարակելով մի գրութիւն, որ մեր ընթերցողները կը կարդան այս րոպէին: Հակա-հայկական շարժման սրալազլուի Պարիզի «The New-York-Herald (Նեւ-Իորկ-Հերալդ)», իւր համարում առ 9 մարտի ահա ինչ ապեց Դէյլի Տելեգրաֆի դէմ:

«Անգլիայի ալժմեան ներքին քաղաքականութեան մէջ հետաքրքրելի բան չգտնելով, բնական է որ «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ի կորիւնները զըրտում որոնէին աղմկիչ ճիւղեր: Այս պատճառով նրանք փորձում են մի նոր ընթացք տալ հայկական խնդրին, որ արդէն ծանօթ է մեզ գաղա-նութիւններ կրող փաղաքշական վերնագրով: Սակայն նոր էին նը-րանք աղմուկ հանել, նոր էին իրենց որոտացող սխմֆոնիայի գլխաւոր եղանակը հնչեցրել, և ահա Պարլամէնտի պահպանողական անդամներէց մէկը (Բարտլէտ), մի անդայն խազ առնելով, սոսկալի շփոթութեան մէջ է ձգում նրանց ամբողջ օրքեսարը»:

Այդ խօսքերից զետեղ «Հերալդ»-ը «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ի ստույգիւնը ցոյց տալու համար լառաջ է բերում միտար Աշմէյ Բարտլէտի նամակը հետեւեալ վերնագրով.

«Դէյլի Տելեգրաֆ»-ի խմբագրին.

«Սեօր—արժանի է, որ ես արհամարհեմ ձեր կողմից անձիս դէմ ուղղած վերաւորանքը: Գարձեալ պնդում եմ—Ֆրիդրայէս անհնարին է, որ սուրհանդակի միջնորդութեամբ փետրւարի 23-ին Մուշից ուղարկւած մի հեռագիր Կարսի վրաղով Լոնդոն հասնի փետր 26-ին, աչն էլ տա-րաւ ալս եղանակին,—ինչպէս որ ասւած է «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ի փետր. 27 համարում:

«Նս հրաւիրում եմ ձեզ առաջարկել ալզ հեռագրի բնագիրը երեք անկախ իրազէտների հետազոտութեան իմ առջև. մէկը թող նշանակուի ձեր կողմից, միւսն իմ կողմից, երրորդն էլ արտաքին գործոց նախարա-րութեան կողմից:

«Այս գործին միջամտելուս պատճառն աչն է, որ ներկայումս մի շատ չարամիտ դաւադրութիւն, ճշմարտութեան հակառակ, ամեն կերպ աշխատում է ստորացնել և հաշտել Տաճկաստանն ու տաճիկներին. Այդ դաւադրութիւնը դրադած է ոչ միայն հակական գործերով, այլ և Սիւրիայի, Մակեդոնիայի և Օսմանեան պետութեան միւս մասերի մէջ՝ ստաւոյ աղմուկներ հնարելով: Նա գործ է դնում ամեն միջոց՝ ցեղերի ու կրօնների մէջ մի պատերազմ գրգռելու և Թիւրքիայի դէմ մի ալլազքի արշաւանք չարուցանելու համար, որ շատ վնասակար պիտի լինի Բրիտանական շահերին: Հետեաքար անգլիական թերթերի համար պատասխանատու անձերը պարտաւոր են մեծ զգուշութեամբ քննել, թէ արդեօք որքան ճիշդ է և վաւերական աչն բոլորը, ինչ որ նրանք հրատարակում են: Զեզ խոնարհ Աշմէդ Բարտէտ»:

«Հերալդ»-ի միենույն մարտի 9 համարում տպւած է նրա լատակ թղթակցի հետևեալ հեռագիրը Լոնդոնից, որ ուղարկւած է ալլ լրագրի սեպհական հեռագրաթերով:

«Անգլիական թերթերն աչն համոզման են հասել, թէ անհրաժեշտ է մի ոտույց և հաւատարմ սպայույց ունենալ, չառաջ քան թէ կարելի լինի հակական անգլիական վերաբերմամբ չընդ լուրերը լիօք ձևարկտ համարել:

«Երեկ (Globe) «Նիւր» լրագիրը համարձակ դէն ձգեց իւր վրայից Անգլիայի՝ տաճիկների դէմ ունեցած նախապաշարման կապանքները և բռնեց աչն զիրքը, որ ամենից առաջ Հերալդ-ն ունէր եւրոպական թերթերի շարքում իւր առաջնորդումը նա ասում է. «Սօք Լզաբոյ Ռիչի իրեկաւ պատասխանն աչն հարցին, թէ արդեօք Հալաստան ուղարկւած եւրոպական նւիրակները պիտի վերաստուգեն «Մէլլի Տելեգրաֆ»-ի զեկուցումները, աչն աստիճան զլազտոնական է իւր զգուշութեամբ, որ մենք զժարանում ենք հասկանալ, թէ լատկապէս ինչ է հրամաւած նւիրակներին: Մենք հրատարակում ենք աչօր մեր Պոլսի թղթակցի մի նամակը, որ արժանի է աչն ամենքի ուշադրութեան, որոնք «նախճիրներ» բառն լսելնուն պէս հաւատ ընծալեցին ալլ բանին: Նա ասում է, թէ Պոլսում շատ են հարցնում, թէ արդեօք վերույշեալ զեկուցումների հեղինակը իրեք եղև է Սաանի նահանգում, և ծանր կասկածի են ենթարկում Մուշի հեռագիրը, որ փետրարի 23-ին զրկւելուց քետոյ անքան շատ է Կարսի թերթի հարորդւել, որ արդէն 27-ին լուս է տեսել Լոնդոնում: Մենք ջերմ հրաւեր ենք կարդում անգլիական հասարակութեան՝ առկախ թողնել իւր վճիռը՝ Հիմնաւոր պատճառներ կան հաւատ չընծալելու աչն ահալի լուրերին, որ լսել են զիւրահաւատ թղթակիցները և կամ թէ հաւաքել Լեանտի սահմանի մօտերքում: Հալաստանի հարցում միայն իրեք բան ձև է նախ, որ Թիւրքիայի ալլ մասն լի է ամեն տեսակ ստախոսներով, և եր-

կրող՝ որ հալական կոմիտեաները Եւրոպայում մեծ շահ ունին սաստկացնելու տագնապը: Մինչև որ մի պաշտոնական տեղեկագիր չստացաւ, ոչ մի արդարամիտ մարդ չէ կարող որոշ բան վճռել: Թիւրքիայի դէմ հրատարակող բաները գուցէ մասամբ և կամ թէ բոլորն էլ սուտ են: Ինչ որ կարելի է իրաւամբ ասել, այդ աչն է, որ մենք այժմ ոչ մի նիւթ չունինք, որի վրայ հիմնելով կարողանալինք մի արդար և առողջ դատաստան կտրել:»

Գլուբ-ի ահնարկած Պոլսի թղթակցի գրածն այս է.

«Անգլո-Հալկական գրականութիւնը նորերս հարստացաւ շատ ընդարձակ և սաստիկ գունատուած տեղեկութիւններով, որ հանձարեղ թղթակիցները շտապում են հասցնել Լոնդոնի թերթերին: Այդ թղթակիցները թէև շատ են ջանացել Սասուն հասնել, բայց նրանց ջանքերն ու բարի ձգտումը դերեկէ են: Թղթակիցներից մէկն անձամբ խոստովանում է այդ բանը: Իսկ միւսը, որ շատ աչքի ընկնող է իւր գրածների ծալրափողովեամբ, արդէն ամեն մարդկալին հնարաւորութեան չափն ու սահմանը անցնում է, գրելով Մուշից փետր. 23-ին մի նամակ, որ ով գիտէ, թէ ինչպէս կարա հասնելուց չետո՛ւ հաղորդում է հեռագրաթելին և արդէն 27-ին լոյս է տեսնում Լոնդոնում: Մինչդեռ նախ իսկ սովորական հանգամանքներում Մուշից կարս մի գիր հասցնելու համար առ նազն տասն օր է հարկաւոր. իսկ այս սաստկաշունչ ձմրան եղանակին շատ աւելի ժամանակ կը պահանջւի: Մինչև անգամ եթէ ենթադրենք, որ Մուշի ու կարսի միջև սուրհանդակ աղանձները մի ծածուկ երթևեկութիւն է կազմակերպւած, դարձեալ դժար թէ այդ ուշիմ թուշունները կարողանալին այդպէս առասպելական արագութեամբ սլանալ անցնել երկու քաղաքներն իրարուց անջատող ահագին տարածութիւնը: Շատ հակասական բաներ է հաղորդում և Ռիֆլիլից գրող թղթակիցը: Նրա ասելով, օրինակի համար, Լոնդոն հասած պատմութիւններն աւելի չափաւոր են, քան ծալրալեղ, բայց և աչնպէս նա ինքը վկայում է, թէ բուն հալական աղբիւրից ծագող լուրերը վստահելի չեն: Միևնույն ժամանակ նա չօժարութեամբ հաւատում է, որ իւր՝ ռուսական հողի վրայ հարցուփորձ արած հալ գեղջուկները ներկել են իրենց ձեռքերը թիւրքի արիւնով. իբր թէ մէկը սպանել է վեց թիւրք, միւսը մորթել է մի թիւրք զինուոր, աչն էլ հասարակ դաշտնով. իսկ մի հալ ապստամբի մահաւն նկարագիրն անելի, որի նմանը կարելի է կարգաւ միաչն դիւցազնական վէպերում, թղթակիցը պնդում է, թէ այդ քաջը միաչն քսանումէկ թիւրք կոտորելուց չետո՛ւ է հողին աւանդում: Պէտք է մեծ զգուշութեամբ վերաբերել այդ խիզախ ապստամբների պատմածներին, քանի որ նրանց ակներև նր պատակն է հաւատացնել մեզ, թէ նրանք զոհեր են, ալ ոչ թէ խռովարարներ:»

Այդ բոլորից չետո՞ւ «Նիւ-Էորկ Հերալդ»-ի մարտի 10 համարի մէջ տպւեց մի լօղած մի ընդհանուր երկար վերնագրով, որ ալս էր՝ «Առաջ եկուցումներ Մուշից»։ Հիմնաւոր փաստեր մի թուրք նախարարի կողմից», և չետո՞ւ աւելի մասնաւոր նույնպէս երկար վերնագրով, որ նետեալն էր՝ «Թիւրքաց ղեսպան Մահմուդ Նէղիմ բէլը ծագրում է Հալատանի մասին զխտութեամբ տարածւած զեկուցումները»։

Այդ յօգւածը մի թղթակցութիւն է Հռոմից, որ և այստեղ առաջ ենք բերում։

Հռոմ, մարտի 8—Լոնդոնի «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ին Ալարայից հեռագրով հաղորդւած տեղեկութիւնները Հալատանում կատարւած անգլիական թիւնների մասին շատ ու շատ մեկնութիւնների նիւթ են դարձել Հռոմում։ Նրեկ եւ զիմեցի Տաճկաստանի ղեսպանին և հարցրի նրա կարծիքը Մահմուդ Նէղիմ բէլը պատասխանեց.

«Բայտ իս այդ բոլոր պատմութիւնը ստալօղ է. դա բովանդակում է իւր մէջ շատ միամիտ և հնարովի բաներ և կամ աւելի ճիշդն առած՝ մի կրկնութիւն է ալն բոլորի, ինչ որ արդէն երեք ամսից ի վեր հրատարակում են անգլիական թերթերը, և որոնց հերքումը վաղուց արեւ է «Հերալդ»-ը։ Ահա ձեզ մի նոր հակասութիւն։ Անգլիական մամուլը դեռ երէկ սաստկապէս բողոքում էր իւր թղթակիցներին Հալատան զնալու իրաւունք չտրուելուն դէմ։ Չգիտեմ որքան ճշմարիտ է այդ արդեւքը, քանի որ այդ մասին ոչ մի պաշտօնական ղեկուցումն չունիմ։ Բայց ահա հեռագիր է խփած «Դէյլի Տելեգրաֆ»-ին։ Ուրեմն արդեւք չկար, որովհետեւ եթէ մի աղապիսի արդեւք գոյութիւն ունենար, անգլիացի թղթակիցը չէր կարողանալ Մուշի վաւառն ընկնել, որտեղից իբր թէ գրել է իւր նամակը, քանի որ ոչ մի եւրոպացի ճանապարհորդ հնար չունի այստեղ համեմուտանց վաւերական թուղտութեան։ Սակաւն եթէ Մուշ հասած և ալնտեղ էլ իւր նամակը գրած լինի, դարձեալ ակնհայտ է, որ նրա ղեկուցումն վերին աստիճանի կողմնակալ է, բովանդակելով իւր մէջ միայն հալթի պատմածը, ուսինքն մի կրկնութիւն ալն բոլորի, ինչ որ տարածւած է եւրոպայում լեղափոխական հալ կոմիտէաների ձեռքով։

«Նամակի մէջ ոչ մի ճշմարիտ բառ չկալ. դա էլ ժողովածու է ալն սուտերի, որ սխառեմատիքաբար չեղջեղում են՝ հասարակալին կարծիքը անառնելի թուրքի մասին լարւած պաշնու նպատակով։

«330 հալթի կոտորածը, շարունակեց ղեսպանը, որոնց նախ հովանաւորութիւն և ազատութիւն էին խոստացել, մի ալնալիսի բան է, որ ես չեմ կարող հաւատալ, նոն իսկ եթէ իմ աչքովս տեսած լինէի, ինչպէս որ չէր հաւատալ և ոչ մի թուրք, իսկ անգլիացիք և ամերիկացիք միայն կը ծիծաղէին, եթէ ասէր, թէ մի աղապիսի բան պատահել է նրանց երկրում։ Թուրքիան միայն իւր իրաւունքն ու պարտքն է կատար-

րել Հալատտանում, դիմադրելով՝ իբրև մի միահեծան պետութիւն, ամեն քեղափոխական և անիշխան ական ձգտումներին:

«Թէ հալ խռովարարներ ձգտումները ձիշտ ազդ տեսակից են, ազդ ևս ղոկումենտներով կ'ապացուցանեմ: Ահա մի քանի շատ կարևոր հատ-
ւածներ մի գրութիւնից, որ հալ հալընեատիրաց ընկերութեան լաւոնի
անդամ պ. Վ. (Վարդան?) Փափաղեանը հրատարակեց «Lumina Nova»
թերթում լուսնաւոր 14 ին, երբոր նրան արտաքսել էին Ռումանիայից
Թուրքիայի դէմ արած լար ձակումների պատճառով:

«Այս վաղուց ասել եմ ձեզ, թէ այս խնդրի դժարութիւնը հէնց նրա-
նումն է, որ եւրոպացիք լաւ ծանօթ չեն ոչ Թուրքիայի, ոչ էլ Նրա կա-
ռավարութեան և օրէնքների հետ: Նրանք ասում են, օրինակի համար,
թէ Թուրքիայում հալերը հալածւած են, բայց չգիտեն, որ մեր բարձր պաշտո-
նակաների համարեա թէ մի քառորդը բուն հալերից է բաղկացած: Ար-
քունի զանձարանի նախարարը հալ է, արտաքին գործոց նախարարի օգ-
նականը հալ. պետական խորհրդի անդամներից հինգը հալ են, երկրա-
գործութեան և հանքերի պաշտօնէութեան մէջ տասնեկերեք հալ կալ,
արդարապետութեան մէջ՝ տասնմէկ, և այլն: Հէնց իմ առաջին քարտու-
ղարն ազատել մի հալ է, հալ են նմանապէս և Պարսկի ու Բելգիայի
թուրք ղեկավարների առաջին քարտուղարները»:

ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Քննիչ յանձնաժողովը, ինչպէս հաստատում են անգլիական և
այլ աղբիւրները, դանդաղ է գործում: Եւ հասկանալի է. մի կող-
մից ձմեռայ ցրտերը, իսկ միւս կողմից և մանաւանդ այն արգելք-
ները, որ աշխատել է դնել յանձնաժողովի գործունէութեան առաջ
թիւրք կառավարութիւնը, և երրորդ կողմից՝ յանձնաժողովի թրք-
քական լինելը, այդ ամենը պիտի դանդաղեցնէր յանձնաժողովի
գործունէութիւնը: Զիշդ է, յանձնաժողովին մասնակից են երեք
մեծ պետութիւնների պատուիրակները. բայց սոքա լիազօր չեն: Թէ
ինչ իրաւունքներ ունին եւրոպական պատուիրակները թրքական
յանձնաժողովի մէջ, — այդ ճշդութեամբ և լիակատար կերպով պարզ-
ւած չէ: Բոլորը, ինչ մենք գիտենք, այդ այն է ինչ յայտնւել է
Անգլիայի պարլամէնտում արտաքին գործերի մինիստրութեան
աւած տեղեկութիւններից, որ ամփոփւած են պարլամէնտի այս ու
այն անդամի հարցմունքների տրւած պատասխանների մէջ: Աւելի
լիակատար կերպով մենք գտանք ամփոփւած այդ տեղեկութիւն-
ները այն պատասխանի մէջ, որ արտաքին գործերի մինիստրի օգ-

նական սեօր էդ. Գրէյ տւեց Ստիւենսընի հարցմունքին թէ՛ որքան ճիշդ է թէ թիւք պաշտօնեաները թոյլ չեն տւել Սասունի քննիչ յանձնաժողովին ուղեկցող եւրոպական նւիրակներին այցելել շրջակայ գիւղերը և տեղեկութիւններ հաւաքել և այլն: Այդ հարցմունքին պատասխանելով սեօր Գրէյ ի միջի այլոց հետեւեալն յայտնեց թըրքական յանձնաժողովի եւրոպական նւիրակների իրաւունքների և պարտականութիւնների մասին.

«Նւիրակների պարտքն է միշտ ներկայ լինել Կոմիսիայի մէջ և տեղեկ լինել նրա արած բոլոր քննութիւններին: Նրանք կարող են պահանջել ուղղութիւններ մտցնել ամենօրեայ տեղեկագրերի մէջ. կարող են, եթէ անհրաժեշտ դատեն, ցոյց տալ, թէ ինչ տեղեր և կամ մարդիկ պէտք է քննել, և պահանջել, որ իրենց կարևոր համարած հարցերը որոշ և պարզ կերպով դնեն, և եթէ այդ պահանջը կը կատարւի, անձամբ առաջարկել հարցերը»:

Եւ ապա, միտոր Ստիւենսընի հարցմունքին թէ ինչ իրաւունքներ ունին նւիրակները վկանների վիճակն ապահովելու համար, սեօր է. Գրէյ պատասխանեց թէ՛

«Նւիրակները ոչ մի վարչական կամ դրա նման իշխանութիւն չունին Հայաստանում. սակայն, եթէ իւր մեծարգոյ բարեկամի յայտնած երկիւղն արդարև վտանգ սպառնաց յանձնաժողովի կանոնաւոր գործունէութեան, այն ժամանակ իւրաքանչիւր նւիրակ այդ մասին սովորական կերպով զեկուցումն կը տայ իւր ղեսպանատան (Կ. Պոլիս)»:

Այսպիսով ուրեմն, ինչպէս տեսնում ենք, եւրոպական նւիրակները իրանց կամքով գործելու իրաւունքներ չունեն. իսկ ինչ վերաբերում է իրանց ղեսպանատանը զեկուցումներ ուղարկելու իրաւունքին, գորանով գործ կարգի կարելի էր բերել միայն այն դէպքում, եթէ նւիրակների յարաբերութիւնները Կ. Պոլսի հետ հեշտ լինէին, եթէ Մուշը այնքան հեռու չլինէր Կ. Պոլսից:

Բայց թէ տաճիկ-կառավարութիւնը իւր կողմից ինչպէս էր հոգացել քննիչ յանձնաժողովին խոչնդոտներ դնելու՝ այդ մասին մի, թէև դեռ ոչ լիակատար, զաղափար տւին անդլիական «Ռէյտերի» հեռագրական գործակալութեան» Կ. Պոլսի թղթակցի նամակները:

Անգլիական «Ռէյտերի» հեռագրական գործակալութեան» յա-

տուկ թղթակիցը Թիւրքիայում իւր մի առաջին նամակով աշխատել էր փոքր ինչ զաղափար տալ այն դժւարութիւնների մասին, որոնց, իւր կարծիքով, հանդիպելու էր քննիչ յանձնաժողովը, եթէ նա ուզենար Սասունի կոտորածի իսկական հանգամանքները իմանալ: Իւր մի երկրորդ նամակով, տպւած անդլիական թերթերում փետրւարի 23-ին, հիմնւած նոր հաւաքած տեղեկութիւնների վրայ, նա եկաւ հաստատելու, որ խոչնդոտների մասին իւր յայտնած կասկածները ծայրացեղ չէին: Եւ ահա, քննիչ յանձնաժողովի գործելու դէմ դրած խոչնդոտների մասին նա գրում է հետևեալը.

«Նախ և առաջ ասենք, որ սուլթանի կառավարութիւնն այն պիտի կարանտիններ է սահմանել իւր պետութեան զանազան մասերում և այնպէս շրջապատել է կոտորածների հայկական նահանգը, որ իսպառ հեռացնում է կոտորածների վայրից և դրանց ականատես վկաներից ամենքին, որոնք կարող էին մի անկախ հետազոտութիւն անել: Յայտարարւած է, թէ Վանում, Բիթլիսում և Սուշում խոլէրա կայ, և թէ ուրեմն անհրաժեշտ է խտացնել քառասնօրեայ արգելանի (կարանտինի) կանոնները: Տարօրինակ բան է, որ խոլէրան բրդել է յանկարծ տարւայ այս եղանակին, այն էլ յատկապէս Սասունի կոտորածների շրջակայքում, իսկ և իսկ Փոքր-Վսիւրի կեդրոնում: Ո՞վ կարող է ապացոցանել կամ հերքել, թէ խոլէրան ճարակում է այդ ձիւնապատ և անմատչելի լեռնային նահանգում: Նոյն իսկ Պոլսի կամ Ստամբուլի մէջ հասարակութիւնը և կամ լրագիրները ոչինչ չգիտեն խոլէրայի մասին, որ երբեմն-երբեմն պաշտօնապէս ծանուցւում է այդ քաղաքում: Թուրքաց մայրաքաղաքի մէջ ո՞ր և է խոլէրայի դէպք յայտնող բժիշկը կրկնապատիկ վարձ է առնում, մինչև որ վարակւած տեղի առողջական պաշտանների մասին մի գոհարար տոմս կը ստացւի. և Թիւրքիայի նման երկրում սակաւաթիւ չեն այնպիսի բժիշկներ, որոնց համար ամեն բան խոլէրա է՝ սկսած խռուկից մինչև ժանտ թենդը: Ո՞րքան էլ կարանտինի օրէնքները սուրբ լինին ամենքիս համար և միջազգային հովանաւորութիւն վայելեն, բայց և այնպէս, երբ լսեցինք, թէ յանկարծ համաճարակ հիւանդութիւն է բորբոքւել Սասունի կոտորածի շրջանում, ակամայ կասկածի եկանք, թէ կարանտինները սահմանւած են թուրք կոմմիսիայի քննութիւնը չամբացնե-

լու համար: Մենք կարծում ենք, որ թուրքերը, կոմմիսիայի ալի-
ազգի նւիրականերից նեղւելով, գիտութեամբ են հնարել այդ վերջին
արգելքը և վրան դեղին դրօշակ պարզել: Չէ որ հերոսացի նւի-
րակը կը յարգէ խօլէրացի կարանտինը և չի փորձիլ արհամարհել
դրան: Սակայն ոչ մի տեղեկութիւն չկայ այն մասին, թէ ի՞նչ կեր-
պով է յայտնւել համաճարակը նոյն իսկ Սասունի լեռներում:
Կը մնայ ենթադրել, թէ նա ձիւնի հետ է վերուստ ընկել ապա-
ռաժների և սարերի վրայ, որովհետեւ ստոյգ յայտնի է, որ այժմ
Սասունի լեռնոտ նահանգում ոչ մի մարդկային արարած չի մնա-
ցել, որ կարողանար սնունդ տալ հիւանդութեան: Ով որ չի սպան-
ւել կոտորածի ժամանակ, արդէն փախել է մի ուրիշ տեղ: Այդ կա-
րանտիններն առիթ են տալիս կարծելու, թէ քանդած գիւղերի
վերաշինութեան համար ուղարկւած զրամը զողացել են և կամ
թէ, դրամի տեղ հասնելուց առաջ, այնպիսի խոր ձիւն է իջել, որ
հնար չէ եղել ո՛ր և է բան անելու:

«Թուրքերը լաւ են հոգ տարել, որ կոմմիսիան դարունքից առաջ
Սասուն չհասնի և կոտորածների բոլոր հետքերը ջնջւեն, քանի որ
զայրացած քրիստոնէութիւնը մի նոր և անկաս Քննիչ Կոմմիսիա
չի նշանակել:

«Սակայն եթէ կարանտինի արգելքն էլ չլինէր, դարձեալ կոմ-
միսիան հնար չէր ունենալ իրօք ճանապարհ կտրելու, որովհետեւ
Հայաստանում սաստիկ ցուրտ է և երկիրը ձիւնապատ: Գժարու-
թեան մասին մի գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել,
որ Երեւան և Կարս տանող ճանապարհները, թէպէտ ծովի մակե-
րեայթից Սասունի չափ բարձր չեն, արդէն երկու շաբաթից ի վեր
ծածկւած են ձիւնով:

«Կարսում 30 աստիճան (Ռէոմիւր) ցուրտ է, աւելի բաց տե-
ղերում ցուրտն աւելի սաստիկ է: Օդի մէջ սրակած ջուրը սառոյց
դարձած է վայր ընկնում և շունչի դուրընի տասն բուլետում
սառցով ծածկում մարդու մօրուքը: Սասունի լեռներն աւելի բարձր
լինելով, կարելի է երեւակայել, թէ հրքան խիստ է այնտեղի օդը:
Սակայն բրիտանական կառավարութիւնը կարիք էլ չունէր ապար-
դիւն թուրք կոմմիսիայի ետեւից միսար Շիպլէին ուղարկելու, քանի
որ Սասունի կոտորածների ընդարձակ զեկուցումն արդէն արւած

է Վանի անդլիական փոխ-հիւպատոս միտոր Հոլարդի ձեռքով: Այդ կարեւոր զեկուցման վրայ հիմնելովն է, որ բրիտանական կառավարութիւնն այժմ մի հիմնական քննութիւն է պահանջում: Միտոր Հոլարդի զեկուցագիրը, իրաւ է, լիակատար չէ, որովհետեւ թուրքերն արգելեցին նրան աւելի մանրակրկիտ քննութիւն անել, բայց և այնպէս գլխաւոր ֆակտերն արդէն գրեւծ են, և կառավարութիւնը նոր ասպնդոյցների կարօտ չէ: Քսիմէնէս անունով իսպանացին, որ իրեն մի «ուղեւոր և աշխարհագիր» է անւանում, ուղղում էր միտոր Հոլարդի զեկուցման վարկը կտրել, ասելով թէ դա հայկական աղբիւրից է ծագում, նա փորձեց ևս ապացուցանել, թէ թիֆլիզում հրատարակող «Վաւկազ» լրագրի հրատարակիչը մի հայ է: Այն ինչ «Վաւկազ»-ը մի պաշտօնական թերթ է և նրա խմբագիրը՝ բուն ռուս: Եթէ արեւմտեան աշխարհում դեռ գտնւի դէթ մի մարդ, որ հաւատ չընծայէր Սասունի նախճիրների պատմութեան, այստեղ չէք գտնիլ մի այդպիսի մարդ՝ ինչիւ անդամ հայերին շատ չսիրող ժողովրդի մէջ:

«Թուրք պաշտօնեաների շրջանում յեղափոխական շարժման երկիւղն այն աստիճան աստիպեցել է, որ ոչ միայն հայերը, այլ և նոյն իսկ ամերիկացիք ու անգլիացիք չեն կարողանում Հայաստան ճամբորդելու իրաւունք ստանալ, եթէ մինչև անդամ կամեհային Բիթլիսի վիլայէթից հեռու տեղեր այցելել: Ամերիկացի հայ հպատակին, ինչ զործ էլ ունենար, միանգամայն անխորհի է ոտք դնել Հայաստան»:

Գործի քննութեանը դէմ դրած խոչնդոտների մէջ է նաև այն, որ մեծ ջանքեր են արեւած կարեւոր վիաներին հեռացնելու գործի տեղից. և այդպէս եղած է ոչ միայն հայերի նկատմամբ, այլ և քիւրդերի, որոնք կռիւն մասնակից են եղած:

Նաև երկար ժամանակ նւիրակները չունէին ոչ մշտական թարգման և ոչ քարտուղար, այնպէս որ, (ինչպէս Դէյլի Տելեգրաֆի թղթակիցը տեղեկացրեց թերթի փետրւարի 26-ի համարում), իրանց երկրորդ զեկուցումը Կ. Պոլսի գեսպանների համար փետրւարի վերջերքը դեռ ոչ մէկը նւիրակներից չկարողացաւ ուղարկել:

Յետոյ միայն նշանակւած թարգմաններից մեզ յայտնի են Ֆրան-

սիական և անգլիական նւիրականների թարգմանները, որոնց մասին «Մուրճ»-ի թղթակիցը մի զրույթեամբ, թւագրած 1-ն ապրիլի, հետևեալն է հաղորդում: «Հռչակաւոր զոմինիկոս Սրապեանի եղբայր միւսիւց ժան Սրապեան, ծխախոտի ուեժիի յայտնի պաշտօնեայ, հայոց յայտնի հակառակորդ, որոշ գոյնի կաթուղիկ, որ կը խորշի հայերէն խօսիլ, ընդհակառակ Ֆրանսերէն կամ թուրքերէն կը յայտնէ իւր միտք, նշանակեց քննիչ յանձնաժողովի Ֆրանսական նւիրակին թարգման, ըստ ոմանց ասութեամբ՝ Բ. Դռան թւլադրութեամբ. թէ ինչ դեր պիտի խաղաց իւր փեսայ մուսիու Խսուէթեանի հետ, որ նոյն ժողովի անգլիական հիւպատոսի թարգմանն է, պէտք է երևակայել...»:

Թէ քննիչ յանձնաժողովի եւրոպական նւիրակներին ինչ խոչնդոտներ են զնում տեղական իշխանութիւնները, այդ ցոյց է տալիս ի միջի աչլոց Դէյլի Նիւսի աչս հեռագիրը, որ խիւսած է Ֆիլիպպոպոլից փետրւարի 16-ին և տպագրւած է թերթի համարում առ 17 փետրւարի.

«Քննիչ կոմիսիան զիւ նստած է Մուշում: Թիւրք աստիճանաւորներ ի կողմից արդեւքներ են յարուցւած, որպէս զի նւիրակները չկարողանան շրջակայ զիւղերը զնալ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար: Տեղական թիւրք պաշտօնեաներն առարկում են, թէ աչլազղի նւիրակների գործն է հսկել քննութեան վրայ, ալ ոչ թէ վկայութիւն հաւաքել: Նւիրակները մտադիր էին նաև զնալ տեսնել Շէնիկ զիւղը, որ աւերւած է, իսկ բնակիչները Մուշի շրջակայ զիւղերում պատասպարւած: Այդ այցելութիւնն էլ արդեււեց, իսկ երբ նւիրակներն առաջարկեցին Մուշ բերել փախտականներին և այդտեղ հարց ու փորձ անել, — այդ առաջարկն էլ մերժեց: Այս անակնկալ արդեւքների և զրանց հաւանական հետևանքների մասին արդէն ազդարարութիւններ տրեցան Բ. Դռան»:

Սակայն, չնայած այդ բոլոր խոչնդոտներին և աննպաստ հանգամանքներին, Քննիչ Յանձնաժողովը, անգլիական տեղեկութիւնների համաձայն, շատերին հարց ու փորձ է արել և հայերին նպաստաւոր վկայութիւններ է ձեռք բերել:

Այս հարցին թէ Քննիչ Յանձնաժողովը երբ պիտի աւարտի իւր քննութիւնը, պատասխանը ասացած այս է, որ քննութիւնը հաւանական է որ յունիսից աւելի վաղ չ'աւարտուի:

Արդար քննութեան դործին, սակայն, այժմ մեծապէս նպաստում են անդլիսական թերթերի արդէն յայտնի թղթակիցները, որոնց յաջողւել է երկիրը մոնել, չնայած կառավարութեան բոլոր դործ դրած միջոցներին թղթակիցների զէ-ի մի արդելք որ այնքան մեծ աղմուկ հանեց անցեալ ամիսները և որի մասին խօսեցինք մեր անցեալ Տեսութեան մէջ:

Ի վերջոյ զնում էնք այստեղ Սասունցի հայերի՝ Քննիչ Յանձնաժողովին մատուցած զեկուցադիրը:

Անդդիական «Ռէյլի Տելեգրաֆ» լրագիրն առաջ է բերում այն զեկուցադիրը, որ Սասունցի հայերից 14 պատգամաւորներ ներկայացրել են եւրոպական քննիչ յանձնաժողովին. նոյն զեկուցման պատճէնը յանձնած է նոյնպէս այդ լրագրի թղթակցին: Պատգամաւորների թւում են յայտնի հերոս Գրգոյի որդի Չաքէն և Գէլիէզուզանցի Պետրոս քահանան. ահա, ասում է չիշեալ թերթը, այդ զեկուցման ճիշտ թարգմանութիւնը, որ բոլորովին համաձայն է միւս վկանների ցուցմունքներին:

Մենք գիւղացիներս հարկիր ենք վճարում ոչ թէ միայն թուրքերին, այլ և քրդերին, որոնք ամեն տարի իրանց վրաններով և հօտերով զալլա են մեր լեռները և ստանում են մեղանից ոչ-խարներ, ձիեր, կաթ, պանիր—միով բանիւ ամեն բան, ինչ որ մենք ունինք: Բայց որովհետև անցող տարի մենք ոչ ինչ չ'ունէինք, այդ պատճառով և ոչինչ չ'ուրինք:

Պաքրանլի քրդական ցեղը այդ հարկերը պահանջեց Սեմալ և Նէնլի զիւղերից, բայց մերժումն ստանալով՝ յարձակեց զիւղացիների վրայ և ոյժով խլեց ու քշեց բոլոր անասունները: Գիւղացիք զանգաւակցին տաճկական զնդապետին, որ 100 զինւորներով բանակ էր դրել զիւղի մօտ. բայց այդ սպան մերժեց օգնել զիւղացիներին և զինւորների օգնութեամբ անասունները յետ առնել քրդերից. ուստի գիւղացիք զէնք վերցրին և քրդերի ետեւից ընկան: Կուլից յետոյ, որի ժամանակ երկու քուրդ սպանեցին, բոլոր անասունների հօտերը յետ խլեցին: Գնդապետը երկու սպան ած քրդերի

մարմիններն ուղարկեց Մուշ, միևնույն ժամանակ լուր տալով թէ հայերն ապստամբել են»։ միևնույն ժամանակ այդ զնդապետը զրել էր իր իշխանութեան, թէ հայերը սպանել են այդ երկու քրդերին «իր աչքի առաջ» և թէ ամեն րոպէ կարելի է սպասել որ նրանք ապստամբեն ու յարձակեն կայսերական սակաւաթիւ զօրքերի վրայ։

«Մենք արդէն առաջուց լսել էինք որ տաճիկները Մուշում պատրաստում են մեր զիւղերի վրայ յարձակելու, որովհետեւ մեր բարեկամ քիւրդերը մեզ ասել էին թէ տաճիկները փորձել են նրանց զրգոսել մեր ղէմ։ Այդ լուրերից մի շաբաթ յետոյ մենք տեսանք որ զօրքերը յարձակեցին Սէմալի ու Շէնիկի վրայ. ստիպւած թողնելով մեր բնակարանները և փախանք Գելիէգուզան զիւղը։ Բայց քրդերը յարձակեցին այդ զիւղի վրայ և այրեցին տանուտէրի տունը։ Գիւղացիք սարսափած աչտակող էլ փախան և 15 օր պատսպարեցին Անդօք սարի վրայ, որտեղ զինուորները եկել են միջնորդ լինելու մեր և քրդերի մէջ և, խոստանալով մեզ իրենց պաշտպանութիւնը և կեանքի ապահովութիւն, հրաւիրեցին մեզ վերադառնալ մեր զիւղերը։ Մենք երկու մարդ ուղարկեցինք—Պետրոսին և Մովսէսին, որ իմանան թէ այդ խոստումներին կարելի է հաւատ ընծայել։ Զօրքերի բանակը Գելիէգուզանումն էր։ Մեր լիազօրներին շատ լաւ ընդունեցին տաճիկ իշխանաւորները և նրանց յետ ուղարկեցին մեզ իմացնելու որ եթէ հայ զիւղացիք վերադառնան իրենց տեղերը, նրանց կատարեալ ապահովութիւն կը շնորհել իսկ որոնք չամառութիւն։ Կ'անեն և չեն վերադառնալ՝ նրանք կը պատժուին։ Մեր պառզամաւորները վերադարձան և այդ բարի համբաւը բերին մեզ. տաճիկները նրանց նոյնպէս խոստացել էին թէ Սէմալի Շէնիկ և Գելիէգուզան զիւղերը նորից կը վերանորոգեն և կողոպտած կայքերը կը վերադարձնեն։

«Այս խոստումները լսելով՝ Սէմալի քահանայ Տէր Օհանէսը 300 զիւղացիների հետ զնաց տաճիկական բանակը։ Սակայն այդքան հայերից միայն Աւագ անուանով մի առևտրական հայ հրաշքով ազատեց մահից, և մէնք նրան մեզ հետ բերել ենք, որ ձեր աչքով տեսնէք նրան. միւսը՝ որ նոյնպէս ազատել է, բայց որ իր մարմնի վրայ 12 վէրք ունի ստացած տաճիկական սևիկներից՝ Շէնիկցի Զոհրապի տղայ Պիա Օհանը նոյնպէս եկել է մեզ հետ։ Առնելով

Ֆնացած միւս զիւղացիները զեռ ոչինչ չգիտէին իրենց 300 եղբայրների վիճակի մասին, որովհետեւ զեռ լուրի էին սպասում. բայց հաւատալով Պետրոսի և Մովսէսի խօսքերին, թէ նրանք արդէն վերադարձել են իրենց աները, իրենք էլ շտապեցին տաճիկներին անձնատուր լինել: Բայց թէ ի՞նչ քաշեցին այնտեղ, այդ արդէն յայտնի է Եւրոպային:

«Զինւորները բարձրացան լեռները և կոտորեցին այնտեղ ֆնացած զիւղացիներին և շատ քչերը կտրոզացան փախչել և այն էլ այն զիւղացիք են, որոնք զոնւում են այնտեղ:

«Տալւորիկ զիւղի բնակիչները, որոնք մասնակից չէին մեր կռիւն, հաւատացած էին թէ իրենց հանգիստ կը թողնեն, բայց զիշերն այդ զիւղը ենթարկեց յարձակման և կրակի մատնեց: Մենք զիտենք և ձեզ ամենաճիշդ տեղիկով թիւններ կը տանք՝ թէ որ զիւղերն են այլուէլ և աւերուէլ, թույլ քանի են, և խնդրում ենք ձեզ դալ մեր երկիրը և անձամբ համոզուել թէ մեր ասածը ճշմարիտ է: Մենք միայն մի բան ունինք աւելացնելու, այն է որ մեր կրած զժբաղդութիւնների մեղաւորները քիւրդերը չեն, ընդհակառակն՝ նրանք, բացի մի քանի ցեղերից, ամենքն էլ մեր բարեկամներն են և մինչև անգամ մեզ պաշտպանում էին տաճիկ զինւորներից: Այլուած է և աւերուած 16 եկեղեցի, 8 ուսումնարան, 1357 տուն: Գիւղերում միայն ֆնացել են մի քանի հոգի, որոնք քաղցից մեռան»:

Աս զեկուցումն ստորագրած են 14 հոգի, սկսած Կրգոյի որդի Զաքէից մինչև Արթինը:

Այս փաստաթուղթը և վկաների ցուցմունքները սաստիկ տպաւորութիւն են արել պատգամաւորների վրայ:

Սակայն, զէթ Աեգլիան, ինչպէս մեր այս յօդուածի սկզբում էլ ասացինք, զործում է ոչ միայն Քննիչ Յանձնաժողովի արդիւնքներին սպասելով, այլ և անկախ Յանձնաժողովը իրա կարգով, հանրային խիղճը՝ իրա կարգով: Այդ հանրային խղճի համար բաւական են համարւում արդէն ձեռք բերւած ստույգ տեղեկութիւնները: Լաւ թարգման է հանդիսանում հանրային կարծիքի այդ

տրամադրութեան Դէյլի Նիւսը իւր մի յօդաւածում, վերնագրած «Ճշմարտութիւնը պիտի պարզուի»: Այդ յօդաւածում, որ մենք ամբողջապէս այտուեղ առաջ ենք բերում, Դէյլի Նիւսը մի զնահատութիւն է անում (հարկաւ ոչ առաջին անգամը!) մեծ ծերունի Գրադստոնի բարձրացրած ձայնին և ապա վերջացնում իւր խօսքը պատասխանով այն անձերին, որոնք քարոզում են թէ «պէտք է սպասել» Փենիչ Ֆանձնաժողովի քննութեան վախճանին:

«Ո՛րքան էլ ծեր լինիմ, սակայն զգալարաններս ա՛նց աստիճան չեն բխացել, որ չվրդովիմ Հալաստանի թշուառ կայութեան նկարագրը կարողալիս»: Անցեալ տարեալ գրեթէ վերջին ժամին Հովարդենում առած աղ անմոռանալի խօսքերն են, որ մի հռչակաւոր պատկերահան նիւթ է արել իւր մի ազնիւ նկարի համար Պ. Ջոն-Տէյմիլը՝ իշխան Բիտարկին իրեն նաւից հեռացող ղեկավար պատկերացնելուց լսող՝ զեռ ոչ մի բան չէր նկարել, որ ա՛նքան արժանի լինէր ընդհանուր հիացման, ինչքան որ արժանի է միտոր Գլադստոնի պատկերը «Punch»-ի վերջին համարում: Գա մի հրաշալի կենդանագիր է: Սակայն իրչ է միայն կենդանագիր անւանել զբան: Գա մի ձօն է, մի նւէր հանճարի կողմից՝ հանճարին և մարմնացումն ա՛նց «միշտ հսկող արթնութեան», որ նւիրած է խաղաղութեան դորձերին»:

Միտոր Գլադստոնը Բուլղարացոց մատին ճառելիս ասում էր. «Նրանք հաղիւ են համարձակում առ իրկնալին Հայրն ամբառնալ իրենց աչքերը»: Միտոր Գլադստոնն աղաւեսց նրանց անտանելի վիճակից, ալժմ հազիրն են ապաւինւած նրա հօր օգնութեան: Այսօր նա պաշտօնի մէջ չէ. բայց ալժմ կարող է աւելի ազդու դորավիդն լինել լոծարս միտ կառավարութեան, քան թէ առաջ, երբ կառավարութիւնը չէր կամենում ականջ դնել նրա ձայնին: Կաննում իւր զրական երկերին նւիրած աղ ալիսր պետական անձը աչօր էլ ամենակորովի գործիչներից մէկն է իւրոպայի և Ասիայի քաղաքական հարցերի քննութեան մէջ: Ասում են թէ Սուլթանը այնքան անզղուշութիւն է ունեցել, որ պահանջել է մեր թագուհու կառավարութիւնից դատապարտել միտոր Գլադստոնի վերջին ճառը: Մեր կարծիքով՝ այդ տեսակ մի պահանջ արհամարական սրտախանի անգամ արժանի չէ: Լորդ Բիկոնսֆիլդն ա՛նց աստիճան կամակատար էր, որ փութաց ուրանալ միտոր Գլադստոնի ընթացքը 1877 թւականին: Եւ ինչ եղաւ դրոս հետեանքը: Այն եղաւ, որ 1880 թւականին Միացեալ պետութեան ժողովուրդը դատապարտեց լորդ Բիկոնսֆիլդին: Այս օրւանից մի կէս դար ՚ի վեր միտոր Գլադստոնը, Նէպոլից մի քանի մասնաւոր նամակներ գրելով լորդ Արքրդէին, ՚ի չիք դարձրեց ասելի Բոմբալի գարշելի բռնակալութիւնը և աղաւտեց Նէպոլի բանտարկած-

ներին: Նէապոլի թագաւորը պահանջել էր, որ լիտա կոչեն ալդ նամակ-
ները: Լորդ Պալմերստընի պատասխանն ալն եղաւ, որ նա, որպէս ար-
տաքին գործերի նախարար, ալդ նամակները պատճէնը վեհափառ Թա-
գուհու բոլոր դեսպաններին ուղարկեց: Մինչդեռ միտար Վաղատընը ոչ
ալլ ինչ էր, բայց միայն մի սոսկ անդլիացի, որ նստած էր Նէապոլում:

Հաջոց զէմ գործած չարութիւնները միեւնոյն ծիծաղելի և անմիտ
հերքումները լսուած բերին, ինչ հերքումներ որ գտել էին լուղարացոյ
դէմ գործած զաղանութիւնները: Մի քանի չնչին թերթերի թղթակից-
ներ, իրենց տաճառն րարեկամներին կողմ հաւատ ընծաղելով, հրատարա-
կեցին, թէ ոչ մի բան չէ պատահել Սասունում: Մի լալանի ծովակալ
զրկեց համոզում է, թէ տաճիկ զինւորն սամնեկին ընդունակ չէ սր և է
բռնութիւն և կամ պիղծ բան անելու: Կիսաւարձկան պարսպ սպաներն
և իրենց անձն 'ի վաճառ հանող չրջմուկի փաշաները հարկաւ չէին կո-
րող ալ կերպ վարել, բայց և թէ դարմանք չալանել, որ հեղ ու խո-
նար՝ քուրդերն և երկալնամիտ թուրքերը մինչև ալժամ համբերում են
խռովասէր հալերին:

«Նս վտաս՝ եմ, ասում է մի թղթակից, որ էական ֆակտերը ճիշտ
են: Մենք ունինք արդէն Վանի, Երզրումի, Ալազղի և Գիարեքի ճիւ-
պատոսների պաշտօնական ղեկուղումները, որ թէ և տակաւին չեն հրա-
տարակած, բայց զիտենք որ հաստատում են մամուլի հաղորդած սոս-
կալի ղէպերը: Ունինք ականատես վկաների անմիտելի ցուցմունքներ:
Ունինք Կ. Պոլսի Հաջոց Պատրիարքի թղթերն և Սասունի մօտերքում
գտնող կաթողիկ և պրոտեստանտ միտիօնէրների նամականին: Բացի այդ՝
և զս ամենատակալին է, ունինք նոյն իսկ թուրք զինւորների վկայու-
թիւնը, զինւորների, որոնք անձամբ մասնակից են եղել կոտորածին»:

Մենք լսում ենք, թէ պէտք է համբերել, մինչև որ ճշմարտութիւնը
լալանի և քննութեան հետեանքը հրատարակել:

Համբերութիւնը լաւ բան է, քանի որ կարելի է համբերել: Բայց
իմաստալութիւն և լիմարութիւն կը լինէր ուրանալ ճշմարտութիւնը
միայն ալն պատճառով, որ Կոմիտիան ղեռ ձալն չէ հանել:

Հալաստանում գտնող հիւպատոսներն ինչ բանաւոր հիւք ունին
աղաղակելու կամ թիւրեւո ղէպերի նկարագրելը, քանի որ նրանք պա-
տախանատու, իրադէտ և իրենց պատիւն ու վարկը բարձր դասող ար-
ժանահաւատ մարդիկ են:

Միւս կողմից՝ Կոմիտիալի անկողնականալութիւնը ղեռ շտտ կասկա-
ծելի բան է: Նա սուլթանի ազատ կամքով չէ նշանակած, ալ միայն մի
ակամալ ղիջուսն է Անդլիալի, Ֆրանսիալի և Ռուսաստանի պահանջներին:
Կոմիտիալի անդամները թիւրքեր են և մահմեդական, նրանց դաղա-
փարներն ալն մասին, թէ ինչ կերպով պէտք է վարել քրիստոնեալ

հպատակների հետ, և արդի քաղաքակրթութեան սկզբունքները՝ անհատի բաներ են: Սակայն եթէ նրանք ուղեհան էլ անկողնակալ հանդիսանալ, չափ քիչ չաջոգութիւն կ'ունենան ալ բանում: Տեղական պատահաներից նրանք հարկաւ չեն քաշուիլ, բայց ինչ կը մնալ նրանց անել եթէ կոտորածների զլխատը դրդիչները նոյն իսկ Պոլսում նստած լինին: Կոմիտիան ոչինչ է, քանի որ չարագործները կարող են պաշտպանութիւն գտնել Կոմիտիայի անդամներից չափ զօրեղ չըջաններում:

Մեզ կը մնալ սպասել, որ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հիւպատոսները մի ազնիւ և համարձակ կարծիք չաւանդեն: Բայց նրանք Կոմիտիայի անդամներ չեն: Եթէ մենք ուղիղ ենք ըմբռնել նրանց դիրքը, նրանք չունին իրաւունք ոչ վկաներ կանչելու, ոչ՝ նրանց հովանաւորելու, ոչ էլ պահանջելու, որ ցուցմունքներ անեն: Այնու ամենայնիւ ստելթանը և նրա խորհրդականները կարող են մի բանի մասին աներկմիտ լինել, ալք ալն է, որ եթէ Կոմիտիան լիովին ճշմարտախօս չլուրս գալ, ալն ժամանակ նրան մի ուրիշ կոմիտիա կը չաջորդէ: Ճշմարտութիւնն անպատճառ պիտի պարզուի, և կը պարզուի, մարդասպանները պիտի պատժուին, և կը պատժուին: Տաճիկների բռնակալութեան մահադոյժ ժամն արդէն հնչել է Հալաստանում, ինչպէս որ հնչել էր սրանից տասնութից տարի առաջ Բուլղարիայում:

ՆՈՐ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔ

Մեր նախկին յօդաւածներում այսպիսի վերնադրով զլուս չկար բաց մենք ստիպւած ենք տեսնում նաև այդպիսի զլուս բաց անել, այժմ, երբ արդէն ընդհանրապէս վկայւած է ալն նոր վտանգը որ ստրանում է ասաճկա-հայերին մահմեդականների լիանաորկոտութեամբ: Այդ վտանգը նորանով իրական է, որ արդարև Տաճիկա-Հայաստանի բաղմաթիւ մասերում մահմեդական տարրը թւով աւելի մեծ է հայերի թւից: Հայերի ներկայ վիճակում, ուր նոքա տեղութեան մէջ բռնում են նաւաճած ազգի դիրքը, թւի տրականութիւնը աւելի ևս խրախուսում է մահմեդական մեծամասնութեան՝ բռնութիւններ գործ գնելու տպտոմբ համարող փոքրամասնութեան դէմ: Մանաւանդ անդլիական թղթակիցները, որպէս նաև հայկական թերթերի ստացած տեղեկութիւնները, հաստատում են որ փորձեր եղած են հայերի վրայ յարձակումներ գործելու: «Մուրճ»-ի թղթակիցը մեզ հաղորդում է մի այդպիսի դէպքի մասին, որ եղած է Կարինում (Երզրում): «Կարնոյ մէջ

գրում է մեզ մեր Թղթակիցը մարտի վերջերքից, մոլեռանդ Թախ-
տաճի զադէի, Խալիլ օղլու և դոցա նման շէյխերու, իմամներու
թելադրութեամբ զրգուած Թուրք խուժանը յարձակում դործեց
(որ օրը?) հայոց վրայ. բարեբախտաբար կառավարութիւնը փու-
թաց զինու զօրութեամբ ցրել երեք հազարէն աւելի հրոսակները,
վերահաստատել առերևոյթ խաղաղութիւն, որ պիտի տէէ մինչև
Քննիչ Յանձնաժողովի հեռանալը: Այս ենթադրութիւն չէ, այլ
իրողութիւն, որ Թուրք պաշտօնեայք յայտնի կը խօսին—«էւէր
եանը իսէ, սիշանլէրէտէ զալմասին» (եթէ տները պիտի այլուն՝
մկներին էլ Թող չմնայ), այսինքն՝ եթէ հայերը մի տեսակ ինքնա-
վարութիւն ստանալու լինեն, պիտի կոտորւին: Ահն ու սարսափը
պաշարած է մեզ, ոչ ոք վստահ չէ իւր կեանքին վրայ. ժամէժամ
կը սպասենք մի ահեղ կոտորածի: Թէև չիշեալ ընդհարման մէջ մեծ
կորուստ չեղաւ, մասնաւորներ վիրաւորեցան, բայց ամենքիս սիրալ
կը դողայ. զարհուրելի է հայոց վիճակը: Փոլիս (ոստիկան) Մու-
րադն ամեն օր, հայի հազուստով, տներ, վարժարաններ, սրճարան-
ներ մոնել-եղնելով, սուտ ու անիրաւ ցուցումներ կուտայ իւր պէ-
ջերուն՝ իրեն անհաճոյ անձանց մասին...»:

Մենք մանաւանդ տրամադիր ենք հաւատալու մեր Թղթակցի
ասութեանը, որ հայերի դէմ զրգումունքը վկայեց նաև անգլիա-
կան պարլամէնտում՝ դեռ ևս փետրւարի կիսին, ինչպէս այդ
կը տեսնեն մեր ընթերցողները պարլամէնտի 15-ին փետրւարի նիս-
տում եղած հետեւեալ հարց ու պատասխաններից:

Փետր. 15-ինիստում միտար 2-ան ին գը հարցմունք արաւ արտա-
քին գործերի մինիստրի օգնական սեօր Է. Գրէյին Թէ արդեօք յայտնի
է մինիստրի օգնականին, որ Մարաշի իսլամական ժողովուրդն այն
աստիճան զրգուած է հայերի դէմ, որ մահմեդականները մի քանի
անգամ խումբ խումբ անցել են փողոցների միջով և երգել. «էէնց
այսօր պիտի կոտորենք դեաւուրներին», և արդեօք անմիջական ազ-
դարարութիւն պիտի տրւի՞ Բ. Գուան, որ նա փութաց քրիստո-
նեաներին սպառնացող վտանգի առաջն առնել:

Սեօր Է. Գրէյ. — Վեհափառ Թագուհու կառավարութիւնն
տեղեակ է որ Մարաշի մահմեդական ժողովրդի մէջ արդարեւ մի-
հակա-քրիստոնէական զրգուութիւն կայ: Վեհափառ Թագուհու ղես-

սղանն արդէն հրաւիրել է թիւրք կառավարութեան ուշադրութիւնը իրերի այդ վիճակի վրայ թէ Մարաշում և թէ Հալէպի վիլայէթում, և Բ. Դուռը խոստացել է քննութիւն անել:

Բ Ա Ն Տ Ա Ր Կ Ե Ա Ն Ե Ր Ը

Հայ բանտարկեալներին թիւը մինչ այժմ մեզ անհետարին եղաւ դէթ մօտաւորապէս հաշուել: Դոցա թիւը, սակայն, շատ մեծ պիտի լինի: Մեր խօսքը, ի հարկէ, միայն իբր չեղափոխական անբաստան-ւածների մասին է: Առ այժմ շատանում ենք անգլիական սարլամէնտի համայնքների ժողովում մօրտի 21-ին և 22-ին տեղի ունեցած հարց ու պատասխաններով այդ նիւթի մասին:

Մարտ 21-ի նիստում միտար Շւէյն հարցնում է արտաքին գործոց մինիստրի օգնականին—արդեօք նա ուշք զարկի՞ն է «The Daily Telegraph»-ին Վիեննայից մարտի 16-ին հաղորդած տեղեկութեան վրայ, որ մօտ երեք տմիս առաջ չանիրաւի իրրե չեղափոխականներ ամբատանւած 150 հագերը թէպէտ և արձակուում են Ամասիայի բանտից, բայց նահանգապետ Բէքիր փաշան զանազան պատրաստութիւններով հնար է գտնում վերստին ձերբակալել անպարտ մարդկանց, և եթէ այդ բոլորը ճշմարտի արդեօք Վիսափառ թաղուհու կառավարութիւնը մտադիր է Բէքիր փաշայի պաշտօնանկութիւնը պահանջել:

Աեօր Էդ. Գրէյ.—Ամասիայի միւթէտէրիֆ Բէքիր փաշան նշանակւած է անցեալ զարնէն մի ուրիշ պաշտօնէի տեղ, որին թուրք կառավարութիւնը հեռացրել է պաշտօնից այն կամաւական ձերբակալութիւնների համար, որ նա արել էր: Անցեալ նոյեմբեր ամսին ծանուցեց թէ ձերբակալւածներից շատերին արձակել են: Մեծարգոյ անդամի ակնարկած զեկուցումը կ'ուղարկւի Վիսափառ թաղուհու և Պոլսի զեսպանին քննութեան համար:

Մարտ 22-ի նիստում Միտար Շւէյն հարցնում է արտաքին գործոց նախարարի օգնականին—արդեօք ճիշտ է Ռէլտերի հեռապրի բերած լուրը, որ լոյս է տեսել առաջատեան թերթերում, թէ սուլթանը կարգադրել է արձակել թուրքիայի ասիական նահանգների բերդերում կալանաւորւած հայ հոգեւորականներին, և արդեօք նա ձեռնհաս է որ և է առանձին բան հաղորդել սուլթանին վերագրեալ այդ պիւթեան գործի նկատմամբ:

Աեօր Էդ. Գրէյ.—Ուրախ եմ, որ ձեռնհաս եմ ասել, թէ տեղեկութիւն ենք ստացել Պոլսից, որ մինչև այժմ դատապարտւած բոլոր հայ հոգեւորականները միտմամեակ պիտի Պոլսի բերդին՝ իրենց գործին վերաբերեալ դատական թղթերով հանդերձ: Բացի այն անձերից, որոնք

ամբաստանւած են իբրև մարդասպանութեան և կամ ուրիշ քրէական ռճիրների լանցաւորներ, միւս բոլորն էլ կ'արձակւին՝ հէնց որ բարի կեանք վարելու երդումն տան:

Միտար Գ. Ս. Ստիւընսըն.—Թող ներքի ինձ հարցնել մեծարգոյ ջէնտլմէնին՝ արդեօք տեղեակ է նա որ վերջին աշնան չալտարաւած էր 700 կալանաւորների արձակումն, իսկ չեռող նրանցից 500-ը վերստին բանտարկւած են տեղական պաշտօնեաների հրամանով. և արդեօք միջոցներ պիտի գործ դրւին, որ ալգպիսի զիպւածներ չկրկնւին այլ ես:

Սեօր էդ. Գրէյ.—Գա մի բողոքովին ուրիշ հարց է, և ինձ հարկաւոր կը լինի տեղեկութիւն հաւաքել:

Եթէ ուրեմն դեռ ևս անցեալ տարւոյ աշնանը յայտարարւած էր 700 բանտարկեալների արձակումն (Եթէ նոցանից 500-ը նորից ձեռքաւարեցին), ապա որքան մեծ պէտք է լինէր դեռ ևս այն ժամանակ բոլոր հայ բանտարկեալների թիւը, և որքան ու որքան պիտի աճած լինի այդ թիւը անցեալ աշնանից դէս, հայկական խնդրի յուզւած ամիսներում. և խնդիրը միայն ներկայ բողոքով բանտարկւածների թիւի մէջը չէ, այլ թէ որքան հողի հայերից առհասարակ բանտարկութեան ենթարկւած են եղել՝ արձակւածներ և ոչ-արձակւածներ միասին:

ՀԱՅ ԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Որքան է, ստիպոյն, յառաջացել հայկական խնդիրը? Հայկական խնդիրը, մենք պիտի կրկնենք, Սասունի կոտորածը քննելու և այս ու այն լանցաւորներին պատժելու մէջ չէ միայն. այլ այդ քննութիւնը, կատարւածի հրապարակ հանելը, պէտք է զայն նպաստելու հայկական խնդրի լուծման: Իսկ խնդիրը կայանում է տաճկա-հայկական նահանգներին ինքնավարութիւն տալու մէջ, այս կա՛մ այն չափով, բայց այնպէս, որ Սասունի պէս կոտորածները, ժողովրդի ահ ու սարսափի մէջ պահուելը, անիրաւ և մեծաքանակ ու սխտեմական բանտարկութիւնները հայի, իբր ազգութեան, իրաւացի պահանջների համար,—այն ամենը այլ ևս տեղի ունենալ չկարողանան:

Դեկտեմբերին Թիւրքիան, իրան տեսնելով կանգնած Եւրոպայի արդար զայրոյթի հանդէպ, Սասունից եկած լուրերի առիթով, խոստումն արաւ լրքա-հայկական երեք նահանգները միացնել մի

առանձին կառավարութեան ներքոյ, ինչ-ինչ ինքնավար իրաւունքներով: Լաւ իմանալով թէ Թիւրքիայի խոստումներին ինչ զին պիտի տրւի, Անգլիան չհանդստացաւ և շարունակեց իւր սկսած յուզման գործը: Թիւրքիան, իւր առաջին խոստումից մի ամիս յետոյ պաշտօնէն մի լուր թէ Սուլթանը Կարաթէօղլարի փաշային յանձնարարել է իրան մի ծրագիր ներկայացնելու Հայաստանի ինքնավարութեան: Բայց Անգլիան նաեւ այդ բանից ոչ միայն չհանգըստացաւ, այլ աւելի կատաղեց նոր ձեռք բերած հաւաստիքներով աչն զարհուրելի անցքերի մասին, որոնց հետքերը ծածկել էր ջանում թուրք կառավարութիւնը—մեծ յոյսեր դնելով իւր նշանակած Քենիչ Ֆանցնաժողովի վրայ: Ֆակտը սա է, որ ռեֆորմների իրագործումը—ահա քանի ամիսներ են անցել—մի քայլ առաջ չի գնացած. Բ. Դուռը շտապում է միայն նոր-նոր լուրեր պտղացնելով ռեֆորմների համար նշանակւած յանձնաժողովների մասին, ռեֆորմների, որ տաճիկ կառավարութիւնը երբէք իրաւորձել չի կամենալ առանց մեծամեծ ճնշումների մեծ պետութիւնների կողմից:

Թիւրքիան իւր այդ խաղերի մէջ խրախուսւած էր զգում Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և մանաւանդ Ռուսաստանի բռնած դիրքով, որոնք Անգլիայի ինքնավարութեան առաջարկները չէին պաշտպանում: Թիւրքիան նաեւ յոյս էր տածում թէ Անգլիան, միւս պետութիւնների սառնութեան հանդիպելով, ինքը բաց կը թողնի իւր առաջարկները: Բայց Անգլիան, նոյն իսկ իւր կառավարութեան բերանով, քանիցս խոստովանել է անհնարաւորութիւնը Հայաստանը առանց ռեֆորմների թողնել:

Անգլիան միայն աշխատում է Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի գործակցութիւնը ձեռք բերել, ինչպէս այդ երկուց Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրի օգնական սեօր Գրէյի՝ միտար Շէնին տւած պատասխանից պարլամէնտի մարտ 21-ի նիստում և մանաւանդ արտաքին գործերի մինիստր լորդ Կլամբերլէյի ընդարձակ ճառից, որ նա խօսեց մարտ 28-ին Անգլո-հայկական ընկերութեան ներկայացուցիչներին:

Ահա այդ կարեւոր տեսակցութեան հանգամանքները:

Մարտի 28-ին Լոնդոնում մի պատգամաւորութիւն ներկայա-

ցաւ անդլիա՛ն արտաքին զործերի մինիսոր լորդ Կիմբէրլէյն
հայոց հարցի առիթով:

Ատաղամաւորութեան կազմակերպողն էր Անդլօ-Հալիական ընկե-
րութիւնը: Նա բաղկացած էր բազմաթիւ անձերից, որոնց թւում
պարլամէնտի նշանաւոր անդամներ, անխոր թէ ազատամիտ և թէ
պահպանողական կուսակցութեան պատկանող, ինչպէս սըր Պիզ,
Չանինդ, Սմիտ, Շւան, զնդապետ Սէնդիս, զոկտոր Կլիֆորդ, Էր-
տոն, Ջորջ Սիտուէ, զանազան կրօնների և դաւանութեան ներկա-
յացուցիչներ, որոնց թւում հռչակաւոր կարգինալ Վոգանը, Ռո-
չեստերի եպիսկոպոսը, զանազան գիտնական հաստատութիւնների,
ուսումնական և բարեգործական ընկերութիւնների նախագահներ,
ինչպէս սըր Էդւարդ Ռոսսէլ, Վեսէլիցկից, զոկտոր Ռոջէրս և այլն:

Լորդ Կիմբէրլէյն՝ իր օգնական ստատուսէկրէտար Գրէյի հետ
միասին ընդունեց պատգամաւորութիւնը արտաքին զործերի մի-
նիստրութեան տան մէջ:

Անդլօ-Հալիական ընկերութեան նախագահ Ստիւէնսոնը, ներ-
կայացնելով պատգամաւորութիւնը և նրա անդամներին, մի երկար
ձառ խօսեց, որի մէջ յայտնեց, թէ այդպիսի մի պատգամաւորու-
թիւն, որ բաղկացած է զանազան քաղաքական կարծիքների և
կուսակցութիւնների, ինչպէս և ամեն տեսակ դաւանութիւնների և
ընկերական ամեն շրջանների ներկայացուցիչներից, այն մեծ առա-
ւելութիւնն ունի, որ պէտք է համոզէ ազնիւ լորդ մինիստրին և
թաղուհու կառավարութեանը, թէ ներկայումս այն հարցը, որի
մասին եկել է խօսելու պատգամաւորութիւնը, զբաղեցնում է ան-
խոր կերպով ամբողջ անգլիական հասարակական կարծիքը:

Այս տեսակ մի ազդեցիկ պատգամաւորութիւն, ասաց Ստիւէն-
սոնը, ոչ թէ նպատակ ունի շփոթութիւն պատճառել կառավարու-
թեան, այլ համոզել նրան, որ այժմ պէտք կայ աւելի եռանդուն
գործունէութեան և այլ ևս անկարելի է թոյլ տալ շարունակել
այն անտանելի կառավարութիւնը, որ հաստատուել է Հայաստանում
16 տարուց ի վեր:

Ապա Ստիւէնսոն երկար բացատրեց, թէ ինչ պատասխանա-
ւորութիւն է յանձն առել Անգլիան թէ միւս պետութիւնների
հետ միասին ընդհանրապէս, Բերլինի զաշնադրի հիման վրա, և թէ

առանձնապէս ինքն՝ Կիպրոսի պաշտօնագրով, և արծարծեց այն միտքը, թէ անգլիական կառավարութեան գործունէութիւնը պէտք է հիմնուած լինի ոչ թէ Բիթլիսի նահանգում պատահած ողբալի դէպքերի և Սասունի կոտորածի վրա, այլ այն բազմաթիւ դէպքերի վրա, որոնք կուտակուած են 16 տարիներէն ի վեր և որոնք արձանագրուած են հիւպատոսական զեկուցագրերի մէջ:

Շեշտելով այն հանգամանքը, որ Բ. Դուռը իր սովորութեան համեմատ աշխատում է ձգձգել զործը, Ստիւէնսոն աւելացրեց, որ անգլիական մամուլի արագ և եռանդուն գործունէութիւնը, որ կարողացաւ հիմնաւոր փաստեր հայթհայթել կառավարութեան, զօրեղ Ֆախո է տալիս կառավարութեան ձեռքը՝ գործել արագ և վճռական կերպով թիւրքերի վերաբերմամբ:

Գալով այն ռեֆորմներին, որոնք պէտք է մտցնեն Հայաստանում, Ստիւէնսոն հաղորդեց լորդ Կիմբերլէյին պատգամաւորութեան մշակած ծրագիրը, որ բաղկացած է 4 կէտերից և որը պարունակում է այն սկզբունքը և հիմքերը, որոնք ցոյց են տաւ Նուբար փաշայի ծրագրի և 1880 թ. սեպտեմբերի 7-ի հաւաքական յայտագրի մէջ:

Ստիւէնսոնից յետոյ խօսեցին կանոնիկոս Գոր, պրոֆէսոր Աբար Բոթ, զոկոտր Կլիֆորդ, կանոնիկոս Վելբէրֆորս, Եյտոն, սըր Ժորժ Սիուէլ, սըր Պիզ, Շւան, Չաննինգ և այլ շատերը:

Մինիստր լորդ Կիմբերլէյ պատասխանեց երկար և ընդարձակ ճառով որի մէջ հետեւեալ մտքերն արտայայտեց:

Ամենից առաջ անգլիական արտաքին գործերի մինիստրն աւելց, որ ջերմ կերպով համակրում է այդ տեսակ մի պատգամաւորութեան, բայց իր դիրքը թոյլ չէ տալիս իրան մանրամասն բացատրելու այդ համակրութեան հիմքը. այդ դիրքը և իր պատասխանատու պաշտօնը ստիպում են նրան, բացի գրանից, կշռել իր խօսքերը և չափաւոր լինել իր լեզուի մէջ:

Այդ առաջաբանից յետոյ, պատասխանելով անհնաբանեղի խօսած ճառերին և յարուցած հարցերին, նա զխաւարապէս կանգ առաւ երեք կէտերի վրա, այն է 1) ռեֆորմների անհրաժեշտութիւնը, 2) Թրանսիլայի և Ռուսաստանի գործակցութիւնը և 3) զործադրելի միջոցները:

Առաջին կէտի վերաբերմամբ նա ասեց, որ կառավարութիւնը ամեն միջոցներ ձեռք է առել, որ Սասունի քննութիւնը կատարելապէս եւրոպական և ոչ թուրքական քննութիւն լինի, այն է՝ լիակատար և արդար. այդ նպատակին հասնելը կարելի է ապահոված համարել, քանի որ քննիչ յանձնաժողովին մասնակցում են թաղուհու կառավարութեան, ինչպէս և երկու բարեկամ եւրոպական մեծ պետութիւնները — Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի պատուիրակները, որոնք առանձին առանձին և միմեանցից անկախ զեկուցադրեր կը ներկայացնեն:

«Սակայն ներկայումս ամենքին զբաղեցնող հարցը միայն Սասունի մասնաւոր զէպքը չէ, ասաց լորդ Կիմբերլէյ, այլ ինչպէս շատ իրաւացի նկատեց ճառախօսներից մինը, միտք Ստիւէնսոնը, գլխաւոր նպատակը պէտք է լինի ապահովել հայերի կեանքը, ստացւածքը, կրօնը և պատիւը: Խնդիրը միայն նրանում չէ, թէ պէտք է պատժել դադանութիւնների հեղինակներին, այլ ինչպէս անել, որ այդ դադանութիւնները այլ ևս չկրկնեն և առհասարակ մի մշտական դարման դանդախ Միակ դարմանը բէֆորմներ մտցնեն է, բայց այդ հարցը շրջապատւած է դժւար պարագաներով:

«Թէև, — շարունակեց Կիմբերլէյ, մեր զեպանը սըր Ֆիլիպ Կէրրին հաւաստացնում է մեզ, որ իր ընկերները, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի զեպանները, կոտարելապէս համոզւած են բէֆորմների անհրաժեշտութեան մէջ և, հարկը պահանջած ժամանակ, նրանք նոյնչափ ջերմ և անկեղծ կերպով կ'օգնեն, ինչպէս օգնեցին Մուշի քննութեան գործում, բայց բէֆորմների իրադրման հարցում գլխաւոր դժւարութիւնը պէտք է նկատել այն, որ Հայաստան ասելով չպէտք է հասկանալ մի երկիր, որ բնակւած է բացարձակապէս հայերով: Ոչ, նա ասիական Թիւրքիայի մի մասն է, որ սովորաբար կոչւում է Հայաստան, որտեղ մեծ թւով հայեր կան և շատ տեղերում խիտ կերպով բնակւած են. սակայն այդտեղ կայ և մի մեծ մահմետական աղգաբնակութիւն, որը մի քանի նահանգներում մեծամասնութիւն է կազմում: Կան նոյնպէս և շատ հայկական համայնքներ, ցրւած թիւրքաց կայսրութեան ասիական մասի զանազան տեղերում և, թէև շատ էլ բազմաթիւ չեն, բայց նրանք նոյնպէս արժանի են համակրութեան և չպէտք է անտես առնւեն:

Ներկրորդ կէտի չերաբերմամբ Կիմբերլէյ յայտնեց, թէ «զըլ-
խաւոր նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ Ռու-
սաստանի և Ֆրանսիացի զործակցութիւնը և նրանց հետ համերաշխ
գործել, քանի որ նրանք ևս անմիջական կերպով շահ ունեն արև-
ելեան խնդրում. նոյնպէս ի նկատի պէտք է ունենալ Բերլինի զաշ-
նագիրը ստորագրող միւս պետութիւնների կարծիքը: Այ՛ մի կաս-
կած չկայ, որ այդ պետութիւններն ևս չեն խնայի իրանց զոր-
ծակցութիւնը, երբ ժամանակը հասնի: Գալով Ռուսաստանին և Ֆրան-
սիային, նրանք արդէն խոր կերպով համոզւած են, որ վստահաւոր
է անփոփոխ թողնել երկրի այժմեան վիճակը և որ պէտք է մի
ազդու դարման գտնել չարիքի դէմ:

Քննչ վերաբերում է հիւպատոսական ղեկուցադրերի հրատա-
րակելուն, այժմ այդ անցարմար է անել և պէտք է սպասել, մինչև
քննութիւնը վերջանայ, որովհետև նրանց հրատարակութիւնը ներ-
կայ պարագաներում կարող է վնասել զործին»: Գալով վերջին և
ամենաէական հարցին — միջոցների զործադրութեան — լորդ
Կիմբերլէյ յայտնեց, որ պէտք է բոլորը համոզւած լինեն և հաւա-
տան, որ կառավարութիւնը ամենայն ուշադրութեամբ և լրջու-
թեամբ կը քննի և կը լսի առաջարկելի միջոցները և, երբ ժամա-
նակը հասնի, նա անպատրաստ և ձեռնունայն չի լինի:

Այժմ ղեռ անհնարին է յատուկ և որոշ միջոցներ առաջար-
կել. մի բան միայն պարզ է, այդ այն է, որ սուլթանի հպատակ-
ների մեծ մասը դժգոհ են յուր կառավարութիւնից և մինչև այն
աստիճան, որ ստիպւած են յեղափոխական մտքեր սնուցանել:
Պէտք է ամեն կերպ աշխատել, որ հայ ժողովուրդը ազնիւ և ար-
դար կերպով կառավարւի, և այն ժամանակ նա, թշնամու փոխա-
րէն, նրա նեցուկը կը դառնայ:

«Ժողովուրդը այժմն շատ իրաւացի պատճառներ ունի դժգոհ
լինելու, ուստի թէ սուլթանի և թէ Ներսիսի շահերը պահան-
ջում են, որ վստթար վարչութիւնը և կառավարութիւնը արմա-
տախիլ լինի և ահա պէտք է զործ դնել արմատախիլ անող իրա-
կան միջոցներ: Այդ ուղղութեամբ և կը գործի անգլիական կառա-
վարութիւնը. միւս պետութիւններից ոչ մինը մտադիր չէ սուր
կերպարանք տալ արևելեան հարցին, իսկ այդ նպատակին հասնե-

լու համար անհրաժեշտ է մի իրական դարման գտնել Թիւրքիայի այժմեան վատթար վարչութեան վերջ դնելու համար: Մեծ յոյս կայ, որ գործը աջողութեամբ կը պսակւի»:

Անգլիայի հաստատակամութեանը հայկական խնդրում նպաստում են Սասունի կոտորածի այն մանրամասնութիւնները, որ յայտնեցին անգլիական մամուլի մէջ, մանրամասնութիւններ, որոնք պէտք է ազդէին նաեւ այլ պետութիւնների վրայ: Եւ իրօք, Պոլսից հաղորդեցին ապրիլի 5-ին Դէյլի Նիւսին հետեւեալը. «Որպէս երեւում է, երեք (անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական) պետութիւնների դեսպանները փոխադարձ համաձայնութեամբ յանձնարարեցին սըր Ֆիլիպպ Կերրիին խօսել սուլթանի հետ հայկական խնդրի վերաբերեալ և գլխավորապէս, ի հարկէ, ռեֆորմների ծրագրի մասին: Միւս դեսպանութիւնների մէջ նկատոււմ է մեծ փոփոխութիւն իրանց վերաբերմունքի մէջ դէպի հայկական խնդրը վերջին շորս թէ հինգ շաբաթներում: Ոչ ոքի համար դաշանիք չէ, որ բոլոր դեսպանութիւնները ստացել են ուղղակի կամ կողմնակի տեղեկութիւններ, որ Հայաստանում անօրինակ սարսափներ են կատարել: Եւ հէնց այդ պատճառով ներկայումս բոլոր մնացեալ զիւանդէաները միացել են Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների հետ հայկական խնդրում»:

Այս տողերը գրելու ժամանակ, իբր վերջնագոյն զարգացման աստիճան հայկական խնդրում՝ կարող ենք հաղորդել զիտաւորութեան մասին՝ Պոլսում զումարել եւրոպական մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից բաղկացած մի կոնֆերենցիա, որի գլուխ գալուն դէմ, սակայն, ամեն ջանք գործ է դնում Թիւրքիան:

ԱԻՆՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ:

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ս Ե Ի Ե Ա Ն Ի

Նկող տարւալ թատրոնի խնդիրը.—Ներկայացումներ և դերասանական ճանապարհորդութիւններ.—Փատերասէրների ներկայացումների առթիւ.—«НОВОСТЯ» լրագրի մի լուրը.—

Նկաւ դարունը, դարնան պիտի լաջորդեն ամառն ու աշուն, և հալ թատրոնի ապագայի խնդիրը դարձեալ պիտի մնալ անորոշ: Ո՞ւմ պարտքն է հալ թատրոնի մասին մտածելը... Մամուլի, որ, շատ չնչին բացառութեամբ, մինչև անգամ հազիւ է հետաքրքրուում նրա գոյութիւնով, ինտէլիգէնցիալի, որի մի մասը անտարբեր է և արհամարող, իսկ միւս մասը պահանջում է (կամ աւելի ճիշտ է ասել՝ պալման է դնում) թատրոն լաճախելու համար անպատճառ բեմի վերալ դուրս բերել Աղամեանների, Հրաչեանների, Ասողիկների և Գարաքաշեանների:

Մամուլի մեծամասնութեան անտարբերութիւնը թատրոնի մասին իսկապէս դատաւարտելի է: Մամուլը մեղանում արդէն զրաւած ունէ իւր պատշաճաւոր տեղը, և հասարակութեան բոլոր դասակարգերը համարեա միշտ սուղնորդում են նրա ներշնչումներով: Այս ալսպէս լինելուց չեղող իրաւունք ունէինք պարբերական մամուլի ուշադրութիւնը դարձնելու հալ թատրոնի վերալ, մի հիմնարկութեան՝ որ տասնեակ տարիների ալ խառնք է կու տուել, որի համար թափուել են աջակի ջանք ու քրտինք և որ իւր գոյութեան ընթացքում սպառել է քանի թանգազին կեանքեր:

Անտարբեր ինտէլիգէնցիալի մասին չարժէ անգամ խօսել, նրանք հալութեան խորթ որդիքն են, իսկ միւս մասը, որ քիչ թէ շատ ցոյց է տալիս թէ ինքը հետաքրքրուում է իւր կեանքի առօրեալ խնդիրներով, աչտեսակ պահանջներ ունէ թատրոնից՝ որին 20—30 տարուց լետոյ էլ դուար թէ կարողանալ բաւականութիւն տալ:

Թատրոնը աչտպիսի հիմնարկութիւններից է, որի գոյութիւնը պահպանելու համար հարկաւոր են բազմատեսակ ուժեր, որոնց մէկն ու մէկի բացակաւթեամբ գործը կը տուժէ: Նորան գործակիցներ են հարկաւոր նիւթականը ապահովելու համար, հարկաւոր են աճճեր թատրոնի կենսական սնունդի, ուշադրաւորի խնամքով պատրաստութեան համար, հարկաւոր են անձեր բեմի զեղադիտական (էսթէտիկական) մասին հրկեւ համար, և ալին: Նիկատի ունենալով ալս բոլորը, մենք կարծում ենք իւրաքանչիւր թատրոնի բարեկամ չպիտի զլանալ իւր աջակցութիւնը ալք համակրելի հիմնարկութեան ներկելու, իսկ թատրոնի վերակազմու-

թեան մասին մտածելը, կարծում ենք, պատկանում է դերասաններին, եթէ միայն նրանք մի կողմ թողնեն իրանց անձնական հո-ը և կոպէկի հաշիւները հաշ թաւորոնին մասամբ ղոհելու քաջութիւնն ունենան. ալդ է պահանջում թաւորոնի օգուտը. ալդ է պահանջում իրանց շահը: Սրանով հանդերձ ցաւով վիշում ենք անցեալ տարւաշ ընկերական պայմաններով ներկայացումներ տալու գեղեցիկ մտքի չիրագործւելը, որի պատճառը մի-երկու դերասանի «եմն» էր, որից տուժեց թաւորոնը ի վնաս նոյն ալդ դերասանների: Անք կրկնում ենք՝ դերասաններին մնում է համա-խմբել, զօրեղացնել խումբը և միացած ուժերով դործի ձեռնարկել, խոկ հասարակութեան հասկացող անդամները, չենք կասկածում որ, թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս կ'աջակցեն դործի լաջողութեան:

Այս խնդրին մենք կրկին կը վերադառնանք միւս անգամ:

Մեծ պատաշ ընթացքում խաղացեց «Մեծապատիւ մուրացկաններ» բաւականին թուլ անսամբլով. 'ի դէպ, պէտք է վիշել, որ ալդ պիւսի ներկայացումը պահանջում է լաւ անսամբլ, քանի որ բոլոր գործող ան-ձերից իւրաքանչիւրը իրանից ներկայացնում է մէկ մէկ որոշ տիպ: Իսկ պ. Վրոյրի ներկայացնելիք Մոլիէրի «Ագահ»-ը չկալացաւ, ինչպէս չպատարւած էր լրագիրներում, խմբի մի քանի անդամների մէջ պա-տահած գժտութեան պատճառաւ: 5—6 հոգուց բաղկացած դերասանական խումբ և դարձեալ կռիւ և դարձեալ գժտութիւն...:

Մեծ պատաշ ընթացքում ուղևորեց պ. Պետրոսեան միացնակ Բա-թում և Բագու և տեց մի մի ներկայացումն: Իսկ Ջատիկի աօներին պ. պ. Սարգսեան և Վրոյր Բագում խաղացին Պարոնեանի «Բաղդասար աղ-բար»-ը: Մօտ օրերումս պ. Պետրոսեան մի քանի ընկերներով ուղևորւել է նրան՝ ներկայացումներ տալու:

Վերջին ժամանակներում, երբ ընդհատւած են կանոնաւոր դերա-սանական կազմակերպւած խմբի ներկայացումները, մասնաւոր ձգտումն կա թատերաւէրներին մէջ բեմ դուրս գալու լատկապէս բարեգործական նպատակով տրուող ներկայացումներին. ալդ պատճառով էլ իրաւացի տըր-տունջ է լալտնում դերասաններին չըջաններում, որ, սիրողների բեմ դուրս գալով իրանց բոլորովին անտես են առնում, քանի որ իրանք, չարունակ բեմին, ծառայելով, ամենաշն իրաւունքով պէտք է դոնէ մի ջնչին վար-ձատրուելին սպասէին նոյն բեմից. և մեր թատերասէրները իրանց բարեգ. ընկերութեան, հալունաց, և ալ բարենպաստակ հիմնարկութիւններին նպաստելու եռանդից բորբոքւելիս, չպէտք է մոռանան և ալ մի քանի դերասաններին, որոնց պաշտօնը իրանք կատարելով խլում են նրանց ստանալու վարձատրութիւնը և ծառայելով մի բարենպաստակ դործի, միւս կողմից անգիտակցաբար մլաստում են մի հիմնարկութեան, որ իւր

կարգին ևս պէտք ունէ օգնութեան, իսկ նորա պաշտօնեաները՝ վարձատրութեան:

Մեր թատերասէրները որքան կամենան թող բեմի վրայ ցոյց տան իրանց շնորհքը և ընդունակութիւնները, բայց մի և նոյն ժամանակ դերասաններին էլ անտես չառնելու չափ իրաւախօս լինեն:

Մարտ ամսի սկիզբներին Պետերբուրգի լաւտնի «НОВОСТИ» թերթում մի լուր հրատարակեց, որը, հաջ թատրոնական դործին հետամուտ եզողների շրջաններում, չափազանցութիւն արած չենք լինի, եթէ ասենք՝ զարույթ պատճառեց: Այդ լուրի մասին մեր թերթերից և ոչ մինը, մինչև անգամ նրանք, որոնք «գեղարւեստ», «թատրոն», «երաժշտութիւն» և այլ վերնագիրներով բաժիններ ունեն, չգիտենք ինչ պատճառով կատարեալ լռութիւն պահպանեցին: Յիշեալ ուսում թերթը հաղորդում է որ պ. Աբէլեան Պետերբուրգում ներկայացրել է Ջիախովէտտի «Քաղաքական մահ կամ ոճրագործի ընտանիքը» դրաման, որի մէջ պ. Աբէլեանը կատարել է «Կորրագո»-ի դերը: Ապա լրատուն համեմատութեան է դնում Աբէլեանի դերակատարութիւնը հանգուցեալ Ադամեանի հետ և առաջինի խաղը անհամեմատ բարձր գտնում Ադամեանից, վերջինիս անւանելով «Սալւինիի և Ռոսսիի ընդօրինակող»: Մինչդէռ ժամանակ լրատուն ցատում է որ պ. Աբէլեանի ներկայացմանը շատ քիչ հաւեր ներկայ են գտնւել, և այլն:

Մենք, աւելորդ համարելով հանդերձ այդ անհեթեթ լուրի ամեն մի տողը հերքել, անուամենայնիւ հրաւիրում ենք լիչեալ լրագրի խմբագրութեան՝ որ թերթէ իւր լրագրի 12 տարի առաջ հռչակաւոր հաջողութեան մասին լաւտնի բէցէնդէնտ Չուլիօի գրածները, և համեմատեալ ան ժամանակաւ իւր գովեստները ալժմեան համեմատութեան հետ: Փառք Աստուծոյ, թիֆլիսեցիք տեսան հանգուցեալ Ադամեանի Կորրագոն մի քանի անգամներ, տեսան և անցեալ տարի պ. Աբէլեանին մինչոյն դերում, բայց համեմատութիւններ անել Ադամեանի նման հանճարի և պ. Աբէլեանի մէջ, նշանակում է զուրկ լինել բոլորովին գեղարդիական ճաշակից, և նոյն իսկ վիրաւորել իրան, պ. Աբէլեանին, որ ինքը, լինելով մի ժամանակ հանգուցեալ Ադամեանի հետ մինչոյն խմբում, անշուշտ կը խոստափի այդ օրինակ համեմատութիւններից և կը ճանաչէ իւր համեստ տեղը: Կրկնում ենք «НОВОСТИ» լրագրի լրատուին շատերի ասածը, որ նա իւր այդ լուրով վիրաւորել և կատարեալ «արջի ծառայութիւն» է մատուցել պ. Աբէլեանին: Մենք ուրացողներից չենք պ. Աբէլեանի ընդունակութիւնը և աշխատասիրութիւնը, բայց հեռու ենք համեմատութիւններ անելուց:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ձին-եապոնական պատերազմի վերջը՝ Սիմոնոտեկի հաշտութեան դաշնը՝
Հալկական խնդիրը՝ Բիսմարկի ջօրելեանը:

Նապոնիայի կողմից Չինաստանին յայտարարւած պատերազմը վերջացաւ Սիմոնոտեկում ստորագրւած հաշտութեան դաշնով, որի մասին հաղորդեց հեռագիրը ներկայ ապրիլի 5-ին: Նապոնիան դուրս եկաւ այդ պատերազմից յաղթանակով, և այնքան փայլուն, այնքան վճռողական յաղթանակով, ինչպիսին պատերազմի սկզբում ոչ ոք չէր գուշակած: Նապոնիայի զէնքի գերազանցութիւնը, ճիշդ է, յայտնի եղաւ դեռ առաջին պատերազմական զործողութիւններէից. բայց որ Չինաստանը այդ աւտիճանի անզօր պիտի հանդիսանար գէթ դիմադրութեան համար իւր սեփական հողի վրայ—ահա այդ է, որ նոր պարզւեց: Զորս հարիւր միլիոն բնակիչ ունեցող Չինաստանը ստիպւած եղաւ, եօթ. ամիս պատերազմից յետոյ, հաշտութիւն խնդրել և ընդունել որ և է երեսուն միլիոն բնակիչ ունեցող բայց անհամեմատ աւելի լուսաւոր հակառակորդ երկրի թեւադրած պայմանները:

Հաշտութեան պայմանները սոքա են, որքան առ այժմ յայտնի է. 200 միլիոն տաէլ, որ ասել է մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիարդ Ֆրանկ, պատերազմական վարձատրութիւն. Կորէան յայտարարուած է անկախ թաղաւորութիւն. Ֆորմոզա կղզին Չինաստանը տալիս է Նապոնիային առ միշտ. տրւում է Նապոնիային նաեւ Լիաթոնգի թերակղզու հարաւային մասը (այդ երկիրը սեպի պէս մտնում է Չինաստանի և Կորէայի մէջ տեղը). եապոնացիների առևտուրի համար բացուած են Չինաստանի հինգ նաւահանգիստները, որոնց թւում նաև Չինաստանի մայրաքաղաք Պեկինի նաւահանգիստը. ամբողջ

Չինաստանում հասկանալի իրաւունք են ձեռք բերում հիմնական քաղաքացիական իրաւունքները և զբաղւել այլ արդիւնաբերութիւններով:

Դոքա են հաշտութեան պայմանները: Դոքա մէջ կարեւորագոյններն են Լիաթոնզի թերակղզու մի մասի նւաճումը և ալաւաւորի և արդիւնագործութեան վերաբերեալ կէտերը: Լիաթոնզի թերակղզին նւաճելով՝ Յապոնիան ոտք է դնում Ասիայի ցամաքի վրայ. իսկ դա ունի ահադին պատերազմական և հետևապէս քաղաքական նշանակութիւն. դորանով Յապոնիան ձեռք է բերում քաղաքական ազդեցութիւն Չինաստանի և մանաւանդ Կորէայի վրայ, որ հարեան է Ռուսաստանին. իսկ միւս պայմանի միջոցով՝ Յապոնիան սպառնում է Եւրոպային և Ռուսաստանին՝ Չինաստանի շուկայից դուրս վաճառել եսկայական ապրանքները, փոխարինելով նոցա եսկայականով, քանի որ Յապոնիան ընդունակ է, որպէս պնդում են, նոյնքան կատարեալ ապրանքներ պատրաստելու որպէս Եւրոպան:

Սիմոնոսէկի հաշտութեան դաշնագրով մանաւանդ իրան վնասւած է համարում Ռուսիան, որի ահադին ձեռնարկութիւնը՝ Սիբիրի հսկայական երկաթուղին՝ պիտի սնուցէր Ռուսիայի և Չինաստանի մէջ եղած և լինելիք առևտրով և Եւրոպայի տրանզիտ ապրանքների փոխադրութիւնով: Այժմ, երբ Ռուսիայի և Եւրոպայի առևտրի տեղը Չինաստանի ընդարձակ շուկայում հաւանականօրէն Յապոնիան պիտի բռնէ՝ Սիբիրի մեծածախս երկաթուղին բնականաբար կորցնում է իւր ենթադրած արժէքը թէ Ռուսիայի և թէ Եւրոպայի համար, (այդ երկաթուղին դեռ պատրաստ չէ, բայց առիտութիւնները սկսած են):

Բացի դորանից, իւր տարած չաղթութիւնով և իբր հետևանք Սիմոնոսէկի հաշտութեան դաշնագրի՝ Յապոնիան այժմեանից ներկայանում է որպէս ծագող արեգակ Ասիայի հորիզոնում, իբր առաջնակարգ մրցող ոյժ մանաւանդ Ռուսիայի և Անգլիայի հետ՝ Ասիայի քաղաքական դործերում:

Դոցանից, սակայն, Անգլիան, լաւ կշռելով իւր օգուտն ու վնասը, տրտունջ չի յայտնում Սիմոնոսէկի հաշտութիւնից և ոչ էլ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները. մինչդեռ Ռուսիան, Ֆրանսիան, որպէս նաև Գերմանիան, որոնք նոյնպէս առև-

տրական շահեր ունին Ձինաստանում, բողոքում են և պահանջում Սիմոնոսէկի հաշտութեան դաշնի մէջ որոշ փոփոխութիւններ:

Բայց խնդիրը նոր ծագած լինելով՝ այդ մասին աւելի որոշ քան հաղորդել անկարող ենք: Մինչ մի ամիս պետութիւնների պահանջները աւելի կ'որոշւեն:

Ձին-եապոնական դործերի մէջ ցոյց աւած անհամերաշխութիւնը Անգլիայի մի կողմից, և Ռուսիայի ու Ֆրանսիայի մէջ միւս կողմից, — վախենալու է որ իւր ազդեցութիւնը անէ նաև հայկական խնդրի ընթացքի վրայ: Ինչպէս յայտնի է, Անգլիան ջանքեր է անում հայկական խնդրի մէջ ձեռք բերել Ռուսիայի և Ֆրանսիայի աջակցութիւնը, ինչպէս որ այդ երեք պետութիւններն են որ ներկայացուցիչներ ունին Սասունի կոտորածի համար նշանակւած քննիչ յանձնաժողովի մէջ: Անհամերաշխութիւնը մի կարևոր խնդրի մէջ, ինչպիսին չին-եապոնական դործերն են, իւր անդրադարձումը կարող է ունենալ նաև մի այլ կարևոր խնդրի մէջ, ինչպիսին է հայկական նահանգների ինքնավարութեան խնդիրը, որի մէջ Ռուսիայի աջակցութիւնը Անգլիային շատ կարևոր է: Բարեբախտաբար Անգլիան չին-եապոնական խնդրում Եապոնիայի հետ հաշտ լինելու ձևն է բանեցնում, այլապէս թէ կառավարութիւնը և թէ հասարակաց կարծիքը Անգլիայում ստիպած կը լինի հայկական խնդրի լուծումը աւելի հեռւոր ապագային թողնել: Իսկ այդ հանգամանքը — բաղդաւոր հանգամանք պիտի համարել:

Ոչ ամեն քաղաքական գործիչի յօբելեանի տօնելը — քաղաքական կարևորութիւն ներկայացնելու ոչոն ունի: Այդ բացառութիւնների թւին պատկանում է Բիսմարկի ծննդեան 80-ամեակի տօնումը մարտի 21-ին: Բիսմարկի յօբելեանի խնդրին մասնակից եղաւ ամբողջ Գերմանիան — թէ կառավարութիւններ և թէ ժողովուրդ — որը դրական և որը բացասական մոքով: Բացասական ղիւրք բռնողների մէջ կարևորագոյնն էր Գերմանիայի կայսերութեան պարլամէնտը, թէև միայն մինչ քսան ձայն մեծամասնութեամբ վճռեց, որ պարլամէնտը չմասնակցի յօբելեանին: Այդ մեծամասնութիւնը կազմւեց

գլխաւորապէս կղերական կուսակցութեան պատճառով, բայց նաև սոցիալիստ կուսակցութիւնով, լեհացիներով և այլն: Եւ այնու ամէնայնիւ Բիսմարկի յօբէլեանը համա-գերմանական կերպարանք ընդունեց այն ջերմ մասնակցութեան պատճառով, որ ցոյց տւին գերմանական պետութիւնները՝ կայսեր գլխաւորութեամբ, և ազդի մի սուար մասը: Վայսըրը սակայն աւելի հեռուն գնաց՝ հանդէսին տալով զինւորական կերպարանք, և մինչև իսկ ցոյց անելով Ֆրանսիայի դէմ:

Պարլամէնտի բացասական քւէն Բիսմարկի յօբէլեանին մասնակցելու մասին տեղիք տւեց շատերին մտածելու թէ իբր ժամանակակից Գերմանիան չորանով դատապարտեց Բիսմարկի ներքին քաղաքականութիւնը՝ նորա մինիստր եղած ժամանակ: Սխալ եզրակացութիւն: Իւր մեծ գծերով Բիսմարկի նաև ներքին քաղաքականութիւնը կենդանի է այժմ այնպէս, որպէս և առաջ էր:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ: Հաշվական խնդրին նվիրած մեր լողածի պատճառով, որ բռնում է 75 էջ, ներկալ տետրը ևս շատ ստուարացաւ, պարունակելով 210 էջ. աղնալս որ լուսնարից դէս՝ մինչ ներկալ համարը «Մուրճ»-ը տեւց ճիշտ ալնքան, որքան պիտի տրէր չորս համարներում: Որպէս զի ալդ հանդամանքը չաղդի լաջորդ տետրերի լոյս տեսնելու ժամանակի վրալ, մենք վճռեցինք ներկալ սաւար տետրը լոյս ընծալել իբր մարտ-ապրիլի համար (№ 3—4), և ալդպիտով հնարաւորութիւն ձեռք բերել մալիսի տետրը վաղօրօք հրատարակել: Ալդ կերպ միալն դէմն կ'առնուի ալն ոչ ցանկալի երեւթիւն, որ սովորական էր դառել վերջին երեք տարիները, երբ մի որ և է ամուալ տետրը լաճալս լոյս էր տեսնում լաջորդ ամսին: Ալժմ, երբ ապրիլի համարը լոյս է տեսնում արդէն ապրիլի 20-ին, հնար կալ մալիսինը լոյս ընծալել մալիսին, լուսիսինը՝ լուսիսին, մինչդեռ եթէ առաջալ կարգով դնար դործը՝ ամեն համարի լաջորդ ամիս ընկնելը հաւ ապաղապում կանոն կը դառնար, որ, սակալն, ցանկալի է:

ՎԵՐԶԱՅՈՎ ԶՕԳԻԱՄՆՆԵՐ: «Մուրճ»-ի ներկալ համարում վերջանում են նախկին համարներում սկսած մի շարք գրածքներ—Վեօթէի «Հերման և Դորոթէան», Շանթի «Նրաղ օրեր» և Տէր-Միրաքեանի «Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ուսուցման գործում»:

«Հերման և Դորոթէան» մի վէպ է, որի մէջ, ինչպէս ընթերցողները նկատած կը լինեն, տիեզերահռչակ գերմանացի բանաստեղծ Վեօթէն (ծն. 1749, † 1832) տիպալներ է դուրս բերում ալն անձերի, որոնք դեր են կատարում փոխադարձ սիրով վրալ հիմնած և խեղացի ամուսնութեան մէջ, ուր ամէն մի գործող անձը մի-մի բարոյական կատարելատիպ է դուրս բերած: Պա, կարելի է ասել, ամուսնական իմաստութեան մի գիրք է: Ալդ վէպը մէկն է Վեօթէի ամենալալտնի գործքերից, գրած 1797, իւր տեղծագործութեան երկրորդ (դասական և իդէալական) շրջանում. նա թարգմանած է բոլոր քաղաքակրթ ալդերի լեղուներով:

Իւր «Երազ օրերում» Շանթը արտադատուում է իւր մի եղակի դրող մեր մէջ, որը զիտէ սիրոյ արտադատութիւնների ամենանուրբ ելեէջները գեղարուեստորէն վերարտադրել: Իւր ալ վիպի մէջ Շանթը մնում է աչն, ինչ նա է իւր ոտանաւոր բանաստեղծութիւնների մէջ— սիրոյ երգիչ, նոյն իսկ և մանաւանդ երբ աչք սէրը պատրանքների աշխարհումն է (համեմատէք Շանթի առաջին ոտանաւորը «Մուրճ»-ի մէջ, 1894 № 4 «Ըս պատրանք սիրեցի»): Աչք վէպը իւր վրա ուշադրութիւն է դարձնում նաև իւր լեզուով, որը որքան բնական է նոյնքան էլ ճոխ է, մի ճոխութիւն, որին զբէթէ անսովոր է ռուսահայ ընթերցողը:

Յ. Տէր-Միրաքեանի լօղածը «Քաղաքակրթութեան ստորձանները ստուգման գործում» մի լուրջ փորձ է՝ մատնանիչ լինելու հալոց պատմութեան աչն շրջանների վրա, որոնք ցոյց են տալիս հալոց ազգի քաղաքակրթութեան շրջանները և որոնց չափորդականութեանը պիտի համապատասխանի նաև մանկան դպրոցական կրթութիւնը, աչնպէս որ մանուկը դպրոցական կեանքում անցնի նման շրջանների միջով, ինչպէս որ անցել է մարդկութիւնը:

ՍԱՍՈՒՆԻ ՔԱՐՏԵՂԸ: Մենք ստացանք «Մուրճ»-ի ներկա համարում չարունակող «Սասուն» լօղածի հեղինակ պ. Սէլանից մի քարտէղ Սասունի ալրած և քանդած մասի, ուր առանձին զժամ են նաև Անտօք լեռը, Ղեզի գլխում Զրոֆըռ քար լեռը և Ծովասարի Սասնոյ բերդի կամ Քաղքիկի ուրաւգիծը: Մենք մտադիր ենք ալ քարտէղը հրատարակել լատուկ բաժանորդագրութեամբ հալթալթելիք միջոցներով, «Մուրճ»-ի բաժանորդների համար 28 կոպէկ (պոստի մարկաներով), իսկ ոչբաժանորդների համար՝ 56 կոպէկ, որ կարելի է ուղարկել նոյնպէս պոստի մարկաներով:

Պր. Սէլանը եղած է Սասուն 1887—1888 թականներին, ինքն անձամբ շրջած է երկրի մի մասը, լինելով, ինչպէս տեղեկացած ենք, ուսուցիչ Սէմալ գիւղում:

Յիշեալ քարտէղը մեծադիր է, չափսն է 42×32 սանտիմէտր:

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻՍՈՍԸ: Վհափաւը, ինչպէս տեսել էինք «Մուրճ» № 2-դ փետրարի 25-ին, ուղեւորեց Նոր-Նախիջևան, ուղեկցութեամբ աչք քաղաքից եկած լատուկ պատգամաւորութեան, ալ քաղաքի կողմից պատրաստած արտակարգ զնայքով: Փետր. 26-ին հասաւ Ռոստով, որի երկաթուղային կապարանում դիմաւորեցին Վհափաւին մարմնաւոր իշխանութեան ներկայացուցիչները, Նոր-Նախիջևանի, Տաղանրոգի և ալ հասարակութիւնների ներկայա-

ցուցիչները: Ուստովից, բազմաթիւ կառքերի ու ձիաւորների ուղեկցութեամբ, Վեհափառը ուղևորւեց Նոր-Նախիջևան: Քաղաքը դարձաւ հրդարակներով, խանութները վաղկած էին: Վեհ. Հալրապետը իջաւ ու Լուսաւորիչ եկեղեցին, ուր աղօթելուց լետու, դիմեց պ. Կրասիլնիկեանի տունը, որ պատրաստած էր Վեհի բնակութեան համար: Գիշերը հրաւառութիւն տեղի ունեցաւ, ժողովրդի ոգևորութիւնը աճեցաւ:

Մարտի 8-ին Վեհափառի ուղեկիցներից վախճանեց Երևանի թեմի փոխանորդ Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեան, որը նկատւած էր որպէս Վեհ. Կաթողիկոսի մերձաւորագոյն անձը:

Ապրիլի 9-ին Վեհափառը ճաշի էր հրաւիրել Նոր-Նախիջևանի հասարակութիւնից մինչ հարիւր հոգի, որոնց մէջ էր և պատւաւոր հիւր նկարիչ Յովհ. Ալվազովսկի: Վեհափառը պարպեց բաժակներ Խուսայ Կալուսի և ապա պ. Ալվազովսկու կենաց. Վեհափառի թողտուութեամբ, քաղաքապետի պ. Բալաբանեան, ճաշի ժամանակ (մինչդեռ Կաթողիկոսը մի ալ սենեակ հանդուսնաւոր էր դնացած) հաւաքեց հանգանակութեամբ 20.000 ռուբլի, որ տրեց ի բարեհաճ տնօրինութիւն Նորին Վեհափառութեան: Կաթողիկոսը խօսեց, որ վերաբերմունք ունէր հալ զաղթականներին և Սասունի կոտորածին:

ՇԱՄԱԽՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ պաշտօնապէս հաստատւած է Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեան, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանի տեղ:

ՍԵՆԱՏՈՐ Ա. Ֆ. ԿՈՆԻ Ներկայումս Կովկասումն է, մեր երկրի դատաստանական հաստատութիւնները վերաքննելու համար:

ԱՆՅԱԹՈՒՂԹ ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻՆ, Ներքին գործոց նախարարութիւնը հնարաւոր է դառնալ, իբր բացառութիւն ընդհանուր օրէնքից արտասահմանեան անցաթղթերի մասին՝ թուլատրել տեղական նահանգապետներին անցաթղթի տալ ալն հալ-լուսաւորչական ոչ եպիսկոպոսական աստիճանի հեղուրականներին, որոնք Ս. ԼՂմիածնի սինոդի կողմից կը նշանակեն արտասահմանում հոգևոր պաշտօնների համար, միալն թէ ամեն անգամ անցաղիր տալիս՝ նահանգապետները ալն մասին չալտեն ի տեղեկութիւն օտար դաւանութիւնների ղեպարտամնտին և Կովկասի գլխաւոր վարչութեան:

ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՎԵՐԱՅ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՖՈՆԴԻՆ: Հալերի օրինակից զրգւած վրացիք ևս դիտաւորութիւն են լղացած գրականական ֆոնդ հիմնելու և արղէն իսկ մշակած են կանոնադրութեան ծրաղիր՝ կառավարութեանը ներկայացնելու համար:

Հալոց գրականական ֆոնդի ծրագիրը, որպէս չալտնի է մեր

ընթերցողներին, արդէն մշակած է և նորա վերջնական խմբագրութիւնը նախապատրաստական ժողովի կողմից լանձնւած է ամսագրիս խմբագրին, որը և պիտի ներկայացնի կառավարութեանը ի հաստատութիւն: Բայց մեր հաշ հասարակութեան ամօթալի անտարբերութեան պատճառով՝ ոչ միայն չեն հողացում լինելիք անհրաժեշտ ծախքերը, այլ չեն ծածկւած նոյն իսկ ալն ծախքերը, որ արդէն եղած են և որոնց մասին թէ վերջին ժողովներում և թէ ամսագրիս էջերում չափնւած է: Յաշտում ենք, որ եղած ծախքը ծածկելու համար ոտացւած է մինչ ալժմ 27 ո. 50 կ. (տես Մուրճ 1894 № 10) + 1 ո. (տես Մուրճ 1804. № 11-12), ընդամէնը ուրեմն 28 ո. 50 կոպէկ, իսկ միայն եղած ծախքը ծածկելու համար զեռ. եւ մնում է տոանալու 32 ո. 40 կոպէկ: Յոս ունենք որ սա կը լինի մեր վերջին աղգը ալս առարկայի մասին և ծրագրւած ընկերութեան համակրողները կ'չտապին իրանց լսման հասցնել մեզ և զորանով օր առաջ շտապեցնել կատարելիք գործը:

Ամեն նւիրաբերութիւն և ժողովարարութիւն ալ ճպատակի համար պէտք է ուղղել «Մուրճ»-ի խմբագրութեանը:

ԲԱՔԻԻ ՄԱՐԳԱՍԻՐԱՆԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ հրատարակել է 1894 թւականի մուտքի և ելքի հաշիւը բրոշիւրակազմ (24 էջ), Հաշիւից երեւում է, թէ Ընկերութիւնը ունեցած է՝

Ռ. Կ.

1. Անձեռնմխելի գումար առ 1-ն լուռ.	
1894 թ. դուռ դրամով.	57.838 45
Հարաւ ընթացքում աղ առնձեռնմխելի գումարը աւելացել է նոր կտակներով և մանաւանդ առանձին հաշիւների փոխադրումով	21.000 —
Խաղարկական տոկոսաբեր տոմսերով որոնց անա- նական արժէքն է	4.702 50
Ընդամենը մալր գումար	83.540 95

Վրամական միջոցներից տարաւ ընթացքում զըն լել են տոկոսաբեր արժեթղթեր 14.278 ո. 80 կ., ալն- պէս որ տարաւ վերջը կար իբր անձեռնմխելի գումար՝

ա. Զուտ դրամով	64.559 65
բ. Արժեթղթերով	18.981 30

2. Վարձւածական գումար՝ (կոպէկները չհաշւած) նախկին տարաւ մնացորդներից (2.184 ո.), դրամա- գըլխի տոկոսներից (8.024 ո.), արժեթղթերի կտրոն- ներից (344 ո.) և տարեկան անդամներից (330 ո.),

Նկուղներից վարձ (760 ռ.) և անակնունելի ազդեցության	
րից (580 ռ.), ընդամենը	12.227 40
3. Գրադարանական գումար կար 1550 ռ., և ևրև-	
կաթից գույացաւ 2039 ռ., ընդամենը	3.590 23
4. Պալմոնաւոր գումար (ըմ. Ռոստոմեանի կլա-	
արձանի համար	205 07
5. Որդեգրական գումարների տոկոսներից և ալ	
Նւիրաբերութիւններից	5.414 36
6. Օթիտի գումար կար 2295 ռ., տոկոս է բերած	
198 ռ.	2.493 16
7. Պահեստի գումարներ իրանց տոկոսիքներով . .	26.243 35
8. Գրականական ֆոնդի չատկացրած է	200 —
Դախք եղած է՝	
Գպրոցական նստատեղերով	8.233 —
Գրադարանի համար	2.059 97
Որդեգրների համար	580 36
Չքաւոր օրիորդներին օթիտ	180 —
Պահեստի գումարների տոկոսներից արւած է 1894 ին	
ալ գումարների տէր գպրոցներին	536 38
Ուրիշ ծախքեր	1.560

Դախքերի գումար 13.049 ռ.

Այսպիսով մեր զուրս բերած թւերից երեսմ է որ Կարդա-
սիրական Ընկերութիւնը ի սկական ծախք ունեցած է թէ իւր և
թէ պահեստի գումարներից ընդամենը 13.049 ռուբլի Հարկ ենք
համարում, ի վերջոյ, աւելացնել, որ ալս հաշիւները մեր ընթեր-
ցողներին ներկայացնելու համար մենք տուալած էինք աւելի քան
մի ժամ աշխատել ընկերութեան ներկայացրած հաշիւների վրա:
Որովհետեւ ալս հաշիւները կազմւած են, թէև գուցէ շատ ճիշդ կեր-
պով հաշւապահութեան տեսակէտից (ալս թողնում ենք հաշւապահ-
ների հասելու), բայց և աննպատակաւարմար կերպով՝ ընթերցող
հասարակութեան և նոյնպէս ալս ընկերութեան անդամների համար:
Մարդ ուզում է իմանալ թէ ինչ գումարներ ունի ընկերութիւնը
ալ և ալ Նպատակների համար, և չի գտնում մի էջ, ուր ալս գու-
մարները նշանակւած լինեն մի ցուցակի մէջ, ուզում ենք իմանալ
թէ ընկերութեան գանձարանից ի սկապէս ինչ է մտւած ալ և
ալ Նպատակների համար—և դորա փոխարէն գտնում ենք իսկական
ծախքերի չարքուստ նաև աշխուխի գումարներ, որոնք ծախքեր չեն,
ալ միայն հաշւապահական գործողութիւնն՝ ր են, հաշւամատենական
փոխադրութիւններ են: Օրինակ ծախքերի մէջ գրւած է՝ գրականա-

կան ֆոնդի համար 200 ռուբլի, բայց այդ նշանակում է միայն որ ընկերութեան որ և է մատենանում գրւած է այդ նպատակի համար 200 ռուբլի, մինչդեռ ոչ ոքի չի տրւած: Եւ ինչո՞ւ նա ծախք է որովհետեւ դարձւածական գումարների մատենանից 200 ռուբլի գումարը վերցրած է և գրւած գրականական ֆոնդին չատկացրած մատենանի մէջ: Նույնպէս ծախքի մէջ է գրւած 600 ռուբլու մի գումար, որովհետեւ դարձւածական ծախքերից այդ գումարը վերցրած է և գրւած պահեստի գումարների մէջ: Ծախքի մէջ է 4.600 ռուբլու մի այլ գումար, որը որդեգրական գումարներից փոխադրւած է Ընկերութեան մալր գումարի վրա: Եւ այժն ևս: Այնպէս որ մի առանձին աշխատութիւն է պէտք, որ խմբէին խնայէս մասնի գումարները, մինչդեռ այդ բանը պէտք է խնայէ խմբէր տպած հաշիւից: Այսպիսով, ուրեմն, հաշւաւորութեան աշխատանքն, եթէ ոչ փոխել, զոնէ լրացնել պէտք է: Այդ պակասը ամբողջապէս չի լրացնում բրոշիւրին կից առանձին թերթի վրա տպած «Նախահաշիւ», որը չգիտենք ինչու տպած է «վառն 1894 ամի», մինչդեռ դա մի նախահաշիւ է 1895 թւականի համար: Այդ նախահաշիւ լուսանների դիմաց գրւած նաեւ համապատասխան խոսկական մուտքն ու ծախքերը 1894-ի համար, բայց սնկիակատար և ոչ մանրամասն կերպով: Այսպէս օրինակ, այդ ցուցակում ոչինչ չի առւած ոչ գրադարանի, ոչ չքաւոր օրիորդներին օժիտի ծախքերի մասին և այլն:

Մի խօսքով, ընկերութեան հաշիւը որքան և ընդարձակ է, բայց պարզ չէ, զոնէ պարզ չէ մեզ համար:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՄՈՂՆՈՒ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ԵԿԵՂԵՍՈՒ ԵԼՔԻ և մուտքի հաշիւը 1892 - 1894-ի համար: Ստացանք այդ հաշիւը տպած, որ կաղմնել է այդ եկեղեցու աթոժ հրաժարական տւած երեցիոխոսան պ. Աւետիս Վարդապետեանց, վերատուգութեամբ ընտրւած հաշւատեսների (Ստ. Լիսիցեանի և Յ. Տէր-Մարկոսեանի):

Պր. Աւ. Վարդապետեանի երեցիոխոս ընտրւելը, որ եղաւ 1892 թւականի մայիսին, արդիւնք էր չառաջդիմականների ընտրողական շարժման, որոնք ամեն մի հասարակական գործում ձգտում են մրցնել մաքրութիւն, հաշիւների պարզութիւն, իրերի վիճակի մասին անխաղախ հաշւաւորութիւն և պարտաճանաչ գործունէութեան հետ միասին՝ պատասխանատւութեան զգացմունք պաշտոնականների մէջ՝ ժողովրդի քննադատութեան առաջ: Այդ սեռակէտով ահա պ. Վարդապետեանի ընտրութիւնը մի նորութիւն էր նոյն խոյ թիֆլիսի համար: Մեզ ուղարկւած տպած հաշիւը գալիս է համողեւո մեզ, որ պ. Վարդապետեանը լիապէս արդարացի է իրան ընտրողների հաւատը: Նախ տպած հաշիւ, որ վերատուգել են երկու ոչ միայն

ընտրւած ալլ և միանգամայն արժանահաւատ մարդիկ. երկրորդ՝ մուտքի աւելացումը. երրորդ, որ զխաւորն է, նպատակաւարմար գործադրութիւն ստացած մուտքերի,—ալդ է եղած սլ. Վարդապետեանի ընտրւած լինելու արդիւնքը: Երեք տարի սրբութեամբ վարելով իւր պաշտօնը, սլ. Վարդապետեան հրաժարւեց ու հեռացաւ, տանելով իւր հետ գործով ձօխացրած իւր նախկին պատւական համբաւը և, որ անխուսափելին էր՝ նոյն եկեղեցու հոյեւոր պաշտօնեաներից մէկի կամ միւսի խորին ատելութիւնը, առանց որի, մեր քահանայական ներկաջ կազմութեան հանգամանքներում, ոչ մի բարեկարգութիւն չի կարելի իրագործել: Նոր երեցիվիս ընտրւեց սլ. Բագրատ Ալիբէգեան, որը չուսեր է տալիս իւր նախորդի շաւղով զնալու, շարունակելով նորա սկսած բարեկարգութեան գործը:

ՐԱՅՅԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ Թաւրիզում: Ստացանք ալդ ընկերութեան 1894 թ. (4-րդ տարեշրջանի) հաշիւը վիմագրած: Հաշիւից երևում է որ ընկերութեան կենդրոնական ընթերցարանն ունի հաւերէն 266 հատոր և 8 հատորում կազմւած 30 մանր գրքովներ. ալլ լեզուներով 66 հատոր գիրք:

Ընկերութեան մասնաճիւղն ունի հաւերէն գրքեր 74 հատոր և 14 հատոր 38 մանր գրքովներ միասին կազմած:

Բացի ալդ, ընկերութիւնն ունի անկազմ գիրքով 17 պարբերական հրատարակութիւններ (13-ը հալ և 4-ը օտար լեզուներով) ոմանք սկսած 1891 թականից մինչ 1894 թ. և ոմանք միայն վերջին մի, երկու կամ երեք տարիները: Ընկերութիւնը սննեցաւ 1894-ին մուտք 2703 դրան, ելք 2450 դրան: Առ մէկն չունւարի 1895 թ. ունէր կանխիկ և ապառիկ գումար 1205 դրան:

(Նկատողութիւն: Թէև վիմագրած թերթը ընթեռնելի է, բայց վաղելութիւնը պահանջում է, որ վիմագրածը աւելի կանոնաւոր ձեւագրով գրւած լինի և ոչ աչնպէս ինչպէս ալդ չատուկ է հին վաճառականների «դաւթար»-ներին: Նաև աւելորդ չէր լինիլ ոչ պարսկահաւերի համար մի ծանօթութեան մէջ դնել հաշիւ մէջ գործածւած պարսկական գրամների արժէքը ֆրանկով և ռուբլի-կոպէկով):

ՆԻՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ: Պերեկոպ քաղաքի վաճառական Լազար Բերբերեան թողել է կտակ, որի մէջ, ի միջի ալոց, հանգուցեալը նշանակել է գրականական երկու մրցանակ՝ 300 և 200 ռուբլու, որոնք պէտք է տրւեն ամեն երեք տարին մի անգամ, առաջինը՝ հալոց պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ գրածքների, երկրորդը՝ ժողովրդական կամ մանկական ընթերցանութեան գրքերի համար, հաւերէն լեզուով: Մրցումն չաւտարարել և մրցանակ նշանակելը լանձնուում է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեան և մանկավարժական ժողովի ընդհանուր վճռին:

Այդ մասին Սիմֆերոպոլի ճահանդական գատարանի գատարանը տեղեկացրել է Ներսիսեան գալրանոցի հոգաբարձութեանը:

Գանձակեցի Հալաբեանի (վախճանուց Բաքուում, թողնելով 100,000 ռ. կարողութիւն) ալրին ճւրիւ է 5000 ռուբլի զանազան բարեգործական նպատակներով, մանրամասնութիւնները մեզ չափանի չեն:

Ալրի տիկին Նուէն է Մելիք-Փարսադանեանց (Թիֆլիսում) նւիրեց Հալոց Բարեգործական Ընկերութ. Կարսի ճիւղին 600 ռուբլի, որպէս զի դորա տոկոսներով Կարսի հալոց ուսումնաբանում մի որդեղիր պահել:

Հանգուցեալ Անդրէաս Խանդամիրեան (շուշեցի) կտակով թողել է 1000 ռուբլի Հալոց Բարեգործական Ընկերութեանը Կովկասում, որ նորա տոկոսները չափացնեն չքաւորներին: Գումարը հասցրած է ըստ պատկանելոյն:

Յարութիւնեանց (Մովսէս Խաչատրեան, Թիֆլիս) ճւրիւ է 200 ռուբլի Թիֆլիսի Հալաբար քաղաքամասի Էջմիածնեցոց եկեղեցու ո. Մարիամեան օրիորդաց գալրոցին:

ՍԵՂԻԱԿ ՄԱՆԻՆԵԱՆ, որ աւելի քան երկու տոնեակ տարի հալոց գալրոցներում ուսուցչութիւն էր արած, Ներկալ տարեանից վերջնականապէս թողեց ուսուցչական ասպարէզը, անցնելով մասնաւոր դործի: Պր. Ս. Մանդինեան հալոց մէջ հնազոյն ներկայացուցին էր մանկավարժութեան Հերբարտ-Յիլլէրեան սիստէմի, վաղամեակ Առաքել Բահաթրեանցի հետ միասին: Նա իւր ուսուցչական գործունէութիւնը անցկացրեց մեծ մասամբ Թիֆլիսի Ներսիսեան գալրանոցում և Ս. Էջմիածնի Գլորեան ճամբարում, զլիաւորապէս որպէս մանկավարժութեան գառառու, կարճ միջոցներով նաև որպէս տեսուչ Շուշալ և Ներսիսեան գալրանոցներում և վերջին երկու տարի և մի քանի ամիսը Կրեանի գալրանոցում:

ՈՒՍՈՒՅԶԱԿԱՆ ՅՕԲԵԼԵԱՆ, Անցեալ 1894 թ. դեկտեմբերի 5-ին տեճել է Նոր-Նախիջևանի թեմական գալրանոցի դահլիճում՝ գալրանոցի հալոց լեզուի ուսուցիչ պ. Գէորգ Յարութիւնեան Խաչատրեանցի 25-ամեակ ուսուցչութեան ջօրելեանը, մասնակցութեամբ գալրանոցի հոգաբարձուների և ալ գալրոցներում ծառայող հալ և ուսուսուցիչների և վարժուհիների, որոնք մատուցել են ջօրելեարին ուղերձներ՝ թաւաղատ կազմով: Նոյն օրը, երկուցեան, ի պատիւ ջօրելեարի, ճաշկերպի եղաւ նոյն քաղաքի վաճառականաց ակումբում:

Աչպիսով, ուրեմն, մի փոքր անճշտութիւն կար անցեալ համարում մեր առածի մէջ, որի համաձայն Ներսիսեան գալրանոցի ուսուցիչ պ. Ամիրան Մանդինեանց առաջինը պիտի եղած լինէր՝

հալոց դպրոցները ուսուցիչներին, 25-ամեայ ուսուցչական ծառայության համար չօրելիանի տոնի արժանացած:

ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐԶԱՅԻ ՅՕԲԵԼԵԱՆ, Ներկայ մարտ ամսի 15-ին լրացաւ 10 տարին ալ. Կարա-Մուրզայի առաջին համերգից, որ տեղի էր ունեցած 1885 թվականին: Ամսիա 25-ին Բաքուում կապացաւ Կարա-Մուրզայի մի համերգը ալդ տասներորդ տարեդարձի առիթով: Յօրելիական համերգի աֆիշան ուղարկած է մեզ: Աֆիշան զարդարած է 10 տարի առաջ եղած խմբի լուսատիւ պատկերով և, բացի համերգի կտորներից, բովանդակում է հետևալ վիճակագրական տեղեկութիւնները Կարա-Մուրզայի 10 ամեայ գործունէութեան մասին: Ալդ տասը տարեալ ընթացքում կազմել է 22 խումբ 17 քաղաքներում և տրեւել է 94 համերգ, որոնց մասնակցել են 1220 անձ արական, 260 անձ իգական սեռից և 67 առանձին (սոլօ) երգողներ երկու սեռից: Ելքած են 320 նոմէր մշակած, 67 ինքնուրուշ, 28 օրքեստրի համար երգեր և 18 բանաստեղծութիւններ: Կոցա մասին ռեցենզիաներ գրել են 22 լրագիրներ: Յիշեալ 17 քաղաքներն են՝ Թիֆլիս, Բաքու, Աստրախան, Պետրովոկ, Ախալցխա, Աբախթուան, Ախալքալաք, Վաղարշապատ, Էջմիածին (Ճեմարան) Երևան, Իգդիր, Ալեքսանդրապոլ, Նոր-Նախիջևան, Շուշի, Կորի, Բաթում, Գանձակ:

ՅՕԲԵԼԵԱՆ ԱՐՔԵՊ. ԱՅՏՆԵԱՆԻ. Կեր. Արսէն արքեպ. Ալտինեանը, որ գլուխ է վիեննայի Միսիթարեան ուխտի, լրացնում է ալս տարի իւր քահանայութեան և ուսումնական կեանքի 50 ամեակը: Վիեննայի Միսիթարեանները և հալ հասարակութիւնը պատրաստութիւններ են տեսնում ալդ չօրելիանը կատարելու: Ալդ նպատակով կազմած է Միսիթարեան ուխտի միաբաններից և տեղական հալ վաճառականներից մի չանձնախումբ, որ արդէն մի քանի նիստեր է ունեցած: «Աւելիս Ամսթեալ» իւր ապրիլի պրակի մէջ ծանուցանում է, որ չանձնախումբի անդամ պ. Զատիկ Բոբովիչի առաջարկութեամբ ընդունեց «Ալտինեան արևատղիտական հիմնարկութիւն» անունով մի հաստատութիւն կազմել, «որուն գործ ըլլալ վարչական ժողովոյ մ'առաջնորդութեամբ արեւելքէն» (Տաճկաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան և ալն) հալ աղքատ պատանիներ վիեննա բերել տալ և ալստեղ պարզ ձեռագործ արեւտներ սորվեցնել 3—4 տարի, և վարպետ հանելէն ետե վերադարձնել: Յանձնախումբը ալժմ արդէն ղեաղած է ալդ հաստատութեան կազմակերպութեան խնդրով և կանոնադրութեան կազմելովը:

ՅՊԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐԾԻ ՅՈՒՅԱՀԱՆԴԵՍԸ Պետերբուրգում բացուեց ապրիլի 5-ին մինչ ապրիլի 12: Մեր երկրից, որքան մեզ չալտնի է, ցուցա-

հանդէսին մասնակցեցին Էջմիածնի Մալր-Աթուի տպարանը և Բաքւի «Արօր» տպարանը: Էջմիածնի տպարանը ուղարկած էր իւր հրատարակութիւնների ժողովածուն:

ԾԱՂԻԿ, աղգալին, գրական և քաղաքական կիսամսեալ հանդէս. խմբագրւած Արշակ Զօպանեան: Կ Պոլիս, տպ. Ն. Ճ. Արամեան, 1895. — Ստացանք ալդ նոր հանդէսի առաջին տետրը, բաղկացած 32 էջերից, որ առել է թէ ամիսը երկու տետր 64 էջերով: «Ծաղիկ» «պիտի քանալ զարգացման ճամբան ընդարձակել մեր արդի գրականութեան զոր «Հալոնիք» քանի մը տարիէ ի վեր ծաղկեցուց և սիրցուց ժողովուրդին: «Ծաղիկ» ճամբարի հանդէսի մը հանգամանքները պիտի ունենալ, ամբողջական ուսումնասիրութիւններ ներկայացնելով ու խնդիրները իրենց ընդհանրութեան մէջ նկատելով: Անիկա սահմանած է մանաւանդ ընդարձակ և աշխատած գրականութեան»:

Բաւականանալով առ ալժամ ալս կարճ ծանուցումով, մենք զբարխօսական բաժնում կը վերադառնանք «Ծաղիկի» մասին խօսելու երբ լուս տեսած և տոացած կը լինեն մի քանի տետրեր: Ծաղիկի բաժանորդագիրն է 30 դրու Պոլսի համար և 40 դրու Պոլսից դուրս տեղերի համար:

«ՇԱԽԻՎ» լրագիրը, ներկալ թւականից սկսած հրատարակում է նախկինից աւելի մեծ դիրքով և աւելի վալելու տպագրութեամբ: Շախիվը մի կենդանի լրագիր է, ունի լրագիրներին չատուկ բաժիններ, առաջ է տանում ընդհանրապէս՝ չառաջելմական ուղղութեամբ և մանաւանդ ալ տարւանից սկսած՝ մտրակողական ոճով: Ուրախալի է տեսնել Պարսկաստանի նման լճացած կեանքում մի լրագիր, որ քաջօրէն կուի է մղում հնացած կարգերի դէմ: Շախիվին վիճակած է կարևոր դեր կատարելու պարսկա-հալերի կեանքում, ընթերցանութիւնը մտցնելով մինչև իսկ ալիպիսի խորքեր, ուր ներկայումս ոչ միայն ընթերցանութիւն, ալ և նոյն իսկ հալխօսութիւն չկալ:

«ՄՇԱԿ» լրագիրը, Մուրճ-ի անցեալ համարում տպւած մեր լօղւածի առիթով վեցամսեալ գրական հանդէսների մասին, լօղւածի, ուր դրւած էր որոշ հարց և տրւած բոլորովին որոշ պատասխան, լօղւածի, վերջապէս, որ ոչ մի մուլթը կէս չի պարունակում, որքան և իրստ լինէր լօղւածի լեզուն, Մշակ-ը, ասում ենք, մեր ալդ լօղւածի առիթով տպագրեց իւր Ձ 30-ի մէջ մի առաջնորդող «Պոլեմիկան հալոց մամուլի մէջ» խորագրով, ուր մի կողմ թող նեղով բուն խնդիրը՝ թերթի խմբադրութիւնը զբաղւում է ալ և ալ համեմատութիւններով, վերագրելով մեղ հրէշաւոր գիտաւորութիւններ և ալ լալորը համեմելով երկղիմի ու չաւարտւած խօսքերով 9

ակնարկութիւններով: Ապա հոտն է փչում «Մշակ»-ի խմբագրական լոգաւածից, մի հոտ, որ չատուկ է միայն խաւարամիտ բանակի բարորդապէս նեխած թերթերին, մի փարմունք, որը, որքան մեծ անպատուութիւն է Թիֆլիսի եղածներին մէջ աւելի օրինաւոր գրական օրաթերթին, նոյնքանէլ սովորական է դառել «Մշակ»-ի խմբագրութեան համար, երբ նրան հարկաւորում է «Մուրճ»-ի հետ ուղղակի և մանաւանդ անուղղակի գործ ունենալ:

ԱՐԶԱԳԱՆՔ»-Բ. ՀԱՆԳՈՒՅՆԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ: Մի թերթի վերաբերումըը ղէպի խնդիրները և գործող մարդիկ ճանաչելու համար բաւական է միայն խմանալ ապա թերթի կարծիքները ապրող մարդկանց մասին: հետեւեցէք նորա խօսքերին նաև հանգուցեալների մասին:

Վախճանում է Թիֆլիսի քաղաքագլխի Պողոս Իզմալեան, մի եռանդոտ, քաղաքի գործերը սիրող և նոցա նւիրած անձն, ճարպիկ խօսող, գրող և գործող, չատկութիւններ, վերջապէս, որոնց համար քաղաքալին դուռնա երախտապարտ է զգում իրան առանձին լարդանքներ մատուցանելու հանգուցեալի լիշատակին: Անկաւրած հանգուցեալը մի շատ գնահատելի անձնաւորութիւն էր:

Բալց և աչիպէս, երբ մի քանի տարի առաջ, պ. Ալ. Մատիւնեանի հրաժարելուց չետով՝ նոր քաղաքագլխի ընտրութիւններ եղան՝ «Արձագանքը», որի խմբագիրը նաև աչն ժամանակ քաղաքալին խորհրդարանի անդամն էր, ղէմ էր Իզմալեանի թեկնածութեանը: Մենք գործնով մեղադրանք չենք բարձում «Արձագանք»-ի վրայ, չնայելով որ «Մուրճ»-ը ջերմ էջեր նւիրեց Իզմալեանի թեկնածութեան օգտին: Եւ մեր աչն ժամանակ աւած գնահատութիւնը աչն անկեղծ խօսքերն էին, որ մենք կարող էինք վերաբաւորել հանգուցեալի մահացուցակը ապելու ժամանակ: Բալց խոմ ֆակտ է, որ Արձագանքի համար Իզմալեանը 3—4 տարի առաջ բաւականաչափ արժանիք չուէր քաղաքագլխութեան համար, համեմատած իւր թիկնածուի հետ: Գորա հետ միասին ասենք և աչս, որ Արձագանքը երբէք չի գրադեցրել իւր ընթերցողներին Իզմալեանի անձնաւորութիւնով, բալց եթէ միայն մի մի ֆելիտոնների միջոցով, ուր Իզմալեանը իբրև «Պաշա» լամենաչն ղէպս քաղաքի ամենապարզած գործիչի դերում չէր նկարագրւում:

Բալց աչա մեռնում է Իզմալեանը: Քիչաքը արտակարգ պատիւներ է մատուցանում իւր ընդամենը մի տարի ու կէս քաղաքագլխութիւն արած պաշտօնեալին, և իհարկէ գլխաւորապէս ի նկատի առնելով նորա գործունէութիւնը մինչև քաղաքագլխի ընտրելը, աչսինքն նորա աչն գործունէութիւնը, որը գրեթէ անչալտ էր «Արձագանք»-ի ընթերցողներին:

Իսկ ալժմ? Ալժմ, «Արձագանք»-ը տպւում է մի ընդարձակ մահագոյժ-առաջնորդող, որի մէջ իզմալեանը դուրս է բերւում, ինչ կը կարծէք, իբրեւ ինչպիսի խոշորութեան մարդ? Բանից զուրս է գալիս, ըստ «Արձագանք»-ի, ի հարկ է, որ իզմալեանը «մեր ամենատաղանդաւոր հրապարակախօսն էր»: Բայց ալժ գնահատութիւնը խապառ նսեմանում է «Արձագանք»-ի կողմից իզմալեանին չստկացրած մի ալժ գնահատութեան առաջ, որովհետեւ իզմալեանը, նոյնպէս ըստ «Արձագանք»-ի, ալժպիսի անձնաւորութիւն էր, որի նմանը ոչ թէ տարիներն են ծնում, ալժ ԳԱՐԵՐԸ:

Միմիալն դէպի հանգուցեալի չիշատակը տաճած խորն լարգանքն է, որ մեզ թելադրում է չճանրանալ եզրակացութիւնների վրայ: Այսքանը միալն, որ ակնարկւած լօղածը տպւած է «Արձագանք»-ի ընթացքում: Գտէք ու կարգացէք...

Բայց ահա վախճանում է և մի ալժ մարդ, Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեան, Երևանի թեմի փոխանորդը: Էլի «Արձագանք»-ը մէջ տեղ է գալիս. և ինչ է հռչակում նորան:

Տաղանդաւոր մաթեմատիկոս, որի գիտութեան և տաղանդի մասին, սակալն, ոչ մի համալրարանի մաթեմատիկական ֆակուլտետ տեղեկութիւն չունի:

Հաղւադիւտ հալկաբան, որ, սակալն, պէտք է աւելացնէր «Արձագանք»-ը, ոչ մի լալտնի դրւած քով հանգուցեալը չապացուցեց: Եւ սակալն «Արձագանք»-ը ոգեորւած լօղածով է փառաբանում ալժ չճանաչւած «մաթեմատիկական տաղանդը» և անլալտ «հաղւադիւտ հալկաբանին»:

Ալժքանը դեռ բաւական չէր. ինչպէս որ Պ. իզմալեանը ոչ միալն «առաջնակարգ հրապարակախօս» էր, ալժ և ալժպիսի մարդ, որին «միալն դարերն են ծնում», ալժպէս էլ Կիւրեղ եպիսկոպոսը ոչ միալն երեւելի մաթեմատիկական տաղանդ էր, ոչ միալն հաղւադիւտ հալկաբան, ալժ և նա էր մի ալժպիսի մեծ մարդ, որը ընդունակ էր իւր մահով «ի խոր սուգ և վիշտ համակել իւր ամբողջ ազգը» և... «մանաւանդ Նոր-Նախիջեանը», պնդում է ալժ թերթի թղթակիցը, որը չի մոռանում աւելցնել, սակալն, որ «մանաւանդ խորը մշտացած Նախիջեանում» հանգուցեալի թաղմանը միալն մի քանի մտերիմ բարեկամներ ներկալ եղան:

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ը իւր 2-րդ համարում տպել է «Անանական» տոորագրութեամբ մի լօղած՝ «Խուսաց եկեղեցին Ալեքսանդր III կալսեր ժամանակ», որ քաղածօրէն կաղմւած է «Եկեղեցական համբաւաբեր» թերթում տպագրւած պ. Անդրեասիւմ մի լօղածից: «Արարատ»-ի

Վանականը երբ պրոֆ. Անդրեասկու չօղաժուժ որ և է օտարոտի բան է գտնում, փակագծում հարցական ու զարմացական (‘’) նշաններ է դնում, որով ուզում է համակցել թէ կուրորէն չէ ալլ գիտակցօրէն է թարգմանում ռուս գրողի չօղաժը: Բայց որքան մեծ է էջմիածնի և «Արարատ»-ի նոր կուրսի «վանականի» հիացմունքը ռուսաց մի կարգ եկեղեցական տարրական դպրոցներում նորից մուտք գտած հին մանկավարժական մեթոդից, որ նա, Վանականը կամ «Արարատ»-ի նոր կուրսի խմբագրութիւնը ոչ միայն հարցականներ ու զարմացական նշաններ չեն դնում, ալ և նոյն խնդրաշար են տպում հետեւեալ մարդարտեալ տողերը. խօսքը «Գրագիտութեան ստորին կարգի ուսումնարաններ» կոչւած դպրոցների մասին է. «Այդ ուսումնարաններում, առած է չօղաժում, դասաւարտութիւնը ոչ թէ օտար երկրէն ալ ուսուցման եղանակով էր կատարւում» (ալսինքն մանկավարժական նոր եղանակով, ուզում է ասել Վանականը), «որով նախ և առաջ աշակերտներին ուսուցանում են ժողովրդական առարկաներ ու հէքիաթներ, կենդանիների կեանքը, ալ ժողովրդի սիրած եկեղեցական գրքեր—Սաղմոս ու Ժամագիրք»:

Զլինի՞ թէ դորանով ծրագրւում է «Արարատ»-ի խմբագրութեան մէջ Սաղմոս-Ժամագրքի ընթերցանութեան վրա հիմնւած մի տէր-թողիկեան մանկավարժական սխառն մեր հալոց եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների համար?

ՄԱՄՈՒԼ, Իրաւունք է արւած պ. Պալմին (Արքեմին) հրատարակել Բաթումի մէջ «Черноморскій Вѣстникъ» («Ան-ծովեան լրագիր»):

ԳԻՒԳԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԱՐԿԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, կառավարութեան թուլ-տուլթեամբ, հիմնեց Թիֆլիսում: Իւր տեսակում դա առաջինն է մեր երկրում: Նախաձեռնողները և ղեկավարները վրացիք են:

ՖԻԼՈՍՈՖԻԱՅԻ ԴԷՄ մարտնչելու համար կոմկասում՝ կառավարութիւնը նշանակել է 91.500 ռուբլի:

† ԿԻՐԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐԱՊԵԱՆ, վախճանեց ներկալ մարտ ամսի 8-ին, Նոր-Նախիջևանում, ուր նա գտնւում էր իբր ուղեկից Վահագն Կաթողիկոսի: Կիւրեղ եպիսկոպոսը հաջողեցրեց իւր աշխարհապետութեամբ և գործելու եղանակով, թէ իբր քարոզիչ և թէ իբր բարձր հոգևորական պաշտօնեալ: Նրկար ժամանակ նորա անձնատրուութիւնը ազգի ընդհանրութեան համար գրեթէ անկաշտ մնաց, և նա մեղանում սկսեց ճանաչել նախ՝ երբ նա Բաքու իբր քարոզիչ նշանակեց դեռ ևս Մակար Կաթողիկոսի վերջին տարիներում, բայց աւելի երբ Նրեմիալ եպիսկոպոսի տեղեկալութեան օրով նա Նրեանի թեմի կառավարիչ նշանակեց, և մանաւանդ երբ նա ներկալ Վահագն

փառ. Կաթողիկոսից հաստատուեց իբր փոխանորդ (առաջնորդ) Երեանի թեմի: Այստեղ միայն պարզեց որ Կիւրեղ եպիսկոպոսը տնուցած էր աջնապիսի գաղափարներով, որոնք նորան դարձնում էին ժամանակիս լաւաջղիմութեան հակառակ հոսանքի մի գործիք:

Նորա գործքերը Երեանում պարզ ցույց տւին որ նա զնահատող չէր ոչ ժողովրդական լուսաւորութեան և ոչ իսկ եկեղեցական հոգևոր շինութեան գործին. չենւելով առաջնորդական իշխանութեան վրայ, նա ամեն բանում ջանադիր էր լոկ ալդ իշխանութեան որդացումն տեսնել, աշխատելով իջիք դարձնել և նոյն իսկ ծաղրել ժողովրդի թէ ձաջնը և թէ նորա վաշկած իրաւունքները, թեմի առաջնորդ դառնալով՝ նա հնարեց աչա խօսքը թէ՛ «առաջնորդը թեմի կաթողիկոսն է». նա անընդունակ եղաւ ըմբռնելու ժողովրդի վառ և լաւաջղիմող դիտակցութեան դերը այն հիմնարկութիւնները հաստատ պահելու գործում, որին նա ինքը կոչւած էր գլխաւոր դեկալարը լինելու իւր թեմում: Նա մի իմաստակ էլ էր և, օրինակ, ընդունակ էր քառաձաշն երգեցողութիւնը արգելել, ասելով թէ Աստուած մի է, ուրեմն և երգն էլ պիտի մի տեսակ ձաշնով երգվի: Մեր գիտցածով Երեանի թեմը նորա կառավարութեան ժամանակ ըստ ամենաշնի ցետադիմեց: Նա բարացալստապէս տգիտութեան պաշտպան եղաւ, և ալդպէս էր նաև քահանաներ ձեռնադրելու խնդրի մէջ, չար և նման իւր պաշտոնակից Կարապետ եպ. Ալվազեանի, այս դանաղանութեամբ միայն, որ Կիւրեղը ալդպէս վարւում էր աւելի իւր խտարամտութեան շնորհիւ, և ոչ շահամուտութեան:

Գրելով այս տողերը՝ մենք իսպառ չենք մոռանում «Մարտ» 1889 թ. № 12-ում տպւած Մոսկուայի ուսանողների բողոքը ընդդէմ Պատկանեան—Սիւլիկի չալոնի գրաւծքի, բողոքի, ուր պաշտպանւում էր այն ժամանակ դեռ վարդապետ Կիւրեղը նշանաւոր բանաստեղծի սատիրայի դէմ:

† ԶՈՐԶԱԶԷ՝ իշխան Զախարիւ Ալէքսանդրովիչ (վրացի), վախճանեց 29 մարտի, Պետերբուրգ: Հանգուցեալի գլխաւոր ծառայութիւնը կալացաւ նրանում, որ նա, իւր ազգական և նոյնպէս նորոգ հանդուցեալ իշխ. Կ. Բագրատիան—Մուխրանսկու հետ, որի տնտեսութիւնը նա առաջ կառավարում էր, առաջին պիոնէրը եղաւ կանոնաւոր գինեգործութեան Կովկասում: Ապա կազմակերպելով մի անկախ ընկերութիւն, «Իշխ. Զ. Ա. Զորջաձէ և ընկ.» անունով, նա մեծ ծաւալ տուեց կովկասեան գինիների տարածւելուն ուսաց չուկաներում և ալդ գինիների համար շատ պատուաւոր անուն տողծեց թէ Ռուսիայում և թէ արտասահմանում:

Իշխ. Զորջաձէն ծնւեց 1847 թ.-ին, կրթւեց Պետերբուրգում

զինւորական միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներում և փալեց իրր մէկը լաւագոյն աշակերտներին: Բայց կարճ միջոցից լետու նա թողնց զինւորական ծառայութիւնը, զնաց արտասահման, ուսանելով նախ գործարանական և երկրագործական քիմիա, ապա պարագելով ագարակներում և գինու պահեստներում, իրբն սովորական աշխատաւոր: Այդպիսով նա հիմնաւորապէս ուսեց զինեգործութեան տեսական և գործնական մասերը: Ա՛ւերադառնալով հայրենիք Թիֆլիս՝ նա, չունենալով սեփական միջոցներ, մի քանի հալ ինտելիգէնտ զրամատէրերի մասնակցութեամբ, կազմեց վերոյիշեալ ընկերութիւնը թէև ոչ գործի մեծութեան համապատասխան մեծ կապիտալով, մինչդեռ դա պահանջում է մեծ դարձածական զրամագլուխ, քանի որ զինին տարիներով է պահւում:

Հանգուցեալը իւր գործի եռուն ժամանակը, 1890-ին, հիւանդացաւ հոգեկան ցաւով. նորա մերձաւորները տարան նորան Պետերբուրգ 1891 թ. սկզբում և տւին Ֆրէյլի լալտնի բուժարանը, ապա ուղեւալին վարչութեան հիւանդանոցը: Չորս տարի նա անգլխտակ դրութեան մէջ մնաց և վախճանւեց:

† ՄԱՅԻՖ (Յարութիւն Յովհաննիսեան Ալէքսանդրեանց) ժողովրդական երգիչը վախճանւեց Լենքորանում փետրւար ամսին, 75 տարեկան հասակում: Ծնեց Պարսկաստանի Համաղանի գաւառի Կարախանի խանութեան մէջ, և 1835-ին միւս հալերի հետ ինքը և իւրալինք գաղթեցին Շամախի, ուր ազքատ բանւորի ծանր գործերից կուրացաւ 10 տարեկան հասակում, որից լետու նա գաւաւ կուր երգիչ: Ամուսնացաւ, տեղափոխեց Լենքորան, տու և տրով պարապեց, հարստացաւ, բայց ունեցածը կորցրեց գործակատարների պատճառով ու ընկաւ չքաւորութեան մէջ:

Մալիֆ (որ պատկերէն կուր և նշանակում) իւր ստանաւորները թեղադրում էր հալերէն և թուրքերէն: Նոցա մի մասը լուս է տեսել հալերէն առանձին գրքովներով: Մալիֆը երգում էր հալածականներ, տնտուհ-անտէրների վիշտը: Գովում են Մալիֆի տաղանդը, բայց դրականական քննութեանը նորա գրածները դեռ չեն ենթարկւած:

ՎՐԻՊԱՆՆԵՐ: Անցեալ 1894 թ. Մուրճ № № 1, 2, 3, 4 և 5 տպագրւած «Հողալին և անձնական իրաւունքը Հին-Հալաստանում» Ա. Բահաթրիանցի, ալժմ առանձին գրքով լուս տեսած լինելով, օգտոււմ ենք հեղինակի ցուցմունքներից հրատարակելու համար հետեւեալ թէ իտլուր և թէ մանր վրիպակները, ցուց տալով Մուրճ-ի (1894 թ.) էջերը և տողերը:

Խ ո չ ո Ր վ Ր ի պ ա կ ն ե Ր ը ս ո թ ա են (էջերը նշանակում ենք մեծ թւանշաններով, տողերը՝ փոքրերով):

սխալ	ուղղիչ
91. ¹⁹ իսկ թագաւորներին	իսկ թուլ թագաւորներին
93. ¹³ միապետական արդիւնաւոր	միապետական իշխանութեան սկիզբը զրեց հալոց երկրում Արամի հաստատած միապետու- թիւնը արդիւնաւոր...
94. ¹⁸ իրաւունքներին	կալւածներին
96. ¹⁶ թագազիրապետը	թագազիր ասպետը
99. ³³ առաջներին	աւագներին
269. ³³ խորթ էր	խորթ էր և տարածւում էր
275. ¹³ պատկառելի	պատկանելի
413. ⁵ Շէնք	Շէն
417. ¹⁴ զուրկ էին	զուրկ չէին
422. ³ Չուալ	Չուաչ
422. ³⁰ Թագաւորութիւնը ջոկ է	(Ջնջել)
425. ⁶ ծախեց	ծախսեց
546. ¹⁸ անունները	անասունները
550. ¹¹ ցաւ	լաւ
552. ⁴ և 556. ³ իրերի	երկրի
745. ⁷ Արշակունեաց	Արշարունեաց
746. ² 1800.000 դահեկանի	180.000 փալտ ևն կտրել ի ֆար- քէոյ և 40.000 դահեկանի
746. ³³ ալր ու կին	ալրն և ձին
747. ⁵ մեծ թագաւորին	թագաւորին:

Նւազ հշանաւոր վրիպակներն են. 98.¹⁰ պատրաստ
(ուղղել՝ պարտաւոր). 98.³ ներքեից խտրապա, խշտրա (կտրապա,
կշտրա).—100.¹⁴ կոտուլիսին (կոտուլիսին). 277.⁴ ներքեից փաւ. եր.
14 (փաւ. եր. 64).—278.⁴ փաւստոսը եր. 93 (փաւստոսը եր. 193).—
279.² էր (էիւր).—420.² ներքեից. Գուգարացի (Գուգարի).—421.⁷
ներք. Գուգարաց Հակագնոց (Գուգարաց Հակագնոյ).—422.³ Չուալ—
Չուաչ.—423.⁶ ներք. տնովք (տնովի).—426.¹⁷ փաւ. եր. (փաւ.
եր. 9).—546.¹ ներք. սահմանները (սահմանները Արամը լցրեց բնա-
կիչներով շատ անբնակ աշխարհներ).—550.¹⁵ փ. 127 (փ. 197).—
550.²⁰ աւագ (աւագ աւագ).—550.²⁴ զան (զոմն).—554.⁶ Խ. 123
(Խ. 129).—554.³² Ագ. 359 (Ագ. 459).—745.⁷ ներք. Ֆ. եր. 124
(Ֆ. եր. 211).—745.⁴ ներք. կուսաս (կուսաւ).—747.¹³ ներք. ան-
ւանում (անւանում: Մեծ իշխանները աւագ նախարարներ էլ էին
կուչւում):

ՎրիՊԱԿՆԵՐ. «Մուրճ» 1894, № 11—12 պ. Աէլանի «Սասուն» լոգաւածուն

Եթ.՝ Տոչ.	Սխալ.	Ուղիշ.
1636 11	Միր-Գիտո.	Ռէս.Պէտո...
1637. 24	Գուջուջանի.	Ղուզուզան
1638 21	անցած,	անցան...
1639 11	Զէնք Բագրատունի հարստութեան որով... . . .	Շէնք Բագրատունի հարստութեան քալքալում է, որովհետեւ...
" 23	տէր Գրոնից	Տէր-Յրոնից
" 29	Ռահուացի դաշտը	Ռահուալի դաշտը...
" 30	նեան Տիրան.	Նեան Տիրան...
1640 7	ռահուաց.	Ռահուալ
" 8	ապա՝ Պէշաւէլի գիւղի.	ապա՝ Կէլ-առէշի գիւղի.
1641 3	Հասարան-Օթոխալ	Հասարան-Քօփալ.
" 23	երկաթ դանակով	երկաթ փականքով
1643 17	նում էի Ալիքն.	նում էի Ալիին
" 28	իշխանական ծերունին.	իշխանական ծիրանին.
1644 12	Զէնալին հաղորդած է.	Զէնալին լաջորդած է ալժմ
" 15	Խոյթի Բաղարենց.	Խոյթի Քաջարենց...
1646 19	Ֆէթիհ-Մէհմէտ-Ղուլի	Ֆէթիհ-Մէհմէտ-Ղազլի.
" 31	Գէշ-տաշ, Շիփակ.	Պէշ-տաշ, Շիփակ
1647 28	(ալժմ Ռշի ճամի.)	(ալժմ Ուլի ճամի)
" 32	հեռանալ խորդալ.	հեռանալ, խոյս տալ
1648 30	կորած են նորա	կորած են նոցա
1652 22	Հիւան 5	Նիսան 5
«Մուրճ» 1895 թ. № 1. ի վրիպակը		
114 6	հիմնումն Սէմալ.	հիմնում են Աւգրմը. իսկ Ղուզուզան մի քանի տեղ տպագրւած է «Գուջուջանի»:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐՔԵՐ.

- 1) ՍԱՐԳՍԵԱՆ-ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ, Ադամ,—Օրթաճալու քէփը կամ Զիգրուբան է. ֆարս-վոզըւիլ մէկ արարւածով (թուլատրած ներկայացման համար Կովկասեան երկրի բեմերի վրայ).—Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռախնեանցի, 1895 թ. գինն է 20 կոպ.
- 2) ԳԱՐԱՔԱՇԵԱՆ, Ա. Մ.—Քննական պատմութիւն հալոց, ըստ նորապոյն պատմական, լեզուաբանական և բանասիրական տեղեկութեանց, մասն Ա. նախնական ժամանակ: Հրատ. Թիֆլ. Հրատարակչ. Ընկ., Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ, 1895 թ. գինն է 1 ռուբլի:
- 3) ԼՆԻՈՆԵԱՆ, Գարեգին Զիւանի.—Հալոց պարբերական մամուլը, պատմական տեսութիւն սկզբից մինչ մեր օրերը: Արժանացած Իզմիրեան առաջին մրցանակին: Ալեքսանդրապոլ, 1895 թ., գինն է 3 ռուբլի:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ւ

Անդրկովկասեան Երկաթուղի:

- Համբրդական զնացք № 1. Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս առաւ. տեան 9 ժ. 30 ր., հասնում է Բաթում Երեկ. 9 ժ. 45 րոպէ:
- Համբրդական զնացք № 2. Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում առաւօտ. 9 ժ. 40 ր., հասնում է Թիֆլիս Երեկ. 9 ժ. 55 ր.:
- Պոստալին զնացք № 3. Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս Երեկոցեան 6 ժ. 50 ր., հասնում է Բաթում առաւ. 8 ժամ 15 րոպէ:
- Պոստալին զնացք № 4. Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերաւ 11 ժ. 20 րոպէ, հասնում է Թիֆլիս ցերեկաւ 12 ժ. 25 րոպէ:
- Պոստալին զնացք № 3. Բաքուից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերը 11 ժ. 5 ր. հասնում է Թիֆլիս Երեկոցեան 5 ժ. 50 ր.:
- Պոստալին զնացք № 4. Թիֆլիսից Բաքու, դուրս է գնում ցերեկ. 1 ժ. 10 ր. հասնում է Բաքու առաւ. 7 ժ. 30 րոպէ:
- Ապրանքա-ճամբորդական զնացք № 24. Թիֆլիսից Գանձակ, դուրս է գնում Երեկեան 7 ժամ 27 ր., հասնում է Գանձակ առաւ. 7 ժ. 40 ր.:
- Ապրանքա-ճամբորդական զնացք № 25. Գանձակից Թիֆլիս, դուրս է գնում Երեկոցեան 6 ժ., հասնում է Թիֆլիս առաւ. 7 ժ. 35 րոպէին:

Թիֆլիս Վլադիկաւկազի տրակտ:

Երթևեկութիւն ց1-ն մայիսի 1895 թ.

ԹԻՖԼԻՍԻՅ Հինգ տեղանի կարեւորները դուրս են գնում առաւօտեան 8 ժամին, վեցտեղանի օմնիբուսները կէսօրից չետոյ 3 ժամին: Հասնում են Վլադիկաւկազ հետեւեալ օրերը կէսօրից չետոյ՝ կարեւորները ժամ 7-ից մինչ 8, օմնիբուսները նոյնպէս նոյն ժամերին:

ՎԼԱԴԻԿԱՒԿԱՅԻՅ Հինգտեղանի կարեւորները դուրս են գալիս առաւ. 8 ժամին, վեցտեղանի օմնիբուսները կէսօրից չետոյ 3 ժամին և 5 ժամին: Հասնում են Թիֆլիս հետեւեալ օրը կէսօրից չետոյ՝ կարեւորները 7 ժամ 25 ր. և 9 ժամին, օմնիբուսները 6 ժ. 40 ր. և 8 ժամ 25 րոպէին:

ԲԻՅԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՈՒԺԱՐԱՆ
(Городская лечебница)

Մուխրանսկայա փողոց, տուն Կուզանեանի № 15:

Հիւանդների ընդունելութիւն ամիսն օր, բացի կիրակի օրերից, ձմեռը առաւօտեան ժամ 9-ից մինչ 1-ը (ամառը՝ լունիսին, լուլիսին և օգոստոսին առաւ. 8-ից մինչ 12-ը):

1) Ա Ր Ժ Ր Ո Ն Ի (Վ. Մ.) — ներքին, երկխանց և ջրալին հիւանդութիւնների, ժամ 10¹/₂—12, ամիսն օր: 2) Ղ Ո Ն Կ Ա Ն Կ (Կ. Ա.) — ներքին և երկխանց, ժամ 10¹/₂—12, ամիսն օր: 3) Գ Ո Ն Լ Ո Ն Լ Կ Ա Ն Կ (Գ. Գ.) — խիւրդրակաւ և մէղի անդ. ժամ 11—12, ամիսն օր: 4) Կ ի ն-բժիշկ Ի Ս Ա Տ Ա. Կ Ե Ա Ն Կ (Մ. Ա.) — կանանց հիւանդութիւնների, ժամ 9—11, ամիսն օր: 5) Կ Ա Ս Ո Ն Դ Կ Ա Ն (Կ. Գ.) — ներքին և երկխանց, ժամ 12—1, ամիսն օր: 6) Մ Ի Ր Ա Ք Կ Ա Ն (Մ. Ա.) — ներքին և վիճակաւ, ժամ 12—1, երկուշ. չորեքշ. և շաբ. օրերը: 7) Մ Ո Ն Դ Կ Ա Ն (Ա. Գ.) — աղանջի, կոկորդի և քթի, ժամ 9—10 ամիսն օր, բացի հինգշաբթից: 8) Կ ի ն-բժիշկ Մ Ո Ն Ի Ս Ա Ր Ի Ն Ս Կ Ա Ն (Լ. Նա.) — կանանց, ժամ 11—12 ամիսն օր: 9) Ռ Ա Ղ Ա Մ Ա Ս (Նա. Ա.) — ներքին, երկխանց և ատամի. ժամ 9—10, ամիսն օր: 10) Ս Ա Կ Փ Ա Ն Կ Ա Ն (Գ. Ն.) — կառավարիչ քաղաք. բուժաւ. լանի—ներքին, մէղի անդ. և վիճակաւ, ժամ 11—12 ամիսն օր: 11) Թ Ա Ր Ի Ս Ա Ն Կ Ա Ն (Գ. Ա.) — ներքին և խիւրդրակաւ, ժամ 11—12 ամիսն օր: 12) Կ ի ն-բժիշկ Շ Մ Ի Կ (Ս. Ա.) — աչքի և կանանց, ժամ 11—12 ամիսն օր: 13) Ա տ ա մ ա թ ո յ ժ 0 Ր Ք Ե Լ Ի (Ա. Օ.) — ատամների, ժամ 10—11, ամիսն օր:

Բժշկական խոսքի սրահ (կոնսուլտացիա) երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, ժամ 11—12: Ծ ա Ղ Կ Ի պատուաստումն—չորեքշ. և շաբաթ օրերը, ժամ 9—1:

ՀԱՆԼԱՔԱՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Կախեթիւսկայա փողոց, տուն Տէրաէրեանի

1) Ք Ա Լ Ա Ն Թ Ա Ր Ե Ա Ն (Մ. Ա.) — ժամ 11—12, ամիսն օր: 2) Կ ի ն-բժիշկ Ի Ս Ա Տ Ա. Կ Ե Ա Ն (Մ. Ա.) — կանանց, ժամ 11—12 երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

ԽԱՐՓՈՒԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Բաննըեա վորոտա, տուն Կնիխանեանի

1) Գ Է Ր-Ա Ս Ա Ս Ո Ն Կ Ա Ն (Գ. Բ.) — ժամ 11—12, ամիսն օր: 2) Կ ի ն-բժիշկ Ի Ս Ա Տ Ա. Կ Ե Ա Ն (Մ. Ա.) — կանանց, ժամ 11—1 երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

Ծ ա Ն Օ Թ Ո Ն Լ Ի Ն: Զբաւոր անձերին բժշկական խորհուրդ և դե-վր տրուում են ձրի:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

„ՐՈՍՍԻԱ“ „РОССИЯ“

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ 1881 թ.

Ս. Պետերբուրգում, Большая Морская № 37.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՀԵՍՏԻ ԴՐԱՄԱԳՆՈՒԽՆԵՐ 20,500,000 ՐՈՒԲԼԻ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ տոկոսաբեր թղթերը պահուում են պետական բանկում:

Ընկերութիւնը ընդունում է՝

ԿԵԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

աշխնքն զրամագլուխների և եկամուտների, ապահովելու ընտանիքը կամ սեփական ծերութիւնը, բաժինքը աղջիկների համար, թոշակները տղաների համար և այլն, առանձին շահակտ պայմաններով և ապահովագրողների մասնակցութեամբ Ընկերութեան օգուտներին:

1894 թվի չունւարի 1-ին «Րոսսիա» ընկերութեան մէջ ապահովագրւած էին 28.246 անձ 75,621,010 ռուբլի զրամագլխով:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴԺԲԱՂԴ ԴԵՊԲԵՐԻՑ

առանձին անձների, և թէ համագումար ապահովագրութիւններ դործարաններում ծառայողների և բանւորների,—պակասեցնելով ապահովագրական վճարները՝ դիւրեցնել փոխաբէն:

ՀՐԴԵՀԻՑ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ամեն տեսակ շարժական և անշարժ կալւածքների (շինութիւնների, մեքենաների, ապրանքների, կահկարասիքի և այլն):

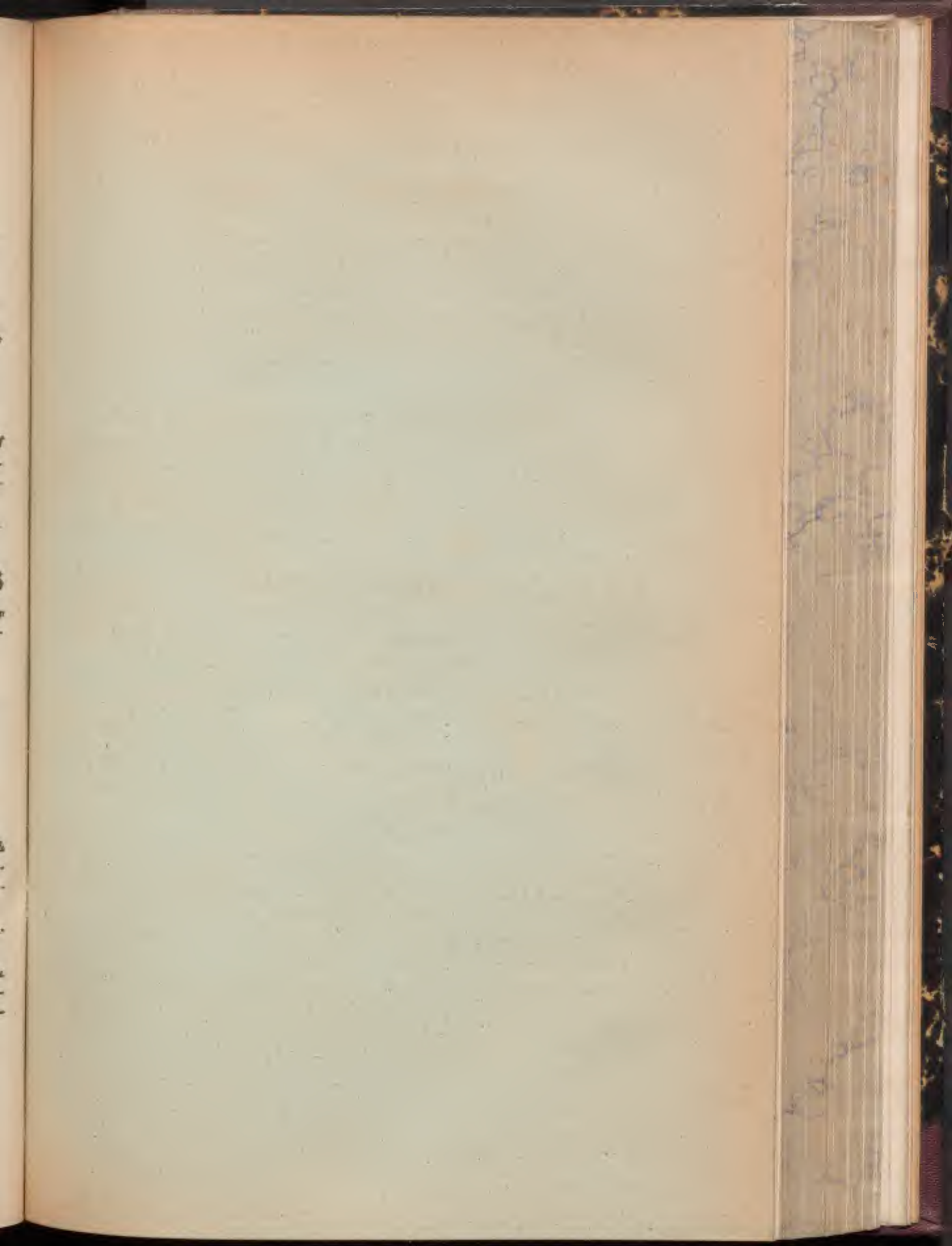
ՏՐԱՆՍՊՈՐՏՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

գետալին, ցամաքալին և ջովալին. ապահովագրութիւն նաւերի:

Ապահովագրութեան մասին չափադարձութիւնները ընդունում են և ամեն տեսակ տեղեկութիւններ հաղորդում են վարչութեանը Ս. Պետերբուրգում (Большая Морская, սեփական տուն, № 37). Կովկասեան շրջանի համար ընկերութեան վարչութեան մէջ՝

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ, Սերգիւսկալա փ. տուն № 6. և բոլոր գործակալութիւններում կայսրութեան բոլոր քաղաքներում:

Ապահովագրական տոմսակներ՝ ճանապարհորդներին ապահովագրելու համար դժբաղդ դէպքերից՝ երկաթուղիներով և շոգենաւերով ճանապարհորդութեան ժամանակ տրւում են նույնպէս երկաթուղիների կայարաններում և շոգենաւալին նաւահանգիստներում:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ: ՎՊուրճ-ի բաժանորդագրինն է 10 ռուբլի: Ուսուցիչները, ուսանողները, որպէս նաև արհեստաւորները վաճելում են 2 ռուբլու զիջում, վճարելով 8 ռուբլի: Բաժանորդագրինը կարելի է վճառել նաև մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ռուբլի, մնացեալը լրացնելով առաջին կիսամեակում:

Բաժանորդ գրւում են, գիմելով՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, Թիֆլիս, Վեկամինեան փողոց, տուն № 8:

Тифлисѣ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.

Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“

և կամ գիմելով հետեւեալ անձերէն կամ հիմնարկու թիւներին:

ԹԻՖԼԻՍ — } Բոլոր գրաւաճառանոցները:
ԲԱՔՈՒ — }

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովիանեանի բանկ. գրասենեակ:
ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱԽԱՎԲԱՆՔ — պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԽԻ — պ. պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ԱԳՈՒՂԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արասխանեանց և Աւետիս Դաթեանց:

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ (հին) — Արսէն վարդապետ Ղլոճեանց:

ՂԱԶԱՐ — պ. պ. Հմայեակ Մաթիսեան և Կոստ. Գիւլնազարեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՂԱՐ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿՒԱ — պ. Ալեքսանդր Ծատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ — պ. Քր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):